

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU

ISSN 2707-9309 (Print)
ISSN 2707-9317 (Online)

İQTİSADİ ARTIM VƏ İCTİMAİ RİFAH

ELMİ JURNAL

2025, №4

JOURNAL OF ECONOMIC GROWTH AND
SOCIAL WELFARE

Jurnalın indekslənməsi / Indexed by

Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyası

ICI WORLD
of JOURNALS

INTERNET ARCHIVE

Academia.edu

share research

calaméo

İQTİSADİ ARTIM və İCTİMAİ RİFAH

Elmi jurnal. 2011-ci ildən nəşr edilir.

ISSN 2707-9309 (Print)

ISSN 2707-9317 (Online)

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 3402

"İqtisadi Artım və İctimai Rifah" jurnalı iqtisadiyyat sahəsində elmi-nəzəri məqalələrin, araşdırma materiallarının müasir dövrün tələblərinə uyğun formatda nəşrini həyata keçirir. Jurnalda Azərbaycanda və dünyada mikroiqtisadiyyat, makroiqtisadiyyat, iqtisadi siyasət, regionların sosial-iqtisadi inkişafı, ətraf mühitin iqtisadiyyatı, aqrar iqtisadiyyat, bank işi, vergi, audit, menecment, marketing, mühasibat uçotu, gömrük və digər iqtisadi məsələlər elmi-nəzəri baxımdan təhlilə cəlb olunur. Azərbaycanın, eləcə də dünyanın aparıcı iqtisadçı alimlərinin elmi nəzəriyyələrinə, bu nəzəriyyələrin həyatımızın müxtəlif sahələrinə tətbiqinin fundamental nəticələrinə, təklif və tövsiyələrinə geniş yer verilir. Məqalələr Azərbaycan, rus, türk və ingilis dillərində, ildə 4 dəfə dərc olunur. Jurnalda müəlliflərin şəxsi maraqlarını əks etdirən, elmi- nəzəri, praktik nəticəsi olmayan məqalələr qəbul edilmir. Jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi nəşrlər sırasındadır.

© 2025 İqtisadi Artım və İctimai Rifah

ECONOMIC GROWTH and SOCIAL WELFARE

Scientific journal. This journal has been published since 2011.

ISSN 2707-9309 (Print)

ISSN 2707-9317 (Online)

The journal is included in the register of publications in the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. Register № 3402

Journal of "Economic Growth and Social Welfare" publishes scientific and theoretical articles, research materials in the field of economics in a format in accordance with modern requirements. The journal analyzes microeconomics, macroeconomics, economic policy, socio- economic development of the regions, environmental economics, agrarian economy, banking, taxation, audit, management, marketing, accounting, customs and other economic issues in Azerbaijan and the world from a scientific and theoretical point of view. This journal covers the scientific theories of leading economists of Azerbaijan, as well as the world, the fundamental results, proposals and recommendations for the application of these theories to various areas of our lives. Articles are published in Azerbaijani, Russian, Turkish and English 4 times a year. The journal does not accept articles that reflect the personal interests of the authors and do not have scientific-theoretical or practical results. The journal is one of the scientific publications recommended by the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

© 2025 Economic Growth and Social Welfare

Təsisçi

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU

Baş redaktor

Nazim Müzəffərli (İmanov) – iqtisad elmləri doktoru, professor

Baş redaktorun müavini**Məsul katib**

Yunus Sadıqov – iqtisad elmləri doktoru, dosent

Redaksiya heyəti

Abdullayeva R.S. – dosent (Azərbaycan)

Aykaç A.E. – professor (Türkiyə)

Əliyev T.N. – professor (Azərbaycan)

Yüzbaşıyeva G.Z. – professor (Azərbaycan)

Güləliyev M.G. – dosent (Azərbaycan)

Hacıyev Ş.H. – professor (Azərbaycan)

Hüseynov T.H. – professor (Azərbaycan)

İsmayılov E.M. – professor, Gürcüstan MEA-nın xarici üzvü (Gürcüstan)

Meznik İvan – professor (Çex Respublikası)

Muradov A.N. – dosent (Azərbaycan)

Muradov Ə.C. – professor (Azərbaycan)

Muradov Ş.M. – professor, AMEA-nın müxbir üzvü (Azərbaycan)

Müslümov S.Y. – professor (Azərbaycan)

Novruzov V.T. – professor (Azərbaycan)

Nuriyev Ə.X. – professor, AMEA-nın müxbir üzvü (Azərbaycan)

Pey Chanqhonq – professor (Çin Xalq Respublikası)

Petr Stepanoviç – professor (Ukrayna)

Satıbalın A.A. – akademik (Qazaxıstan)

Səmədzadə Z.Ə. – akademik, AMEA-nın həqiqi üzvü (Azərbaycan)

Sultanova R.P. – professor (Azərbaycan)

Tsvetkov V.A. – professor, Rusiya EA-nın müxbir üzvü (Rusiya)

Vladimir Papava – akademik (Gürcüstan)

Dizayner və texniki redaktor:

Elmi işçi Gülnar Qədirova

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid

prospekti, 115 E-mail: econspaper@gmail.com

<http://www.economics.org.az>

<http://www.egswjournal.az>

Founder

SCIENCE AND EDUCATION MINISTRY OF AZERBAIJAN REPUBLIC
INSTITUTE OF ECONOMICS

Editor-in-Chief

Nazim Muzaffarli (Imanov) – doctor of economic sciences, professor

Deputy Editor-in-Chief

Executive Secretary

Yunus Sadiqov – PhD in Economics, associate professor

Editorial Board

Abdullayeva R.S. – associate professor (Azerbaijan)

Aykach A.E. – professor (Turkey)

Aliyev T.N. – professor (Azerbaijan)

Yuzbashiyeva G.Z. – professor (Azerbaijan)

Gulaliyev M.G. – associate professor (Azerbaijan)

Hajiyevev S.H. – professor (Azerbaijan)

Huseynov T.H. – professor (Azerbaijan)

Ismayilov E.M. – professor, Foreign Member of the Georgian NAS (Georgia)

Meznik Ivan – professor (Czech Republic)

Muradov A.N. – associate professor (Azerbaijan)

Muradov A.J. – professor (Azerbaijan)

Muradov S.M. – professor, Corresponding member of ANAS (Azerbaijan)

Muslimov S.Y. – professor (Azerbaijan)

Novruzov V.T. – professor (Azerbaijan)

Nuriyev A.K. – professor, Corresponding member of ANAS (Azerbaijan)

Pei Changhong – professor (People's Republic of China)

Petr Stepanovich – professor (Ukraine)

Satibaldin A.A. – academician (Kazakhstan)

Samadzade Z.A. – academician, Full Member of ANAS (Azerbaijan)

Sultanova R.P. – professor (Azerbaijan)

Tsvetkov V.A. – professor, Corresponding member of the Russian AS (Russia)

Vladimir Papava – academician (Georgia)

Designer and technical editor: Ph.D in economics,

Researcher Gulnar Gadirova

Address: 115 H. Javid avenue, Baku, Azerbaijan 1143

E-mail: econspaper@gmail.com

<http://www.economics.org.az>,

<http://www.egswjournal.az>

MÜNDƏRİCAT / №4, 2025**Tərbiz Əliyev, Elvin Kazımlı**

Azərbaycanda sahibkarlıq subyektlərinin innovativ inkişafının idarə edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi 10

Yunus Sadıqov

Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluğun miqyası və ölçülməsi problemləri 19

Xəyyam Cavadzadə

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə aqrar-ərzaq bazarının inkişaf perspektivləri və dəyər zənciri yanaşması 31

Akifə Ağayarova

Azərbaycanda beynəlxalq əhali miqrasiyasının tənzimlənməsi istiqamətləri 41

Ellada Xankişiyeva

Qızıl mədən sənayesində innovativ həllər 52

Tanrıverdi Paşa

Azərbaycanda elm və texnologiyaya dövlət xərclərinin dayanıqlılığının qiymətləndirilməsi 58

Aysel Aşırılı

Mədəni–mənəvi dəyərlərin iqtisadi inkişafa təsiri: nəzəri və empirik tədqiqatların müqayisəli təhlili (XX-XXI əsrlər) 65

Nicat Muradlı

Azərbaycanın sənaye sahəsində qadın əməyindən istifadənin müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi 79

Ceyhun Məmmədli

Azərbaycan iqtisadiyyatında orta sinfin mövqeyi və möhkəmlənməsi istiqamətləri 89

Ağanemət Daşqınlı

Beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlərin turizm və əlaqəli sektorlar üzərindəki rolunun müqayisəli təhlili 97

Cavad Əliyev

İslam və klassik iqtisadi paradqlmalar:
dünyagörüşü, insan anlayışı, bazar mexanizmi
və sosial ədalətin geniş akademik təhlili 103

Kənan Yaqubov, Ənvər Mustafazadə

COP29-un Azərbaycanda iqlim dəyişikliyi siyasətinə
və yaşıl maliyyə bazarının inkişafına təsiri 113

Zamiq Əhmədov

Marketinqdə istehlakçı davranışının iqtisadi-psixoloji aspektləri 120

ZhaoXue

ESG reytinglərinin korporativ fəaliyyətə təsiri 129

CONTENTS / №4, 2025**Tarbiz Aliyev, Elvin Kazimli**

Improving the management of innovative development mechanisms for entrepreneurial entities in Azerbaijan 10

Yunus Sadigov

The scale of informal employment and measurement challenges in Azerbaijan 19

Xayyam Javadzade

Development prospects of the agri-food market in the occupied territories and value chain approach 31

Akifa Aghayarova

Directions of regulating international population migration in Azerbaijan 41

Ellada Khankishiyeva

Innovative solutions in the gold mining industry 52

Tanriverdi Pasha

Assessment of the sustainability of government expenditure on science and technology in Azerbaijan 58

Aysel Ashirli

Cultural–moral values and their impact on economic development: a comparative analysis of theoretical and empirical studies (20th–21st centuries) 65

Nicat Muradli

Analysis and assessment of the current state of the use of women's labor in Azerbaijan's industrial sector 79

Jeyhun Mammadli

The position of the middle class in the Azerbaijani economy and directions for its strengthening 89

Aghanemat Dashqinli

Comparative analysis of the role of international events
in the development of tourism and related sectors 97

Javad Aliyev

Islamic and classical economic paradigms: worldview,
conception of human nature, market mechanism,
and social justice a comprehensive academic analysis 103

Kenan Yagubov, Anvar Mustafazade

The Impact of COP29 on Climate Change Policy and
the Development of the Green Finance Market in Azerbaijan 113

Zamiq Ahmadov

Economic and psychological aspects
of consumer behavior in marketing 120

ZhaoXue

The impact of ESG ratings on corporate performance 129

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/119/10-18>

Improving the management of innovative development mechanisms for entrepreneurial entities in Azerbaijan

Tarbiz Aliyev

Doctor of Economics, Professor, Head of Department, Institute of Economics, Ministry of Science and Education, Azerbaijan. Email: tarbiz.aliyev47@bk.ru

Elvin Kazimli

Doctoral Candidate, Institute of Economics, Ministry of Science and Education, Azerbaijan. Email: kazimli.elvin1997@gmail.com

Abstract: This article examines the theoretical, methodological, and practical aspects of the organizational and economic mechanisms for innovative development of entrepreneurial entities in Azerbaijan using various methods. The article focuses on the scholars' approaches to this issue and the authors' perspectives on them. The focus is on identifying the main factors negatively impacting the innovative development of entities, developing a framework reflecting the components of these mechanisms and their scope of action, analyzing the macroeconomic indicators of entities, and assessing the degree of satisfaction with the production of innovative products. Additionally, a progressive classification based on specific objectives of innovation activity has been developed, along with practical recommendations.

Keywords: entrepreneurial entities, innovative development, organizational and economic mechanisms, infrastructure, cost elements, created added value.

Azərbaycanda sahibkarlıq subyektlərinin innovativ inkişafının idarə edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi

Tərbiz Əliyev

i.e.d., professor, AzETN İqtisadiyyat İnstitutu.

“Biznes mühitinin tənzimlənməsi və sahibkarlığın inkişafı”
şöbəsinin müdiri. Azərbaycan. E-mail: tarbiz.aliyev47@bk.ru
<https://orcid.org/000-0002-3956-2161>

Elvin Kazımlı

AzETN İqtisadiyyat İnstitutu, doktorant
<https://orcid.org/0009-0006-7976-8179>
E-mail: kazimli.elvin1997@gmail.com

Xülasə: Məqalədə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin innovativ inkişafının idarə edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi məsələləri müxtəlif tədqiqat metodlarının köməyi ilə nəzəri-metodoloji və praktiki aspektdən tədqiq edilmiş, alimlərin problemə dair yanaşmaları, müəlliflərin onlara mövqeyi açıqlanmışdır. Əsas diqqət subyektlərin innovativ inkişafına mane olan amillərin aşkar edilməsinə, adı çəkilən mexanizmin komponentlərinin və onların əhatə dairəsinin sxem şəklində işlənilməsinə, subyektlərin makro-iqtisadi göstəricilərinin təhlilinə, innovasiya məhsulunun istehsalı üzrə məmnunluq səviyyəsinə yönəldilmişdir. Eyni zamanda innovasiya fəaliyyətinin məqsədləri üzrə müxtəlif təsnifat işlənilmiş, əməli xarakterli tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: sahibkarlıq subyektləri, innovativ inkişaf, idarəetmə mexanizmləri, infrastruktur, xərc maddələri, yaradılmış əlavə dəyər.

Giriş/İntroduction

Suverenlik illərində Azərbaycanda həyata keçirilən islahatlar sahibkarlığın inkişafına əsaslı təkan vermişdir. Keçən dövr ərzində ölkədə biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və sahibkarlığın inkişafına dair 350-dən çox normativ-hüquqi akt qəbul edilmişdir ki, bu da özəl sektorun inkişafına əsaslı təkan vermişdir. Belə ki, əgər təkcə 2005-ci ildə ÜDM-də qeyri-dövlət bölməsinin payı 77,8%, o cümlədən sənayedə 84,5% təşkil etmişdirsə, 2024-cü ildə həmin göstəricinin səviyyəsi uyğun olaraq: 81,4% və 88,0% olmuşdur [6, s.339;376]. Ölkə ərazisində qeyd edilən dövrdə fəaliyyət göstərən 425 minə yaxın mikro, kiçik və orta statusa malik sahibkarlıq subyektlərində 418 min nəfər işçi çalışır və onların işinin (xidmətinin) nəticəsində yaradılmış əlavə dəyərin məbləği 21,1 mlrd.man təşkil etmişdir. Həmin subyektlərdə yaradılmış əlavə dəyərin ölkə iqtisadiyyatındakı payı 18,5%, qeyri-neft sektoru üzrə isə - 20,8% olmuşdur [7.s.20]. Son 20 ildə sahibkarlıq subyektləri tərəfindən əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcmi intensiv xarakter almışdır. Sahibkarlara ayrılan güzəştli kreditlərin məbləği 3,45 mlrd.manata çatmışdır ki, bu da 185 mindən çox yeni iş yerlərinin açılmasına imkan vermişdir.

Dünyanın beyin mərkəzlərinin hazırladığı “Qlobal İnnovasiya İndeksi (Qİİ)-2025” reytingində Azərbaycan 139 ölkə arasında 94-cü, “innovasiya resursları” alt indeksi üzrə 76-cı, “innovasiya nəticələri” alt indeksində 112-ci, “biznesin inkişafı” bloku üzrə isə 72-ci yerdə qərarlaşıb [20]. Əldə edilən belə nailiyyətlərə baxmayaraq ölkəmizin emal sənayesində innovasiya məhsullarının xüsusi çəkisi 2024-cü ildə 0,45 % təşkil etmişdir ki, bu da beynəlxalq səviyyədə nəzərdə tutulan astana həddindən dəfələrlə aşağıdır.

Hər il yüzlərlə mikro, kiçik və orta statusa malik sahibkarlıq subyektləri müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblərdən ləğv edilir. Onların sırasında idxalı əvəz edən, ixrac məhsulları istehsal edən, innovativ düşüncəli kadrlara malik xarici investisiyalı və müştərək müəssisələrin xüsusi çəkisi 9-11% arasında dəyişir. Dövlət Statistika Komitəsinin sahibkarlıq subyektlərinin xətti və funksional təhlilləri arasında hər il keçirdiyi sorğunun nəticələrinə görə fəaliyyətinə xitam verən müəssisələrin başlıca səbəbləri içərisində: öz pul vəsaitinin kifayət qədər olmaması, yeniliklərin dəyərinin yüksək olması,

innovasiya potensialının aşağı olması, ixtisaslı işçi və lazımi informasiya çatışmazlığı, 3-5 il fəaliyyətdə olan müəssisələrdə yüksək işçi axıcılığı, innovasiya fəaliyyətini tənzimləyən və təşviq edən normativ-hüquqi sənədlərin olmaması və digərləri yer almışdır [6]. Görünür elə buna görə də son 10 ildə ölkəmizdə qəbul edilən normativ aktlarda [1; 2; 3; 4] qarşıya qoyulan strateji hədəf: orta və uzunmüddətli dövrlərdə Azərbaycanda rəqabətli iqtisadiyyata, innovativ inkişafa, keyfiyyətli insan kapitalına nail olmaq, infrastrukturun və biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, innovativ ideyaların təşviqi, startaplara dövlət dəstəyi istiqamətində tədbirlərin icrası, sahibkarlıq subyektlərinin universitet-biznes-dövlət əməkdaşlığı modelinə, rəqəmsal transformasiyanın maliyyə alətlərinə, elektron xidmətlərə, biliklərin iqtisadi dəyər çərçivəsi mexanizmlərinə uyğunlaşdırılması və digər təxirəsalınmaz aspektləridir.

Əsas hissə / Main Part

Ədəbiyyatların təhlili.

Sahibkarlıq subyektlərinin innovativ inkişafı, onun mövcud idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi kəskin rəqabət mübarizəsi şəraitində ölkə iqtisadiyyatının üzvi tərkib hissəsi kimi qəbul edilir. Həmin anlayış ilk dəfə Y.Şumpeter tərəfindən iqtisadi nəzəriyyədə irəli sürülmüş və o, innovasiyanı iqtisadi artımın vacib amili kimi təqdim etmiş və təklif etdiyi innovativ modeli beş kateqoriyaya – yeni məhsul, yeni proses, yeni bazarlar, yeni təchizat mənbəyi və yeni təşkilati formaları aid etmişdir. Sonrakı tədqiqatlar: innovasiyanın idarə edilməsinin əsas səbəblərini (şərtlərini), mexanizmlərini müəyyən etməyi, statistik ölçülməsi üçün beynəlxalq standartlardan istifadəni, şirkətin xarici bilikləri mənimsəməsini, korporativ strategiyanın formalaşdırılmasını, innovasiyaların daxili və xarici mənbələrdən maliyyələşdirilməsini, patent və lisenziya mexanizmlərindən istifadəni, innovativ infrastrukturun ölkə ərazisində bərabər yaradılmasını, MİS-in formalaşdırılmasını, rəqəmsal platformalardan istifadəni, innovasiya potensialının müxtəlif təhlil metodları vasitəsilə qiymətləndirilməsini, bütünlükdə bilik iqtisadiyyatına söykənən təkmil innovativ ekosistemin yaradılmasının vacibliyini özündə ehtiva etmişdir. Həmin problemlərin ayrı-ayrı aspektləri Azərbaycanın iqtisadçı alimləri: Qasımov F.H., Əliyev T.N., Nəcəfov Z.M. (2013), Səfərov Q.Ə., Tağıyev A.H. (2013), Muradov A.N. (2015), Qafarov Ş.S. (2016), Əliyev T.N. (2019), Süleymanov Q.S., Quliyeva G.H. (2019), Əbdürrəhmanova A.F. (2020), Məmmədşad E.E. (2022), İbrahimov E.Ə. (2025) və başqalarının əsərlərində yer almış, nəzəri-metodiki və əməli xarakterli, önəmli təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür. Onların əhəmiyyətini azaltmadan onu da qeyd etmək vacibdir ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin innovativ inkişafının idarə edilməsi mexanizmləri işlənildikən əsas diqqət ayrı-ayrı iqtisadi fəaliyyət sahələrinin spesifik xüsusiyyətləri (xüsusilə emal sənayesinin alt sahələrinin) nəzərə alınmalı, təşkilati innovativ infrastrukturun ölkə ərazisində rəşional yerləşdirilməsinə diqqət yetirilməli, iqtisadi mexanizmin işlənilməsi və həyata keçirilməsi zamanı mütərəqqi maliyyə, təşviq və rəqəmsal alətlərdən geniş istifadə edilməsinə üstünlük verilməli, məqsədli innovasiya və startap layihələrinin icrası nəticəsində istehsalın şaxələndirilməsi, korporativ strategiyanın işlənilməsi, onun hədəflərinə riayət olunması diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Metodologiya

Tədqiqat prosesində strateji idarəetmə, müqayisəli və statistik təhlil, analitik ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycanın və xarici ölkə alimlərinin tədqiq edilmiş problemə dair elmi əsərlərində irəli sürülən müddəalar, innovativ inkişafa dair beynəlxalq beyin mərkəzlərinin hesabatları, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları, eləcə də internet resursları təşkil edir.

Nəticə və müzakirələr

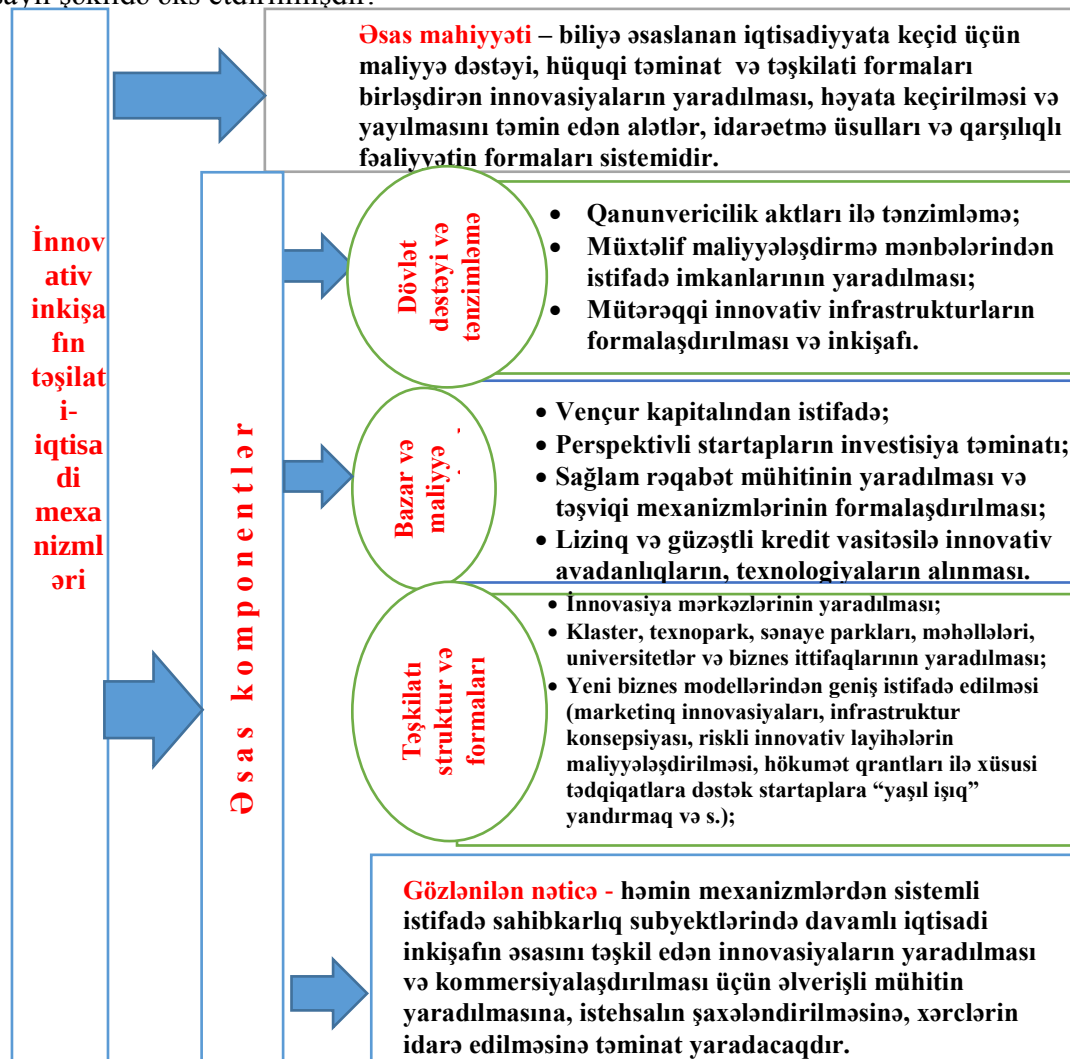
İnnovativ inkişafın idarə etmə mexanizminin əsas komponentləri

Kəskin rəqabət mübarizəsi şəraitində müxtəlif kateqoriyadan və ölçülərdən (fərdi, mikro, kiçik, orta və iri) ibarət sahibkarlıq subyektlərinin inkişafının səmərəli idarə edilməsi üçün vacib şərt kimi işlək təşkilati-iqtisadi mexanizmin qurulmasıdır. Qeyd edildiyi kimi cari iqtisadi ədəbiyyatlarda innovativ inkişafın təşkilati-iqtisadi mexanizminin mahiyyəti, əhatə dairəsi və komponentlərinin təsnifatı haqqında yetkin fikir formalaşmayıb. İqtisadiyyatçıların bir qismi innovativ inkişafın

təşkilati aspektinin, yəni innovasiya infrastrukturunun genişləndirilməsini, digərləri isə mütərəqqi iqtisadi və təşviq mexanizmlərinin geniş istifadə edilməsini labüd hesab edirlər. Hesab edirik ki, bu vacib problemin həllinə yalnız lokal formada deyil, məhz kompleks idarəetmə sistemi kontekstində yanaşmaq lazımdır. Həmin sistem özündə dəyər zəncirinin bütün ardıcıl elementlərini və prinsiplərini ehtiva etməlidir. Başqa sözlə innovativ inkişaf üçün: ilkin yaranan ideya, elmi-tədqiqat işləmələri, mütərəqqi idarəetmə metodları, texnoloji inkişaf, təkmilləşən normativ-hüquqi baza, informasiya təminatı, maliyyə mexanizmləri, logistik sistem, işçilərin əməyinin motivasiyası, sabit və yüksək ixtisasa malik kadr potensialı, elmlə istehsalat arasında qırılmaz əlaqə, innovasiyaların transferi və kommersiyalaşdırılması, risklərin sığorta təminatı, vergi, pul-kredit, qiymət və digər alətlərdən düzgün istifadə diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bütün bunlar isə öz növbəsində xərclərin düzgün idarə edilməsinə, istehsalın şaxələndirilməsinə, əlverişli biznes mühitinin yaradılmasına və sahibkarlıq subyektlərində davamlı inkişafına öz töhfəsini verməlidir. Beləliklə, innovativ inkişafın idarə edilməsinin idarə edilməsi mexanizmləri aşağıdakı komponentləri özündə ehtiva etməlidir:

- Sahibkarlığın inkişafına dövlətin dəstəyi və onun beynəlxalq təcrübəni də özündə ehtiva edən normativ-hüquqi aktların köməyi ilə tənzimlənməsi;
- Bazar və mütərəqqi maliyyə-mexanizmlərindən bacarıqla istifadə;
- İqtisadi fəaliyyət sahələrində, onların spesifik xüsusiyyətlərini də nəzərə almaqla mütərəqqi təşkilati struktur və formalardan istifadə.

Həmin komponentlərin əhatə dairəsi və onlardan sistemli istifadənin nəticələri tərəfimizdən işlənən 1 sayılı şəkildə əks etdirilmişdir.

Şəkil 1. Sahibkarlıq subyektlərinin innovativ inkişafının idarəedilməsinin təşkilati-iqtisadi mexanizmlərinin mahiyyəti, əsas komponentlərindən sistemli istifadənin nəticələri (müəlliflər tərəfindən işlənilmişdir)

Mikro, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının xarakterizə edən makro-iqtisadi göstəricilər

Rəsmi statistik məlumatlara görə postpandemiya dövründə, yəni 2021–2024-cü illər ərzində ölkəmizdə fəaliyyət göstərən mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı 26,4 %, orada çalışan işçilərin sayı 16,8 %, yaradılmış əlavə dəyərin məbləği 51,8 %, 1 işçiyə düşən əlavə dəyərin həddi isə 29,7 % artmışdır. Nəticədə, həmin subyektlərin ölkə iqtisadiyyatındakı payı qeyd edilən illər ərzində 2,1 %, o cümlədən qeyri-neft sektorunda 0,8 % çoxaldığı müşahidə edilir. Lakin, təəssüflə qeyd edilməlidir ki, həmin illərdə sahibkarlıq subyektləri tərəfindən əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların ölkə iqtisadiyyatındakı xüsusi çəkisi 10,3 punkt, o cümlədən qeyri-neft sektoru üzrə 16,6 punkt azalmışdır.

Cədvəl 1

Azərbaycan Respublikasında mikro, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını xarakterizə edən makro-iqtisadi göstəricilər

№	Göstəricilər	İ L L Ə R				2021-2024-cü illər kənarlaşma (+/-)	Artım (%-lə)
		2021	2022	2023	2024		
1	Fəaliyyətdə olan sahibkarlıq subyektləri, min vahid	335,9	377,8	401,1	424,4	+88,5	126,4
2	İşçilərin sayı, min nəfər	357,8	370,1	390,8	417,8	+60,0	116,8
3	Orta aylıq əmək haqqı man.	632	708	766	824	+192	130,4
4	Yaradılmış əlavə dəyər mlrd.man.	13,9	17,1	20,1	21,1	+7,2	151,8
5	Bir işçiyə düşən əlavə dəyər min.man.	39,0	46,4	51,4	50,6	+11,6	129,7
Ölkə iqtisadiyyatında onların payı, %							
	Yaradılmış əlavə dəyərdə	16,4	13,9	18,0	18,5	+2,1	-
	o cümlədən: Qeyri-neft sektoru üzrə	26,6	27,2	27,2	27,4	+0,8	-
	Sahibkarlıq subyektləri tərəfindən əsas kapitalla yönəldilən investisiyalarda	31,1	29,1	19,0	20,8	-10,3	-
	o cümlədən: Qeyri-neft sektoru üzrə	30,8	22,8	15,8	14,2	-16,6	-
Mənbə: Azərbaycanda mikro, kiçik və orta sahibkarlıq. Bakı, “DSK”, 2023 və 2025, s.23							

Araşdırmalar göstərir ki, 2015–2024-cü illər ərzində ölkəmizdə fəaliyyət göstərən mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri tərəfindən istehsal edilən məhsulun (işin, xidmətin) həcmi 18,1 dəfə, onların yaratdığı əlavə dəyərin məbləği isə 17,4 dəfə artmışdır. Lakin, göstəricilər arasındakı nisbət orta hesabla 58,2 % təşkil etmiş, bazis ilinə nisbətən 2,1 punkt kənarlaşma təmin edilmişdir.

Cədvəl 2

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən mikro, kiçik və orta statuslu sahibkarlıq subyektləri tərəfindən məhsul buraxılışı və yaradılmış əlavə dəyər, mln.man

İllər	Məhsul buraxılışının həcmi	Yaradılmış əlavə dəyər	Yaradılmış əlavə dəyərin məhsul buraxılışındakı xüsusi çəkisi, faizlə
2015	2049,0	1213,0	59,2
2016	5831,2	3587,2	61,5
2017	6269,9	3807,6	60,7
2018	17401,6	9836,6	56,5
2019	19386,7	11071,7	57,1
2020	19725,7	10941,2	55,5
2021	24747,1	13956,1	56,4
2022	29003	17171	59,2
2023	34743,0	20383,6	58,7

2024	36963,2	21118,3	57,1
2015-2024-cü illərdə artım tempi faizlə	18,1 dəfə	17,4 dəfə	-2,1
Mənbə: cədvəl ARDSK-ın 2016-2025-ci illərdə nəşr etdiyi “Azərbaycanda mikro, kiçik və orta sahibkarlıq” statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib hesablanmışdır. Bakı, “DSK”, 2022, s.8;9;10;141;142;184;185			

Milli hesablar sisteminin metodologiyasına görə fəaliyyət nəticəsində yaradılmış əlavə dəyər, məhsul buraxılışı ilə aralıq istehsal arasındakı fərkdir. AR DSK-nın məlumatına görə qeyd edilən illər ərzində mədənçıxarma sənayesində aralıq istehlak 1,96 dəfə, emal sənayesində isə 2,4 dəfə artmışdır, lakin onun məhsul buraxılışından payı mədənçıxarmada 2,7 punkt azalmış, emal sənayesində isə əsasən dəyişməz qalaraq 65,5 % səviyyəsində olmuşdur. Həmin göstəricinin həddi qida məhsulları istehsalında orta hesabla 75,5 %, geyim istehsalında – 78 %, kağız və karton istehsalında 76 %, elektrik maşın və avadanlıqlar üzrə – 73 %, mebel buraxılışında 72%, rezin, texniki məmulatlar istehsalında 77 % təşkil etmişdir [8, s. 38–40].

Deməli həmin alt sahələrdə aralıq məhsulun həddini şərtləşdirən xərclərin idarə edilməsində izafi şərtlərə yol verilir. Bunu faktlar da sübut edir (cədvəl 3).

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, təkcə 2020–2024-cü illər ərzində fəaliyyətdə olan mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində elektrik enerjisi, uzun müddətli icarə ödənişi, elmi-tədqiqat xərclərinin, bütün müəssisələrin eyni adlı göstəricilərində payı xeyli dərəcədə artmışdır ki, aralıq istehsalının artımını şərtləşdirmişdir.

Cədvəl 3

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən mikro, kiçik və orta statuslu sahibkarlıq subyektlərinin xərcləri, aktivləri və ehtiyatlarının bütün müəssisələrin eyni adlı göstəricilərindəki xüsusi çəkisi, faizlə

Xərc maddələri	İ L L Ə R					2015-2024-cü illərdə kənarlaşdırma +/-
	2020	2021	2022	2023	2024	
Material xərcləri	30,0	28,9	27,7	26,7	28,8	-1,2
Yanacaq xərcləri	15,2	14,6	12,2	12,7	13,8	-1,4
Elektrik enerji xərcləri	20,0	19,3	18,6	22,0	20,4	+0,4
Əmək haqqı xərcləri	33,0	34,0	33,3	34,1	34,1	+1,1
Sosial sığorta xərcləri	34,5	33,1	32,2	33,9	34,5	-
Uzunmüddətli icarə ödənişi	29,0	31,0	26,6	32,0	32,7	+3,7
Elmi tədqiqat xərcləri	19,5	24,6	27,3	15,1	26,2	+6,7
Aktivlərinin payı	21,4	21,7	23,0	21,2	21,3	-0,1
Ehtiyatlarının payı	37,6	36,7	33,9	35,3	38,4	+0,8
Mənbə: cədvəl ARDSK-ın “Azərbaycanda mikro, kiçik və orta sahibkarlıq” statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib hesablanmışdır. Bakı, “DSK”, 2022, s. 190-209; 2025, s. 194-213						

Məhsul buraxılışının və innovasiya məhsullarının həcmində məmnunluq səviyyəsi

AR DSK-nın hər il sənaye müəssisələrinin xətti və funksional rəhbər işçiləri, eləcə də mütəxəssisləri arasında apardığı sorğunun nəticələrindən aydın olur ki, mədənçıxarma sənayesində onların 25,9% innovasiya məhsulu buraxılışından məmnun deyildir. Emal sənayesinin ayrı-ayrı alt sahələrində həm ümumi məhsul və həm də innovasiya məhsulunun buraxılışında qeyri məmnunluq səviyyəsi daha yüksəkdir (cədvəl 4). Deməli, həmin iqtisadi fəaliyyət sahəsində məqsədli investisiya innovasiya layihələrinin icrasına, onun əsasında istehsalın bazarın tələbinə uyğun şaxələndirilməsinə, beynəlxalq standartların tətbiqinə zəruri ehtiyac duyulur. Eyni zamanda sorğu aparılarkən innovasiya fəaliyyətinin əsas məqsədləri rəy soruşulanlara daha geniş formada təqdim edilməlidir. Araşdırmalar göstərir ki, bu sahədə bir sıra boşluqlar mövcuddur.

**Azərbaycanın sənaye müəssisələrində 2024-cü ilin II rübündə
məhsul buraxılışının həcmində qeyri-məmunluq indeksinin səviyyəsi
(rəyi soruşulanların ümumi sayındakı xüsusi çəkisi, faizlə)**

Sahələr	Məhsul buraxılışının həcmində	İnnovasiya məhsulu üzrə
Bütün sənayedə, o cümlədən:	-3,9	-25,9
Mədənçıxarma sənayesində	-7,7	-
Emal sənayesində, onlardan:	-9,6	-27,4
Qida məhsulları istehsalında	-8,8	-24,4
Geyim istehsalında	-18,8	-25,0
Dəri məmulatları və ayaqqabı istehsalında	-25,0	-50
Ağac emalı və ağac məmulatların istehsalında	-33,3	-33,3
Kimya sənayesində	-16,0	-57,1
Rezin və plastmas məmulatları istehsalında	-6,9	-45,5
Metallurgiya sənayesində	-33,3	-50,0
Maşın və avadanlıqlar istehsalında	-30	-100
Mebel istehsalında	-17,4	-11,1
Maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri üzrə	-30	-35,3
Mənbə: https://www.stat.gov.az		

İnnovasiya fəaliyyətinin məqsədləri üzrə təsnifatın təkmilləşdirilməsi:

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 2013-cü il 17 sentyabr tarixli 110/09 nömrəli qərarı ilə hüquqi şəxs statuslu mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin innovasiya fəaliyyəti haqqında **“1–innovasiya Nəli forma”**da innovasiya fəaliyyətinin məqsədləri aşağıdakı göstəricilərlə təsnifləşdirilmişdir:

- * Köhnəlməmiş məhsulun yenisi ilə əvəz edilməsi
- * Məhsulun, xidmətin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması
- * Məhsul çeşidinin, xidmət növlərinin genişləndirilməsi
- * Ənənəvi satış bazarlarının saxlanması
- * Yeni satış bazarlarının yaradılması
- * Müasir qayda və standartlara uyğunluğun təmin edilməsi
- * İstehsal prosesinin çevikliyinin artırılması
- * Əmək haqqının ödənilməsinə çəkilən xərclərin azaldılması
- * Maddi xərclərin azaldılması
- * Ətraf mühitin çirklənməsinin azaldılması [19, s.3].

Fikrimizcə, həmin təsnifatda əmək haqqında çəkilən xərclərin azaldılması bəndini uğurlu hesab etmək olmaz, ona görə ki, məhz həmin amilə görə mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində işçi axıcılığının səviyyəsi 80%-in altındadır. Digər təsnifat edilən göstəricilər də müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Adı çəkilən illik statistik formasının 3-cü bölməsində “İnnovasiya fəaliyyəti”nin məqsədlərinin aşağıdakı göstəricilər əsasında təsnifləşdirilməsi tövsiyə edilir:

- * Yeni standartların tətbiqi ilə məhsulun keyfiyyətinin əsaslı şəkildə yüksəldilməsi;
- * Daxili və xarici bazarlarda tələbat olmayan köhnə məhsulun istehsaldan çıxarılması;
- * İstehsalın şaxələndirilməsi hesabına yeni, ixrac yönümlü, idxalı əvəz edən məhsulun istehsalı;
- * Ənənəvi satış bazarının saxlanması ilə yanaşı yeni bazarlara çıxışın təmin edilməsi;
- * İstehsal prosesində süni intellektin tətbiqi;
- * İKT-nin idarədən və idarə olunan sistemlərdə geniş tətbiqi;
- * Maddi və enerji (yanacaq) xərclərinin mütləq normaların və üsulların hesabına azaldılması;
- * Əməyin ödənişində yeni motivasiya sisteminin tətbiqi;
- * Marketing təyinatlı innovasiyaların tətbiqi;
- * Əqli mülkiyyətə investisiyaların artırılması;
- * Ətraf mühitin çirklənməsinin minimum həddə çatdırılması, tullantıların təkrar emalı və

istifadəsi.

Nəticə / Conclusion

Bizim fikrimizcə, ölkəmizdə mikro, kiçik və orta statusa malik sahibkarlıq subyektlərinin innovativ inkişafının idarə edilməsinin mövcud təşkilati-iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı təklif və tövsiyələrin həyata keçirilməsi məqsədə uyğun olardı:

- * İnnovasiya fəaliyyətini tənzimləyən qanunun və inkişafa təkan verə biləcək məqsədli sahə proqramlarının işlənilməsi;

- * Subyektlərin fəaliyyətinə birbaşa xarici investisiyaların və güzəştli kreditlərin cəlb edilməsi prosesinin intensivləşdirilməsi;

- * Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində məqsədli investisiya-innovasiya, fərdi və mikro müəssisələrdə isə startup layihələrinin tətbiqinin geniş təşviq edilməsi, onlara dəstək mexanizminin işlənilməsi;

- * Emal sənayesinin korporasiya əlaqələri sıx olan alt sahələrində xarici və müştərək müəssisələrin iştirakı ilə innovasiya infrastrukturunun genişləndirilməsi;

- * İqtisadi fəaliyyət sahələrində və regionlarda, o cümlədən işğaldan azad edilən ərazilərdə müxtəlif təyinatlı klasterlərin, sənaye zonalarının, biznes inkubatorlarının, model müəssisələrin, şəbəkələrin genişləndirilməsi.

- * Fərdi, mikro və kiçik sahibkarlara güzəştli kredit əlçatanlığı prosesinin aktivləşdirilməsi;

- * Lizing maliyyə aləti və vençur fondu bazarlarının inkişaf etdirilməsi;

- * Sahibkarların marketinq və hüquq sahəsində biliklərinin artırılması üçün müvafiq mərkəzlərin şəbəkələrinin genişləndirilməsi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. (<https://president.az/articles/50474>)
2. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası. Bakı, 2022, 82s. (<https://e-qanun.az/framework/50013>)
3. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi. Bakı, 2016, 96s. (<https://president.az/>)
4. Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafına dair 2026-2029-cu illər üçün strategiya (<https://president.az/az/articles/view/70750>)
5. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. Bakı, “DSK”, 2020, 772s.; 2023, 721s.; 2025, 695s. (<https://www.stat.gov.az/>)
6. Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, “DSK”, 2019, 250s.; 2020, 164s.; 2023, 215s.; 2025, 288s. (<https://www.stat.gov.az/>)
7. Azərbaycanda mikro, kiçik, və orta sahibkarlıq. Statistik məcmuə, Bakı, “DSK”, 2020, 238 s.; 2023, 218s.; 2025, 226 s. (<https://www.stat.gov.az/>)
8. Azərbaycanın milli hesabları. Statistik məcmuə. Bakı, “DSK”, 2021, 145s.; 2025, 135s.
9. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Dayanıqlı inkişaf üzrə 2030-cu il Gündəliyi” (https://azerbaycan.org.az/dayanıqlı_inkişaf_məqsədləri_üzrə_2030-cu_il_gündəliyi)
10. Əliyev T.N. Dayanıqlı iqtisadi inkişafda klasterlərin rolu//“Dayanıqlı inkişaf məqsədləri: mövcud vəziyyət və perspektivlər” mövzusunda elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, “Az. və SMA” 2019, s.16-20.
11. Əbdürrəhmanova A.F. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin innovasiya aktivliyinin artırılmasının başlıca istiqamətləri “Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli-iqtisadi inkişaf modeli” mövzusunda EPK-nın materialları. Bakı, AMİU, 2020, s.140-144
12. İbrahimov E.Ə. İnnovasiya fəaliyyətinin idarə edilməsi. Dərs vəsaiti. Bakı, “Ləman nəşriyyat poliqrafiya” MMC, 2025, 360
13. Qasımov F.H., Əliyev T.N., Nəcəfov Z.M. Milli innovasiya sisteminin təşkili və idarə edilməsi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2013, 680s.

14. Qafarov Ş.S. Qlobal biznesdə etika və sosial məsuliyyət.//AMEA-nın Xəbərləri İqtisadiyyat seriyası №3, Bakı, "Elm", 2016, s.5-14.
15. Səfərov Q.Ə., Tağıyev A.H. İnnovasiya layihələrinin menecmenti. Monoqrafiya, Bakı, "Təknur", 2013, 272s.
16. Süleymanov Q.S., Quliyeva G.N., Həsənova Z.A. Biznes mühit və onun "Doing Business" indikatorları ilə qiymətləndirilməsi.//AMEA-nın Xəbərləri İqtisadiyyat seriyası №3, Bakı, "Elm", 2019, s.96-103.
17. Muradov A.N. İnnovasiyalı iqtisadi inkişafın vergi tənzimlənməsi "Azərbaycanın davamlı inkişafında vergi siyasətinin rolu" mövzusunda keçirilən elmi-praktiki konfransın materialları. Şamaxı, 05 iyun, 2015, s.103-105.
18. Məmmədzadə E.E. İnnovasiya sahibkarlığının idarə edilməsi məsələlərinə müasir yanaşmalar.//İqtisadi Artım və İctimai Rifah №3, Bakı, 2022, s.24-32
19. Müəssisələrin innovasiya fəaliyyəti haqqında AR DSK-ın 1-innovasiya statistik hesabat forması. Bakı, "DSK", 2013, 6s.
20. <https://azertag.az/Oİİ-2025-3747923>
21. <https://www.stat.gov.az>

Совершенствование управления механизмом инновационного развития предпринимательских субъектов в Азербайджане

Тарбиз Алиев

д.э.н., профессор, заведующий отделам Института Экономики Министерства Науки и Образования Азербайджан. электронная почта: tarbiz.aliyev47@bk.ru

Элвин Казимли

докторант Института Экономики Министерства Науки и Образования Азербайджан E-mail: kazimli.elvin1997@gmail.com

Резюме: В статье с помощью различных методов исследуются теоретическом и методологическом практическом аспекте организационно-экономические механизмы инновационного развития предпринимательских объектов в Азербайджане. При этом основное внимание уделяется подходу ученых к данному проблеме раскрывается точка зрения авторов к ним. Основное внимание уделяется выявлению основных факторов, отрицательно влияющих на инновационное развитие субъектов, в разработке схемы, отражающей компонентов этих механизмов сфере их действия, анализу макро-экономических показателей субъектов и степени выявления удовлетворённости по производству инновационной продукции. Наряду с этим разработаны прогрессивная классификация по определенным целей инновационной деятельности и даны рекомендации практического характера.

Ключевые слова: предпринимательские субъекты, инновационное развитие, организационно-экономические механизмы, инфраструктура, элементы затрат, созданная добавленная стоимость.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/119/19-30>

The scale of informal employment and measurement challenges in Azerbaijan

Yunus Sadigov

Dr. Sc. (Econ.)

Institute of Economics, Ministry of Science and Education

Leading Research Fellow

E-mail: y.sadikhov@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7306-6495>

Abstract: This article analyzes the scale, measurement approaches, and key determinants of informal employment in Azerbaijan. The study shows that informal employment has a systemic character in the national labor market and cannot be regarded merely as a marginal phenomenon. Significant discrepancies exist among different measurement approaches: while official statistics tend to underestimate the level of informality, macroeconomic and indirect estimates indicate that the informal economy accounts for a substantial share of GDP. The analysis identifies the main drivers of informality as strict institutional regulations, high compliance costs, low income levels, the dominance of micro-enterprises, and mistrust in the social protection system. The article emphasizes that informal employment should not be fully equated with tax evasion. From a methodological perspective, it argues that a hybrid measurement approach—combining Labour Force Survey data and administrative records with macroeconomic proxy indicators—is more appropriate for the Azerbaijani context. Overall, the study concludes that better data integration and institutional coordination are essential for more accurate measurement of informality and for designing effective, targeted policy instruments.

Keywords: informal employment, labor market, hybrid measurement approach, social protection, institutional factors

UDC: 331.5

Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluğun miqyası və ölçülməsi problemləri

Yunus Sadıqov

i.e.d.

ETN İqtisadiyyat institutu, aparıcı elmi işçi

E-adres: y.sadikhov@mail.ru

Orgid: <https://orcid.org/0000-0002-7306-6495>

Xülasə: Bu məqalədə Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluğun miqyası, ölçülməsi və əsas müəyyənediciləri təhlil olunur. Tədqiqat göstərir ki, qeyri-formal məşğulluq ölkənin əmək bazarında sistemə xarakter daşıyır və yalnız marjinal fenomen kimi qiymətləndirilə bilməz. Müxtəlif ölçmə yanaşmalarının nəticələri arasında ciddi fərqlər mövcuddur: rəsmi statistika qeyri-formallığın səviyyəsini aşağı göstərdiyi halda, makroiqtisadi və dolaylı qiymətləndirmələr qeyri-formal iqtisadiyyatın ÜDM-də əhəmiyyətli paya malik olduğunu ortaya qoyur. Analiz qeyri-formallığın əsas səbəbləri kimi institusional tənzimləmələrin sərtliliyi, yüksək uyğunlaşma xərcləri, aşağı gəlirlər, mikro-müəssisələrin üstünlüyü və sosial müdafiə sisteminə etimadsızlığı ön plana çıxarır. Məqalədə qeyri-formallığın vergi yayınması ilə tam eyniləşdirilməsinin yanlış olduğu vurğulanır. Metodoloji baxımdan, Əmək Qüvvəsi Sorğusu və inzibati məlumatların makroiqtisadi proksi göstəricilərlə birləşdirildiyi hibrid ölçmə yanaşmasının Azərbaycan üçün daha uyğun olduğu əsaslandırılır. Nəticə olaraq, qeyri-formallığın daha dəqiq ölçülməsi və məqsədyönlü siyasət alətlərinin formalaşdırılması üçün məlumatların integrasiyası və institusional uyğunlaşdırma vacib hesab edilir.

Açar sözlər: qeyri-formal məşğulluq, əmək bazarı, hibrid ölçmə yanaşması, sosial müdafiə, institusional amillər

UOT: 331.5

Giriş

Qeyri-formal məşğulluq bir çox inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda geniş yayılmış struktur problem olub, işçilərin və müəssisələrin əhəmiyyətli hissəsini əhatə edir. Qlobal miqyasda məşğul əhəlinin böyük bir hissəsi qeyri-formal iqtisadiyyatda çalışır ki, bu da qeyri-formallığın əmək bazarının əsas xüsusiyyətlərindən biri olduğunu göstərir. (ILO, 2022; World Bank, 2021; Schneider & Williams, 2013)

Azərbaycanda da bu problem xüsusilə kəskinir. Rəsmi statistika (əsasən formal, qeydiyyatdan keçmiş iş yerlərini əks etdirən məlumatlar) real vəziyyətlə ciddi şəkildə ziddiyyət təşkil edir. Məsələn, beynəlxalq qiymətləndirmələrə görə Azərbaycanda qeyri-formal iqtisadiyyatın həcmi ÜDM-in üçdə birindən çoxunu təşkil edə bilər, halbuki rəsmi göstəricilər demək olar ki, tam məşğulluq mənzərəsi yaradır. Praktikada isə xüsusilə regionlarda, mikro-müəssisələrdə, kənd təsərrüfatı və xidmət sahələrində çalışan çoxlu sayda işçi formal əmək müqaviləsindən və sosial müdafiədən kənarda qalır. Bu uyğunsuzluqlar əsas siyasət problemini formalaşdırır: Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluq istifadə edilən ölçmə yanaşmalarından asılı olaraq kəskin fərqli qiymətləndirilir ki, bu da iqtisadi siyasətin hazırlanması üçün ciddi çətinliklər yaradır.

Məqalədə aşağıdakı suallara cavab tapmağa çalışaq.

- 2014–2024-cü illərdə Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluq necə dəyişmişdir?
- Alternativ ölçmə metodları arasında hansı fərqlər meydana çıxır?
- Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluğun əsas hərəkətverici amilləri hansılardır?
- Siyasət məqsədləri üçün hansı ölçmə yanaşması daha uyğundur?

Konseptual və nəzəri çərçivə

Qeyri-formal məşğulluq formal əmək bazarı qaydaları və sosial müdafiə mexanizmləri ilə əhatə olunmayan iş yerlərini ifadə edir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT) bu anlayışı əsasən məşğulluq münasibətləri kontekstində müəyyənləşdirir. BƏT-in 2015-ci il tarixli 204 sayılı Təvsiyəsində qeyri-

formal iqtisadiyyat işçilər və müəssisələr tərəfindən həyata keçirilən, “qanunvericilikdə və ya praktikada formal mexanizmlərlə əhatə olunmayan və ya kifayət qədər əhatə olunmayan” bütün iqtisadi fəaliyyətlər kimi tərif edilir. Bu tərifdə qeyri-qanuni fəaliyyətlər (narkotik ticarəti, qaçaqmalçılıq və s.) açıq şəkildə istisna olunur. Nəticə etibarilə, qeyri-formal məşğulluq milli əmək qanunvericiliyinə, gəlir vergisinə və sosial müdafiə sisteminə tabe olmayan bütün iş yerlərini əhatə edir. Belə işlər bəyan edilməmiş və ya tənzimlənməmiş ola bilər. Ən geniş yayılmış nümunələr aşağıdakılardır:

- Formal əmək müqaviləsi olmadan məşğulluq: İşçi müəssisədə və ya fiziki şəxs yanında çalışsa belə, yazılı və hüquqi qüvvəyə malik əmək müqaviləsi mövcud olmur.
- Sosial sığorta təminatının olmaması: Pensiya, səhiyyə və ya işsizlik sığortası üzrə ödənişlər edilməyən iş yerləri. Məsələn, əməkhaqqının “kölgədə” ödənilməsi halları, bu zaman nə işəgötürən, nə də işçi məcburi sosial ayırmalar etmir.
- Qeyri-formal özünüməşğulluq: Qeydiyyatdan keçməmiş və hüquqi şəxs statusu olmayan kiçik sahibkarlar və fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər. BƏT-in yanaşmasına görə, formal müəssisələrdən kənarda fəaliyyət göstərən bütün fərdi sahibkarlar və ailə üzvləri qeyri-formal məşğul sayılır. Küçə satıcıları, ailə təsərrüfatlarında çalışanlar bu qrupa daxildir.

Yekun olaraq, formal hüquqi və sosial təminatlardan məhrum olan hər bir iş münasibəti qeyri-formal məşğulluq kimi qiymətləndirilir (BƏT/İƏİT, 2019). Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-formal məşğulluq həm formal, həm də qeyri-formal sektor daxilində mövcud ola bilər. Məsələn, iri və rəsmi qeydiyyatdan keçmiş müəssisələrdə bəzi işçilərin “qeyri-rəsmi” şəkildə əməkhaqqı alması formal sektor daxilində qeyri-formal məşğulluq nümunəsidir. Digər tərəfdən, qeydiyyatsız kiçik müəssisələrdə çalışanların hamısı mahiyyət etibarilə qeyri-formal məşğul sayılır.

Qeyri-formal məşğulluq anlayışını daha geniş kölgə iqtisadiyyatı anlayışından fərqləndirmək vacibdir. Kölgə (və ya gizli) iqtisadiyyat adətən bəyan edilməyən bütün iqtisadi fəaliyyətləri – həm qanuni, həm də qeyri-qanuni fəaliyyətləri – əhatə edir. Buraya yalnız qeyri-rəsmi məşğulluq deyil, həm də tamamilə qanunsuz fəaliyyətlər və vergidən yayınan kommersiya əməliyyatları daxildir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun terminologiyasında kölgə iqtisadiyyatı daha geniş məzmun daşıyır və çox zaman vergi yayınması və qeyri-qanuni ticarət elementlərini əhatə edir. Bunun əksinə olaraq, BƏT-in qeyri-formal iqtisadiyyat anlayışı qeyri-qanuni fəaliyyətləri qəsdən istisna edir. Bununla belə, praktikada ciddi üst-üstə düşmə mövcuddur: qeyri-formal işçilər çox vaxt vergilərdən, sosial sığorta haqlarından və əmək standartlarından yayınırlar. Tədqiqatlar göstərir ki, gizli məşğulluq əsasən vergi və sosial ödənişlərdən yayınma ilə əlaqədar yaranır. Bu baxımdan, vergi yayınması qeyri-formallığın səbəbindən daha çox onun nəticəsi kimi çıxış edir. Beləliklə, qeyri-formal məşğulluq əmək bazarının müstəqil bir fenomeni olub, kölgə iqtisadiyyatı ilə bəzi xüsusiyyətləri paylaşsa da (nağd ödənişlər, hüquqi tələblərdən yayınma), tam şəkildə onunla eyniləşdirilə bilməz.

Qeyri-formal məşğulluq mühüm iqtisadi nəticələrə malikdir. İlk növbədə, bu məşğulluq forması adətən aşağı əmək məhsuldarlığı ilə müşayiət olunur. Qeyri-formal müəssisələr və iş yerləri, bir qayda olaraq, kiçik miqyaslı olur, kapitalla, texnologiyaya və peşə hazırlığına çıxış imkanları məhduddur ki, bu da hər işçi üzrə istehsal həcmi azaldır. Belə müəssisələr çox zaman aşağı mənfəət marjaları ilə fəaliyyət göstərir və bacarıqlara, innovasiyalara və yeni istehsal üsullarına investisiya qoymaq üçün nə stimula, nə də imkanlara malik olur. Bununla sıx bağlı olan digər nəticə aşağı əməkhaqqı və iş yerlərinin qeyri-sabitliyidir. Qeyri-formal işçilər adətən formal sektorda çalışanlarla müqayisədə daha az gəlir əldə edir və daha qeyri-müəyyən əmək şəraitində çalışırlar. Formal məşğulluğun əsas üstünlüklərindən biri əmək standartlarının icrasının təmin edilməsidir; bu mexanizmlər olmadıqda qeyri-formal işçilər çox vaxt yalnız yaşayış minimumuna yaxın əməkhaqqı alırlar.

İkinci mühüm nəticə sosial müdafiə sahəsində boşluqların yaranmasıdır. Qeyri-formal iş yerləri pensiya, səhiyyə və işsizlik fondlarına ödəniş etmədiyindən əhalinin böyük bir hissəsi sosial sığorta sistemindən kənarda qalır. Məsələn, son BTİ 2024 (Bertelsmann Transformasiya İndeksi) hesabatına görə, Azərbaycanda əhalinin yalnız 39 faizi ən azı bir sosial müdafiə pul müavinəti ilə əhatə olunub və bu göstərici oxşar gəlir səviyyəsinə malik ölkələr üzrə təxminən 64 faiz ortalamadan xeyli aşağıdır (BTİ 2024). Eyni zamanda, rəsmi məlumatlar göstərir ki, 2022-ci ilə qədər əmək qabiliyyətli kişilərin

40 faizdən azı, qadınların isə cəmi 25 faizi sığorta əsaslı pensiya mexanizmləri vasitəsilə gələcək üçün yığım edə bilmişdir. Bu isə o deməkdir ki, işçilərin təxminən 60–75 faizi pensiya təminatından kənarda qalır. Belə boşluqlar yoxsulluq riskini artırır, qeyri-formal işçiləri xəstəlik, yaşlanma və digər şoklar qarşısında daha həssas edir və uzunmüddətli iqtisadi inkişafı zəiflədir.

Üçüncü olaraq, qeyri-formallıq fiskal nəticələrə də ciddi təsir göstərir. Geniş qeyri-formal sektor vergi və sosial sığorta bazasını daraldır. Məlum olduğu kimi, böyük sayda iş yeri və satış əməliyyatı vergi sistemindən kənarda qaldıqda dövlət büdcəsi gəlirləri azalır. Bu vəziyyət ya dövlət maliyyəsinin gərginləşməsinə, ya da formal sektor üzərində vergi yükünün artmasına səbəb olur. Müəyyən mənada, geniş yayılmış qeyri-formallıq vergi yayınması strategiyalarını stimullaşdırır. Kölgə iqtisadiyyatı üzrə aparılan iqtisadi təhlillər göstərir ki, gəlir və əməkhaqqı vergilərindən yayınma qeyri-formallığın əsas motivlərindən biridir. Azərbaycanda da bu problem dövlət orqanlarının diqqətindədir: məsələn, Beynəlxalq Valyuta Fondunun hesabatlarında hökumətin “əhəmiyyətli qeyri-formal iqtisadiyyatı azaltmaq” məqsədilə vergi siyasətində islahatlara başladığı qeyd olunur. Bununla belə, təkə inzibati nəzarət tədbirləri kifayət etmir. Praktikada qeyri-formal iqtisadi fəaliyyətin yalnız çox kiçik bir hissəsi vergi cinayətləri üzrə araşdırmalarda üzə çıxır. Aparılmış tədqiqatlardan birində qeyd olunur ki, Azərbaycanda qeyri-formal iqtisadiyyatın “çox az bir hissəsi” vergi cinayətləri ilə nəticələnir. Bu isə onu göstərir ki, qeyri-formal gəlirlərin böyük hissəsi sadəcə olaraq sistemdən kənarda qalır və aşkar edilmir. Beləliklə, qeyri-formallıq vergi yayınmasını gücləndirsə də, bu anlayışlar tam eyni deyil: bütün vergi itkiləri qeyri-formal məşğulluqla izah edilə bilməz və bir çox qeyri-formal işçilər sadəcə nəzarətdən kənarda qalırlar.

Ümumilikdə, qeyri-formallığın geniş yayılması əmək bazarında aşağı məhsuldarlıq və zəif sosial müdafiə ilə xarakterizə olunan bir segmentin formalaşmasına, eyni zamanda fiskal yüklərin artmasına gətirib çıxarır. Bu təsirlər iqtisadi siyasətin formalaşdırılmasında mütləq nəzərə alınmalıdır.

Qeyri-formal məşğulluğun ölçülməsi: metodlar və beynəlxalq yanaşmalar

Qeyri-formal məşğulluğun ölçülməsi metodoloji baxımdan mürəkkəb məsələdir. Müxtəlif metodlar qeyri-formallığın fərqli aspektlərini əhatə edir və mövcud yanaşmalardan heç biri mükəmməl hesab edilə bilməz. Ümumilikdə, beynəlxalq praktikada üç əsas yanaşma tətbiq olunur.

Birbaşa statistik yanaşmalar

Birbaşa yanaşmalar rəsmi statistika mənbələrinə, xüsusilə ev təsərrüfatları üzrə əmək qüvvəsi sorğularına (ƏQS) və inzibati məşğulluq reyestrlərinə əsaslanır. Prinsip etibarilə, yaxşı dizayn edilmiş əmək qüvvəsi sorğuları məşğulluq statusu, əmək müqavilələrinin mövcudluğu və qeydiyyat məsələləri ilə bağlı suallar vasitəsilə qeyri-formal iş yerlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bir çox ölkələrdə qeydiyyatsız keçməmiş müəssisələrdə məşğulluq və ya yazılı əmək müqaviləsi olmayan iş yerləri “qeyri-formal” kimi təsnif edilir. Eyni zamanda, sosial sığorta və ya vergi orqanlarının inzibati məlumatları formal qeydiyyatdan keçmiş işçilərin sayını hesablamağa imkan yaradır.

Bu tip birbaşa məlumatlar qeyri-formal məşğulluğun kimlər arasında yayılması (yaş qrupları, regionlar, peşələr və s.) barədə ətraflı informasiya təqdim edir. Onların əsas üstünlüyü qeyri-formal işçilərin xüsusiyyətlərini dəqiq təsvir etməsidir. Siyasət baxımından bu cür detallı məlumatlar olduqca faydalıdır; məsələn, qeyri-formallığın daha çox gənclər arasında və ya müəyyən regionlarda cəmləşdiyini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Lakin birbaşa yanaşmaların ciddi məhdudiyyətləri də mövcuddur. Öz təbiətinə görə, sorğular və rəsmi statistika qeyri-formallığın real miqyasını adətən aşağı qiymətləndirir. Sorğular özünü-bəyan etməyə əsaslandığı üçün gizli və ya sosial baxımdan həssas fəaliyyətləri əhatə etməyə bilər. Mövsümi, müvəqqəti və ya eyni anda bir neçə işdə çalışan şəxslər çox zaman statistikadan kənarda qalır. Bir çox qeyri-formal işçilər bəyan edilməmiş gəlirlərini açıqlamaqdan çəkinirlər. İnzibati reyestrlər isə mahiyyət etibarilə yalnız məlumat verənləri əhatə etdiyindən bütün gizli məşğulluq avtomatik olaraq istisna edilir. Avropa Komissiyasının (2007) qeyd etdiyi kimi, “birbaşa metodlar statistik sorğulara əsaslanır və müqayisəlilik və detallılıq baxımından üstünlüklərə malikdir, lakin qeyri-formal işin miqyasını aşağı göstərməyə meyllidir” (European Commission, 2007).

Praktikada Azərbaycanda rəsmi mənbələr qeyri-formal məşğulluğun ümumi səviyyəsi üzrə hərtərəfli göstəricilər dərc etmir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının məlumatlarına görə, Azərbaycanda

aparılan son əmək qüvvəsi sorğuları (13-cü Əmək Statistikləri üzrə Beynəlxalq Konfransın standartları əsasında) qeyri-formal məşğulluq göstəricilərini formalaşdırmağa imkan vermir. Maraqlı tərəflər dəfələrlə vurğulamışlar ki, “Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluqda iştirak səviyyəsinə dair empirik baza zəifdir”. Bu səbəbdən, birbaşa statistik məlumatlar vacib olsa da, təkbəşinə qeyri-formallığın yalnız minimum səviyyəsini əks etdirir.

Dolayı (model əsaslı) yanaşmalar

Dolayı metodlar makroiqtisadi göstəricilər və ekonometriya modelləri vasitəsilə gizli iqtisadi fəaliyyəti qiymətləndirməyə çalışır. Bu sahədə ən məşhur yanaşmalardan biri Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən geniş tətbiq edilən MIMIC (Multiple Indicators Multiple Causes – Çoxsaylı Göstəricilər və Səbəblər) modelləridir. Bu modellərdə nağd pul tələbi, elektrik enerjisi istehlakı, gəlir statistikasına və vergi yükü kimi dəyişənlər bəyan edilməmiş iqtisadi fəaliyyətin proksisi kimi istifadə olunur. Məsələn, rəsmi ÜDM göstəriciləri ilə izah olunmayan nağd pul dövriyyəsinin artması qeyri-formal əməliyyatların mövcudluğuna dəlalət kimi qəbul edilir. Eyni zamanda, milli hesablar üzrə əmək girişi ilə rəsmi məşğulluq göstəriciləri arasındakı fərqlər gizli iş yerlərinin mövcudluğunu göstərə bilər. Digər dolayı yanaşma isə statistik nisbətlərin (məsələn, pensiya ödəyicilərinin potensial əmək qüvvəsinə nisbəti) təhlilinə əsaslanır.

Bu makro və proksi əsaslı yanaşmalar qeyri-formal iqtisadiyyatın ümumi miqyasını ölçməyə yönəlib. Onların əsas üstünlüyü sorğuların əhatə etmədiyi gizli fəaliyyətləri də nəzərə ala bilməsidir. Lakin bu metodların çatışmazlıqları da mövcuddur. Pul dövriyyəsinə əsaslanan proksilər qeyri-formallığı şişirdə və ya nağd iqtisadiyyatlara xas olan digər hadisələri əks etdirə bilər. Bundan əlavə, bu yanaşmalar qeyri-formal fəaliyyətlə məşğul olan şəxslərin kimliyi, hansı sektorlarda və ya regionlarda cəmləşməsi barədə məlumat vermir. Ümumilikdə, dolayı metodlar qeyri-formallığı əsasən ÜDM-in faizi kimi ümumi göstərici şəklində təqdim edir və detallı struktur təhlili aparmağa imkan vermir.

Bununla belə, bu yanaşmalar konseptual baxımdan əhəmiyyətli, çünki sorğuların əhatə etmədiyi gizli istehsalı da nəzərə alır. Məsələn, BVF-in bir işçi sənədində makroiqtisadi modellər əsasında Azərbaycanda qeyri-formal iqtisadiyyatın ÜDM-in təxminən 43,6 faizini təşkil etdiyi göstərilir. Digər mənbələrdə (World Economics QIES və digər tədqiqatlar) bu göstəricinin 36–48 faiz aralığında dəyişdiyi qeyd olunur ki, bu da metodoloji seçimlərin nəticələrə ciddi təsir etdiyini nümayiş etdirir.

Fiskal əsaslı yanaşmalar

Fiskal yanaşmalar vergi və sosial sığorta məlumatlarına əsaslanaraq qeyri-formallığı qiymətləndirir. Bu çərçivədə ən çox istifadə edilən metodlardan biri vergi boşluğunun (gözlənilən və faktiki vergi gəlirləri arasındakı fərqin) hesablanmasıdır. Digər yanaşma isə sosial sığorta sisteminə iştirak səviyyəsinin təhlilinə əsaslanır. Məsələn, əmək qabiliyyətli əhəlinin yalnız müəyyən hissəsi sosial sığorta haqları ödəyirsə, bu fərq bəyan edilməmiş əmək fəaliyyətinə işarə edir. Eyni zamanda, əmək müqaviləsi ilə qeydiyyatdan keçmiş işçilərin sayı ilə ümumi məşğulluq arasındakı fərq qeyri-formallığın göstəricisi kimi çıxış edə bilər. Bu metodlar mahiyyət etibarilə vergi və sığorta üzrə bəyan edilməməni dolayı yolla qeyri-formal məşğulluq və ya istehsal həcmi kimi şərh edir.

Aşağıdakı cədvəl əsas yanaşmaların üstünlüklərini və məhdudiyyətlərini ümumiləşdirir. Hər bir metod qeyri-formal məşğulluğu fərqli şəkildə ölçür və özünəməxsus “kor nöqtələrə” malikdir.

Cədvəl 1.

Qeyri-formal məşğulluğun ölçülməsində əsas metodoloji yanaşmaların müqayisəli xarakteristikası

Metodoloji yanaşma	Nəyi ölçür	Nəyi ölçür	Azərbaycan üçün uyğunluq
Birbaşa statistik yanaşmalar	Əmək münasibətlərinin rəsmi və qeyri-rəsmi formaları	Gizli iqtisadi fəaliyyətin tam həcmi	Orta -Yüksək
Model əsaslı yanaşmalar	Kölgə iqtisadiyyatının makro miqyası	Əmək bazarının mikro strukturu	Orta
Fiskal əsaslı yanaşmalar	Sosial sığorta və vergi əhatəsi	Qeyri-formal məşğulluğun səbəbləri	Orta

Mənbə: Müəllifin tərtibi; Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (ILO) yanaşmaları, Beynəlxalq Valyuta Fondu (IMF) metodoloji çərçivələri və kölgə iqtisadiyyatına dair model əsaslı qiymətləndirmələr (o cümlədən MIMIC yanaşması) əsasında.

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi hər bir metodun öz funksional sahəsi vardır: birbaşa statistik yanaşmalarda struktur və tərkib haqqında zəngin məlumat verir, dolayısı modellər ümumi miqyası əhatə edir, fiskal proksilər isə bu iki yanaşma arasında körpü rolunu oynaya bilər. Avropa tədqiqat institutlarının ümumi yanaşmasına uyğun olaraq, ən optimal yol metodların kombinasiyasıdır: dolayısı yanaşmalar ümumi həcmi qiymətləndirmək, birbaşa statistika isə qeyri-formal məşğulluğun tərkibini anlamaq üçün istifadə olunmalıdır.

Məlumatlar və tədqiqat metodologiyası

Əsas məlumat mənbələrinə Azərbaycanın rəsmi əmək bazarı statistikasına daxildir. Buraya ilk növbədə Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən aparılan illik Əmək Qüvvəsi Sorğularının nəticələri daxildir (mövcud olan son sorğu 2022-ci ilə aiddir). Bundan əlavə, məşğulluq və sosial sığorta üzrə inzibati məlumatlardan da istifadə olunur. Müqayisəli təhlil məqsədilə ILOSTAT (Beynəlxalq Əmək Təşkilatının Statistika) və Dünya Bankının göstəriciləri kimi beynəlxalq məlumat bazalarına, həmçinin aidiyyəti üzrə ölkə hesabatlarına (BVF, Avropa İttifaqı, BTİ və s.) müraciət edilmişdir.

Sosial sığorta və vergi göstəriciləri (pensiya ayırmaları, qeydiyyatdan keçmiş sahibkarların sayı, işsizlik üzrə müraciətlər və s.) Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin hesabatlarından və Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun rəsmi məlumatlarından götürülmüşdür. Eyni zamanda, hökumət tədqiqatları və digər maraqlı tərəflərin qiymətləndirmələri əsasında formalaşan keyfiyyət xarakterli sübutlar tədqiqatın kontekstinin izahında istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın metodoloji yanaşması əsasən analitik və müqayisəli xarakter daşıyır. Mövcud illik məlumatlardan istifadə etməklə zaman üzrə, eləcə də sektorlar və regionlar arasında meyllərin təsviri təhlili aparılmışdır. Mümkün olan hallarda qeyri-formal məşğulluğun səviyyəsi müxtəlif mənbələr əsasında dolayısı yolla bərpa edilmişdir (məsələn, sosial sığorta ilə əhatə olunma səviyyəsindən irəli gələn ehtimal olunan pay hesablamaları).

Bu tədqiqatın məqsədi qeyri-formal məşğulluq üzrə vahid və “dəqiq” bir rəqəm müəyyənləşdirmək deyil, müxtəlif ölçmə yanaşmalarından əldə edilən nəticələri analitik baxımdan uzlaşdırmaqdır. Başqa sözlə, əsas hədəf müxtəlif metodların niyə fərqli nəticələr verdiyini və bunun iqtisadi siyasət baxımından hansı nəticələrə gətirib çıxardığını anlamaqdır.

Empirik nəticələr: Azərbaycan üzrə sübutlar

2014–2024-cü illər dövrü Azərbaycanda bir sıra iqtisadi şoklar və siyasət dəyişiklikləri ilə xarakterizə olunmuşdur ki, bunlar qeyri-formal məşğulluğun səviyyəsinə və strukturuna təsir göstərmişdir. Qeyri-formal məşğulluq üzrə birbaşa zaman sıraları mövcud olmadığından, meyllər əsasən dolayısı göstəricilər əsasında müəyyənləşdirilmişdir.

Əsas müşahidələr aşağıdakılardır.

Formal məşğulluq (rəsmi əməkhaqqı siyahılarında qeyd olunan işçilər) tədricən artmışdır. CEIC məlumatlarına görə, 2024-cü ilin sonuna doğru ümumi məşğulluq təxminən 5,03 milyon nəfərə çatmışdır ki, bu da 2008-ci ildəki təxminən 4,18 milyon göstərici ilə müqayisədə artım deməkdir (CEIC Data, 2024; DSK, 2022). İşsizlik səviyyəsi isə beynəlxalq standartlarla müqayisədə aşağı qalmışdır. BVF hesabatlarına əsasən, 2014–2018-ci illərdə işsizlik təxminən 5 faiz səviyyəsində olmuşdur (məsələn, 2015–2018-ci illərdə rəsmi işsizlik 5,0–5,1 faiz təşkil etmişdir). Nisbətən zəif iqtisadi artım fonunda aşağı işsizlik səviyyəsinin qorunması onu göstərir ki, formal sektorda itirilən və ya yaradılmayan iş yerlərinin əhəmiyyətli hissəsi qeyri-formal sektor tərəfindən “udulmuşdur”.

2015–2016-cı illərdə neft qiymətlərinin kəskin düşməsi Azərbaycan iqtisadiyyatında ciddi azalmaya səbəb olmuşdur. 2016-cı ildə real ÜDM 3,1 faiz azalmışdır (qeyri-neft sektoru üzrə azalma 4,9 faiz olmuşdur). Sonrakı illərdə (2018–2019) iqtisadi artım yenidən bərpa olunaraq 1–3 faiz aralığında dəyişmişdir. 2020-ci ildə pandemiya şokuna baxmayaraq, rəsmi göstəricilərə görə iqtisadi artım müsbət olmuşdur (təxminən +2,1 faiz). Bununla belə, COVID-19 əmək bazarında ciddi sarsıntı yaratmışdır: 2020-ci ilin avqust ayında rəsmi işsizlik səviyyəsi 6,6 faizə yüksəlmiş (2019-cu ildə 4,8 faiz idi), işsizlərin sayı isə 36,6 faiz artmışdır. Bu artım karantin dövründə qeyri-formal iş yerlərinin bağlanması və gizli işsizliyin müvəqqəti artması ehtimalını gücləndirir.

Qeyri-formal məşğulluq müəyyən sahələrdə xüsusilə yüksəkdir. Klassik nümunə kənd təsərrüfatıdır: bəzi qiymətləndirmələrə görə, ümumi 4,8 milyon məşğul əhalinin təxminən 1,7 milyonu kənd təsərrüfatında çalışmışdır və bu sahədə müəssisələrin qeydiyyatı tələb olunmadığından

işçilərin böyük əksəriyyəti qeyri-formal məşğuldur. Xidmət sektorunda aparılan World Bank Enterprise Survey məlumatlarına görə, bir çox formal müəssisə qeyri-qeydiyyatlı və informallıqdan qaynaqlanan rəqabətlə üzləşir; məsələn, 2019-cu il sorğusunda respondentlərin təxminən 30%-i qeydiyyatsız firmalarla rəqabət etdiyini bildiriblər (World Bank Enterprise Survey, 2019). Qeyri-formallıq həmçinin kiçik istehsal və tikinti sahələrində geniş yayılmışdır. Regional baxımdan bu göstərici paytaxtdan kənarda daha yüksəkdir: maraqlı tərəflər Bakı və Abşeronla yanaşı, Gəncə–Qazax və Şəki–Zaqatala iqtisadi rayonlarında xidmət sektorunda qeyri-formal rəqabətin xüsusilə güclü olduğunu qeyd edirlər. Ümumilikdə, şəhərlərdə mikro-müəssisələr və fərdi ticarətçilər qeyri-formal məşğulluğun əsas hissəsini təşkil edir, kənd yerlərində isə ailə təsərrüfatları və ev əsaslı fəaliyyət üstünlük təşkil edir.

Əhalisi təxminən 10 milyon olan Azərbaycanda əmək qabiliyyətli əhalinin sayı artmışdır. 2024-cü ilə qədər rəsmi məşğulluq təxminən 5,0 milyon nəfər olmuşdur.

Qeydiyyatdan keçmiş işçilər (təxminən 1,5 milyon), fərdi sahibkarlar (0,8 milyon) və kənd təsərrüfatında çalışanlar (1,7 milyon) birlikdə götürüldükdə, təxminən 0,8 milyon nəfərin qeydiyyatsız qaldığı ehtimal olunur. Qeydiyyatdan keçmiş işçilər, fərdi sahibkarlar və kənd təsərrüfatında çalışanlar birlikdə götürüldükdə, bir hissə işçilərin qeyri-qanuni və ya qeydiyyatsız işlədiyi ehtimal olunur. Dəqiq rəqəmlər mövcud olmasa da, bütün göstəricilər 2014–2024-cü illər ərzində qeyri-formallığın əmək bazarının mühüm struktur xüsusiyyəti olduğunu göstərir.

Yekun olaraq, illər üzrə meyillər birbaşa müşahidə olunmur, dolayısı göstəricilər əsasında müəyyən edilir. Qeyri-formallığın 2014–2016-cı illərdə neft qiymətlərinin enməsi dövründə artdığı, pandemiya əvvəlki bərpa mərhələsində (2017–2019) sabitləşdiyi və 2020-ci ildə müvəqqəti yüksəldiyi ehtimal olunur. Bu məşğulluq forması əsasən kənd təsərrüfatı, kiçik xidmət sahələri və mikro-müəssisələrdə cəmləşmiş, kənd əhalisi və aşağı gəlirli qruplar arasında daha geniş yayılmışdır. Bu da Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluğun əsasən məcburiyyətə məruz qalması olduğunu və formal müqavilələrin tətbiqinin çətin olduğu sahələrdə formalaşdığını göstərir.

Müxtəlif ölçmə yanaşmaları Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluğun miqyası barədə kəskin fərqli nəticələr təqdim edir.

Dövlət Statistika Komitəsi qeyri-formal məşğulluq üzrə vahid rəsmi göstərici dərc etmir. Bu səbəbdən nəticələr yalnız dolayısı boşluqlar əsasında qiymətləndirilə bilər. Məsələn, əhalinin yalnız təxminən 39 faizi hər hansı sosial müdafiə ödənişi alır. Pensiya sisteminə töhfə verənlərin payı kişilər arasında təxminən 40 faiz, qadınlar arasında isə 25 faiz təşkil edir. Geniş mənada bu göstəricilər formal əhatə səviyyəsinin 50 faizdən xeyli aşağı olduğunu göstərir. Bununla belə, sektorlar üzrə rəsmi məşğulluq məlumatları gizli məşğulluğu tam əks etdirmir. Praktikiada rəsmi qurumlar qeyri-formal məşğulluğun geniş yayıldığını qəbul etsələr də, konkret faiz göstəricisi təqdim edilmir.

Beynəlxalq tədqiqatlar daha yüksək rəqəmlər göstərir. BVF və Dünya Bankının birgə tədqiqatında Azərbaycanda qeyri-formal iqtisadiyyatın ÜDM-in təxminən 43,6 faizinə bərabər olduğu qiymətləndirilmişdir. Dünya Bankının Müəssisələr Sorğusu (2013) mikro səviyyədə əlavə sübut təqdim edir: formal müəssisələrin təxminən 19,1 faizi qeyri-formal müəssisələrlə rəqabət apardığını bildirmişdir. World Economics tərəfindən hazırlanmış QIES modeli (Quality of Institutions and Economic Shadowing – institutların keyfiyyəti və kölgə iqtisadiyyatının ölçülməsinə əsaslanan model) üzrə qeyri-formal iqtisadiyyatın payı 47,9 faiz (son məlumatlar) və 36,8 faiz (BTI 2024) kimi qiymətləndirilmişdir. Bu fərqlər modellərdə istifadə olunan fərqli proksilər və fərziyyələrlə izah olunur. Əsas məqam ondan ibarətdir ki, model əsaslı qiymətləndirmələr qeyri-formallığın rəsmi mənbələrdə etiraf ediləndən xeyli yüksək olduğunu göstərir.

Fiskal göstəricilər əsasında qiymətləndirmələrdə vergi və sosial sığorta boşluqları da qeyri-formallığın geniş miqyasına işarə edir. Sosial sığorta ilə əhatə səviyyəsi iş yerlərinin təxminən 60–75 faizinin müdafiəsiz olduğunu göstərir. Digər bir proksi özünü göstərən məşğulluq səviyyəsi (5 milyondan çox) ilə rəsmi qeydiyyatdan keçmiş işçilərin (təxminən 2,3 milyon – əmək müqaviləsi olan işçilər və sahibkarlar daxil olmaqla) sayı arasındakı fərkdir. Bu uyğunsuzluq milyonlarla iş yerinin formal statusa malik olmadığını göstərir. Azərbaycanda standart “vergi boşluğu” statistikasına dərc edilməsə də, vergi yayınması üzrə cinayət işlərinin sayının (ildə cəmi bir neçə yüz) milyonlarla qeyri-formal işçi ilə müqayisədə olduqca az olması böyük bir qeydə alınmamış bazanın mövcudluğunu

göstərir.

Fiskal yanaşmalar formal vergi daxilolmaları ilə gözlənilən gəlirlər arasındakı boşluğu əks etdirir və bu da daha geniş gizli iqtisadiyyata işarə edir. İnstitusional amillər də mühüm rol oynayır: nəzəriyyəyə görə, sərt tənzimləmələr və inzibati baryerlər iqtisadi fəaliyyətin gizlədilməsini stimullaşdırır. Azərbaycanda vergi dərəcələri nisbətən mülayim olsa da, bürokratik prosedurlar bir çox subyekti qeyri-formallığa yönəlmiş ola bilər.

Praktik nəticə ondan ibarətdir ki, vahid bir rəqəm seçmək mümkün deyil. Sorğu əsaslı təriflərə görə qeyri-formal məşğulluğun payı ümumi məşğulluğun təxminən 20–30 faizi civarında ola bilər, lakin daha geniş iqtisadi modellərə əsasən qeyri-formal iqtisadiyyatın həcmi ÜDM-in 40–50 faizi səviyyəsində qiymətləndirilir. Bu fərq onunla izah olunur ki, qeyri-formal iş yerləri adətən aşağı məhsuldarlığa malikdir və hər işçi üzrə ÜDM aşağı olur. Siyasət baxımından bu fərqi tanıması olduqca vacibdir: yalnız aşağı sorğu göstəricilərinə istinad etmək qeyri-formallığın real miqyasını ciddi şəkildə az göstərir.

Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluğun əsas determinantları

Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluq institusional, iqtisadi və sosial amillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır. Bu determinantların müəyyənləşdirilməsi məqsədyönlü siyasət tədbirlərinin hazırlanması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əmək bazarının sərt tənzimlənməsi.

Azərbaycanda əmək qanunvericiliyi işə qəbul və işdən azad etmə, iş vaxtı, minimum əməkhaqqı və digər əmək şərtləri üzrə kifayət qədər sərt normalar müəyyən edir. Bu tənzimləmələr formal məşğulluğun maya dəyərini işəgötürənlər üçün yüksəldir. Xüsusilə kiçik müəssisələr üçün bütün hüquqi tələblərə əməl etməkdənsə, işçiləri qeyri-rəsmi şəkildə cəlb etmək daha asan görünür. Qısamüddətli və ya natamam işçinin qeydiyyatı alınması həddindən artıq sənədləşmə tələb edir. Qeydiyyat və lisenziyalasdırma prosedurlarının çoxmərhələli və inzibati yükünün ağır olması qeyri-formallığın əsas maneələrindən biri kimi göstərilir. Bu, yüksək qeydiyyat xərclərinin qeyri-formal məşğulluğu stimullaşdırdığını sübut edən nəzəri yanaşmalarla da uyğunluq təşkil edir.

İnzibati və nəzarət xərcləri.

Formallaşmadan yayınma qərarının digər mühüm tərəfi inzibati nəzarət və cəzalandırma mexanizmləri ilə bağlıdır. Təcrübədə kiçik pozuntular üzrə aşkarlanma ehtimalının aşağı olması çəkindirici təsiri zəiflədir. Nəzarət epizodik xarakter daşıdıqda və cərimələr “qəbul edilə bilən xərc” kimi qəbul edildikdə, müəssisələr qeyri-formal fəaliyyət riskini rəasional seçim kimi qiymətləndirirlər.

Azərbaycanda dövlət institutlarına ictimai etimadın nisbətən aşağı olması formal sistemlərdə (vergi, sosial sığorta və s.) iştirak motivasiyasını zəiflədir. Əgər işəgötürənlər və işçilər dövləti qeyri-effektiv və ya korrupsiyaya meyilli hesab edirlərsə, formallaşmanı real ictimai fayda olmadan gəlirdən imtina kimi dəyərləndirə bilərlər. “Dövlət–vətəndaş” arasında mənəvi boşluq bir çox ölkələrdə qeyri-formallığın əsas sosial-psixoloji səbəblərindən biri hesab olunur. Bu amil ölçülməsi çətin olsa da, qeyri-formallığın “normal” və ya “qaçılmaz” qəbul edilməsi kimi sosiomədəni münasibətlərin mühüm rol oynadığı geniş şəkildə tanınır.

Aşağı gəlir səviyyəsi.

Bir çox işçi üçün formallığın xərcləri sadəcə olaraq əlçatmazdır. Neft-qaz sektorundan kənar sahələrdə orta əməkhaqları nisbətən aşağıdır. Subsistensiya səviyyəsində fəaliyyət göstərən fermer və ya aşağı ixtisaslı işçi üçün formal əmək müqaviləsi ilə bağlı vergi və sosial sığorta öhdəlikləri (hətta məhdud olsa belə) ciddi çəkindirici amildir. Xüsusilə kənd yerlərində formal iş yerlərinin məhdudluğu insanları qeyri-formal fəaliyyət yaratmağa məcbur edir. Aşağıgəlirli ailələr tez-tez qeyri-formal iş üçün ailə və qonşuluq şəbəkələrinə söykənir ki, bu da davamlı bir dövr yaradır. Empirik tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda qeyri-formal sektorun əhəmiyyətli hissəsi məhz “məcburiyyət əsaslı” segmentdən ibarətdir və əsasən gəncləri və aşağı gəlirli ailələri əhatə edir.

Mikro-müəssisələrin üstünlüyü.

Azərbaycanın qeyri-neft iqtisadiyyatı əsasən çox kiçik ölçülü müəssisələrdən ibarətdir. Ticarət və xidmət sahələrində ailə dükanları, sənətkarlıq fəaliyyəti, qeyri-rəsmi nəqliyyat xidmətləri kimi mikro-bizneslər üstünlük təşkil edir. Bu subyektlər adətən nə institusional imkanlara, nə də formallaşmaq üçün güclü motivasiyaya malikdir. Hətta bir qədər iri KOS-lar belə, məhdud artım

imkanları şəraitində xərcləri azaltmaq məqsədilə qeyri-formallığı “biznes strategiyası” kimi seçə bilirlər.

Regionlarda alternativ məşğulluğun məhdudluğu.

Bakı kimi iri şəhər mərkəzlərindən kənarda formal iş yerlərinin yaradılması zəif olmuşdur. Regionlarda sənaye və xidmət sahələrinin inkişafı əhalinin artım tempindən geri qalır. Formal imkanların azlığı kənd əhalisini qeyri-formal kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə məşğul olmağa və ya mövsümi miqrasiyaya məcbur edir. Nəticədə bazarları zəif inkişaf etmiş regionlarda qeyri-formal məşğulluğun payı daha yüksək olur.

Keçid və tsiklik əmək təklifi.

Qeyri-formal məşğulluq tez-tez “amortizator” rolunu oynayır. Formal işini itirən şəxslər (məsələn, xırda ticarət və ya gündəlik işlərdə) müvəqqəti olaraq qeyri-formal sektora keçirlər. İqtisadi tənəzzül dövrlərində qeyri-formal məşğulluq artır, bərpa mərhələsində isə nisbətən azalır. Bu tsiklik rol əhalinin böyük hissəsi üçün işsizlik sığortasının olmaması ilə bağlıdır və qeyri-formallığı yeganə alternativə çevirir.

Müvəqqəti yaşama strategiyası kimi qeyri-formallıq.

Bir çox azərbaycanlı işçi qeyri-formal məşğulluğu keçici çıxış yolu kimi qəbul edir. Gənclər və ya iş yerini itirmiş şəxslər sabit iş tapana qədər hər hansı qeyri-rəsmi fəaliyyəti qəbul etməyə hazır olurlar. Mövcud iqtisadi şəraitdə bu davranış “normal” və ya qaçılmaz hesab olunur ki, bu da qeyri-formallığa qarşı sosial stiqmanı zəiflədir.

Sosial sığorta sisteminə inamsızlıq.

Pensiya və səhiyyə sistemlərinin davamlılığına və ədalətliliyinə şübhə edən işçilər sosial sığorta haqlarını ödəməkdə maraqlı olmurlar. Əgər insanlar gələcəkdə öz pensiya və səhiyyə xərclərini fərdi şəkildə qarşılayacaqlarına inanırlarsa, formal əmək müqaviləsində israr etmək üçün stimulları azalır. Sosial müavinətlərin aşağı əhatə səviyyəsi (təxminən əhalinin 40 faizi pensiya və ya sosial transferlərdən faydalanır) bu skeptisizmi daha da gücləndirir.

Qarşılıqlı normaları və sosial şəbəkələr.

Bir sıra hallarda qeyri-formal məşğulluq bazar mexanizmlərindən deyil, şəxsi əlaqələrdən (ailə üzvləri, dostlar) yaranır. Kiçik icmalarda qohumun və ya tanışın “qeyri-rəsmi” işə götürülməsi geniş yayılmış praktikadır. Bu cür sosial normalar qeyri-formallığın nəsillər boyu davam etməsinə şərait yaradır.

Sadaladığımız bu amillər Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluğun həm geniş yayılmasına, həm də davamlı xarakter almasına səbəb olur. Buna görə də qeyri-formallığın azaldılması yalnız bir sahədə deyil, eyni zamanda tənzimləyici baryerlərin yumşaldılması, real alternativ məşğulluq imkanlarının yaradılması və davranış-münasibət dəyişikliklərini təşviq edən kompleks siyasət tədbirləri tələb edir.

Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluq: siyasət çağırışları və optimal ölçmə yanaşması

Azərbaycanda qeyri-formallıq bir sıra əsas problemlər yaradır.

Birinci, əmək bazarının real vəziyyətinin düzgün ölçülməməsi ciddi çətinliklərə səbəb olur. Rəsmi statistik göstəricilər demək olar ki, tam məşğulluq olduğunu göstərir, lakin praktikada bir çox iş yerləri qeyri-rəsmi fəaliyyət xarakteri daşıyır. Bu uyğunsuzluq məqsəduyğun olmayan siyasətlərin hazırlanmasına gətirib çıxarır. Məsələn, “qeydiyyatdan keçmiş işsizlər” üçün nəzərdə tutulmuş sosial proqramlar və təlimlər qeyri-formal işçilərə çatmır.

İkinci, siyasət müdaxilələrinin yanlış yönəlmə riski mövcuddur. Əgər qərarvericilər əmək statistikalarına əsaslanaraq qeyri-formallığı az hesab edirlərsə, formalaşmanın böyük ölçüdə həll edildiyi qənaətinə gələ bilirlər, halbuki vəziyyət belə deyil. Məsələn, rəsmi işsizlik göstəricisinin azalması uğur kimi qiymətləndirilə bilər, lakin bu yalnız qeyri-qeydiyyatlı iş yerlərinin artımını əks etdirə bilər. Formal müəssisələr üçün nəzərdə tutulmuş proqramlar qeyri-formal sektora təsir etmir. Qeydiyyatdan keçmiş müəssisələr üçün vergi güzəştləri kimi tədbirlər iqtisadi fəaliyyətin böyük hissəsi formal sektordan kənarda qaldığı üçün məhdud effekt verir.

Üçüncü, formallaşma stimulları düzgün hədəflənməyə bilər. Ümumi tədbirlər – məsələn, vergi endirimləri və ya subsidiyalar – qeyri-formal işçilərin spesifik məhdudiyyətlərini aradan qaldırmaya bilər. Məsələn, Azərbaycan bir müddət qeyri-neft sektorunda işləyən özəl işəgötürənlər üçün əmək vergisini sıfırlamışdı. Effekt müvəqqəti oldu: qeyri-formallıq əsasən kiçik və orta müəssisələrdə

köklənmişdi və aşağı vergi xərcləri onların praktik davranışını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmədi. Bu təcrübə göstərir ki, qeydiyyat xərclərini azaltmadan və fərdi dəstək təmin etmədən stimullar real ehtiyacı olan müəssisələrə çatmır.

Dördüncü, inzibati parçalanma mövcuddur. Vergi, əmək və sosial sığorta orqanlarının qeyri-formallıqla mübarizədə rolları üst-üstə düşür. Koordinasiyanın olmaması səyləri zəiflədir. Məsələn, əmək inspektorluğu qeyri-formal işə görə cərimə tətbiq etsə də, vergi orqanı eyni vaxtda nəzarət etməzsə, müəssisələr riski idarə edilə bilən hesab edə bilirlər. Azərbaycanda son dövrlərdə orqanlararası işçi qruplar yaradılıb, lakin formallaşma hələ də vahid strategiya tələb edən kəşişən problem olaraq qalır.

Xülasə, qeyri-formallığın səhv ölçülməsi və yanlış diaqnoz artıq suboptimal siyasətlərin yaranmasına səbəb olub. Bu isə daha yaxşı məlumat bazası və məqsədyönlü stimulların vacibliyini göstərir.

Yuxarıdakı çətinliklər nəzərə alınaraq, Azərbaycan üçün çoxsahəli və etibarlı ölçmə strategiyası tələb olunur. Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluğu ölçmək üçün ən rəşional yanaşma əmək bazarı statistikaları, sosial sığorta göstəriciləri və seçilmiş makroiqtisadi göstəriciləri birləşdirən hibrid modeldir (ILO, 2022; Schneider & Williams, 2013; ResearchGate, 2023).

Bu yanaşma beynəlxalq təcrübəyə uyğun gəlir və ölkəmizin şəraitinə uyğundur.

Azərbaycanın nisbətən tez-tez aparılan Əmək Bazarı və Ailə Sorğuları işçilərin sektoru, demoqrafik göstəriciləri və məşğulluq xarakteristikasını ətraflı göstərir. Sorğulara formallıq, əmək müqaviləsi və sosial ödənişlər barədə suallar əlavə edilərək qeyri-formal iş yerləri birbaşa müəyyən edilə bilər. Təvsiyə olunur ki, Əmək Qüvvəsi Sorğusunda (Labour Force Survey – LFS) sosial sığorta və qeyri-qeydiyyatlı işlərlə bağlı əlavə indikatorlar daxil edilsin.

Sosial Müdafiə Fondu və vergi orqanlarının inzibati qeydləri ikinci mənbə rolunu oynayır. İşçilərin sosial sığorta üzrə əhatə səviyyəsi qeyri-formallığın proksisi kimi istifadə oluna bilər. Məsələn, yalnız 38% işçi pensiya fonduna töhfə verirsə, qeyri-formallıq yüksək ehtimal olunur. Bu məlumatlar illik olaraq toplanır və Əmək Qüvvəsi Sorğusu (LFS) nəticələri ilə müqayisə edildikdə fərqliliklər aşkar olunur. Onlar həmçinin uzunmüddətli tendensiyaları əks etdirir.

Seçilmiş dolayı göstəricilər (məsələn, pul kütləsinin artımı, işçi başına elektrik sərfiyyatı, vergi fərqi) qalan qeyri-formal iqtisadiyyatı qiymətləndirmək üçün istifadə olunmalıdır. Sorğu və sığorta məlumatları ÜDM-in X%-ni, proksilər isə Y%-ni göstərsə, fərq ($Y-X$) gizli məhsulu işarə edir. Beynəlxalq təcrübədə bu yanaşma yaxşı nəticə verir.

Hibrid yanaşma Azərbaycan üçün mövcud institusional və məlumat mühitinə uyğun hesab edilə bilər. Ölkədə əmək bazarı və maliyyə üzrə məlumatlar kifayət qədər mövcuddur və müxtəlif mənbələrin birgə istifadəsinə imkan verir. Əmək Qüvvəsi Sorğusu (LFS) və sosial sığorta göstəriciləri regionlar və əhali qrupları üzrə təhlil aparmaq üçün əlverişlidir, makroiqtisadi proksi göstəricilər isə ümumi qeyri-formal fəaliyyətin miqyasını qiymətləndirməyə imkan yaradır. Bu yanaşmanın əsas məqsədi qeyri-formallığın səviyyəsini hər il şəffaf və təkrarlana bilən üsulla, müxtəlif mənbələrdən əldə olunan məlumatların uzlaşdırılması yolu ilə müəyyən etməkdir.

Nəticə

Bu tədqiqat Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluğun miqyasını və əsas xüsusiyyətlərini müxtəlif ölçmə yanaşmaları əsasında təhlil etmişdir. Araşdırmanın ümumi nəticəsi ondan ibarətdir ki, qeyri-formal məşğulluq ölkənin əmək bazarında təsadüfi və ya məhdud bir hal deyil, uzunmüddətli və struktur xarakterli bir problemdir. Müxtəlif metodlarla aparılan qiymətləndirmələr fərqli rəqəmlər ortaya qoysa da, hamısı qeyri-formal əmək münasibətlərinin geniş yayıldığını və iqtisadiyyatın mühüm bir hissəsini əhatə etdiyini göstərir.

Birbaşa statistik məlumatlara və inzibati qeydiyyat göstəricilərinə əsaslanan yanaşmalar əmək müqaviləsiz və sosial sığortasız işləyənlərin əhəmiyyətli paya malik olduğunu üzə çıxarır. Eyni zamanda, model əsaslı və dolayı hesablamalar qeyri-formal iqtisadi fəaliyyətin ÜDM-də payının daha yüksək olduğunu göstərir. Bu fərqlər əsasən ölçmə yanaşmalarının mahiyyəti ilə bağlıdır: biri əmək münasibətlərinə, digəri isə ümumi iqtisadi fəaliyyətin miqyasına fokuslanır. Lakin bu yanaşmalar birlikdə oxunduqda aydın olur ki, qeyri-formallıq marginal deyil, sistemli xarakter daşıyır.

Təhlil həmçinin göstərir ki, qeyri-formal məşğulluğun yaranması yalnız fərdi seçimlərlə izah

edilə bilməz. Bu proses institutların fəaliyyəti, iqtisadi şərtlər və sosial davranışların birgə təsiri nəticəsində formalaşır. Əmək bazarında mövcud tənzimləmələr, qeydiyyat və uyğunlaşma xərcləri, qeyri-neft sektorunda aşağı gəlir səviyyəsi, mikro-müəssisələrin üstünlük təşkil etməsi və regionlarda formal iş imkanlarının məhdudluğu qeyri-formal məşğulluğu stimullaşdıran əsas amillərdir. Eyni zamanda, sosial sığorta sistemlərinə inamın zəifliyi və qeyri-formal işin “müvəqqəti çıxış yolu” kimi qəbul edilməsi bu davranışı daha da möhkəmləndirir.

Araşdırma nəticələri göstərir ki, qeyri-formal məşğulluq vergi və sosial sığorta itkiləri ilə müşayiət olunsun da, bu hal daha çox nəticə xarakteri daşıyır. Qeyri-formallığı yalnız vergi pozuntusu kimi təqdim etmək və problemi inzibati nəzarətlə həll etməyə çalışmaq məhdud effekt verir. Daha davamlı nəticələr yalnız struktur səbəbləri aradan qaldırmağa yönəlmiş siyasətlər vasitəsilə əldə oluna bilər.

Metodoloji baxımdan tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan üçün qeyri-formal məşğulluğun ölçülməsində tək bir yanaşmaya əsaslanmaq kifayət deyil. Əmək bazarı sorğuları, sosial sığorta statistikasına və seçilmiş makroiqtisadi göstəricilərin birgə istifadəsinə əsaslanan hibrid ölçmə yanaşması real vəziyyəti daha dolğun əks etdirir. Belə bir yanaşma həm mövcud məlumat bazasına uyğundur, həm də siyasət qərarları üçün daha praktik və istifadəolunan nəticələr yaradır. Nəticə etibarilə, ölçmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və siyasətlərin real səbəblərə fokuslanması Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluğun azaldılması istiqamətində daha effektiv addımlar atmağa imkan verə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / *References*

1. Bertelsmann Stiftung. (2024). Bertelsmann Transformation Index 2024: Azerbaijan. Gütersloh: Bertelsmann Stiftung. <https://www.bti-project.org>
2. CEIC Data. (2024). Azərbaycan üzrə məşğulluq statistikasına. <https://www.ceicdata.com>
3. Avropa Təlim Fondu (ETF). (2021). Azərbaycanın əmək bazarındakı şoklar və cavab tədbirləri. <https://www.etf.europa.eu>
4. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (ILO). (2022). ILOSTAT Bazası. <https://ilostat.ilo.org>
5. Beynəlxalq Valyuta Fondu (IMF). (2022). Azərbaycan: 2022-ci il IV Maddə Konsultasiyası üzrə işçi hesabatı. <https://www.imf.org>
6. Legal Blogs, Wolters Kluwer. (2022). Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluq və vergi siyasəti. <https://legalblogs.wolterskluwer.com>
7. ResearchGate. (2023). Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluq: sektorlar üzrə təhlil. <https://www.researchgate.net>
8. Schneider, F., & Williams, C. (2013). The Shadow Economy. London: Institute of Economic Affairs.
9. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2022). Əmək Qüvvəsi Sorğusu 2022. Bakı: DSK.
10. Dünya Bankı. (2021). World Development Indicators. <https://data.worldbank.org>
11. World Economics. (2022). Qlobal qeyri-formal iqtisadiyyatın qiymətləndirilməsi. <https://www.worldeconomics.com>
12. Bertelsmann Stiftung. (2022). Azərbaycan üzrə ölkə hesabatı. Gütersloh: Bertelsmann Stiftung. <https://www.bti-project.org>
13. Harvard Kennedy School (HKS), BSC. (2019). Azərbaycanda formalizasiya təşviqlərinə dair siyasət tövsiyələri. <https://bsc.hks.harvard.edu>

Масштабы и проблемы измерения неформальной занятости в Азербайджане

Юнус Садыгов

д.э.н., Институт экономики Министерства науки и образования

Ведущий научный сотрудник

E-mail: y.sadikhov@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7306-6495>

Резюме: В статье анализируются масштабы, методы измерения и основные детерминанты неформальной занятости в Азербайджане. Результаты исследования показывают, что неформальная занятость носит системный характер на рынке труда страны и не может рассматриваться исключительно как маргинальное явление. Между различными подходами к измерению наблюдаются существенные расхождения: официальная статистика, как правило, занижает уровень неформальности, тогда как макроэкономические и косвенные оценки указывают на значительную долю неформальной экономики в ВВП. В качестве ключевых факторов неформальности выделяются жесткость институционального регулирования, высокие издержки соблюдения требований, низкий уровень доходов, преобладание микропредприятий и недоверие к системе социальной защиты. В статье подчеркивается, что неформальную занятость не следует полностью отождествлять с уклонением от уплаты налогов. С методологической точки зрения обосновывается целесообразность гибридного подхода к измерению, основанного на сочетании данных обследований рабочей силы, административных источников и макроэкономических прокси-показателей. Делается вывод о важности интеграции данных и институциональной согласованности для более точного измерения неформальности и разработки эффективной политики.

Ключевые слова: неформальная занятость, рынок труда, гибридный подход к измерению, социальная защита, институциональные факторы

УДК 331.5

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/119/31-40>

Development prospects of the agri-food market in the occupied territories and value chain approach

Xayyam Javadzade

PhD in Economics, Associate Professor

Zaqatala Branch,

Azerbaijan State University of Economics

ORCID: 0009-0001-0150-7116

E-mail: xayyam1984@mail.ru

Abstract: The article provides an extensive scientific analysis of the development prospects of the agri-food market in the liberated territories based on a value chain approach. The empirical and theoretical foundation of the study is formed by the materials of a doctoral dissertation dedicated to the development of the agri-food market in the Republic of Azerbaijan, official statistical data, and normative-legal documents. In the liberated territories, the restoration of agricultural production, the formation of market institutions, the integration of regional resource potential into economic circulation, and the coordination mechanisms across the stages of the value chain have been thoroughly investigated. As a result of answering the research questions, institutional, infrastructural, and economic mechanisms for the sustainable development of the agri-food market in the liberated territories were identified on a scientific basis.

Keywords: agri-food market, liberated territories, regional development, value chain, state policy, entrepreneurship

JEL codes: Q13, Q18, R11, O13

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə aqrar-ərzaq bazarının inkişaf perspektivləri və dəyər zənciri yanaşması

Xəyyam Cavadzadə

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
Zaqatala filialı
ORCID: 0009-0001-0150-7116
E-mail: xayyam1984@mail.ru

Xülasə: Məqalədə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə (İAEƏ) aqrar-ərzaq bazarının inkişaf perspektivləri dəyər zənciri yanaşması əsasında geniş elmi təhlil olunmuşdur. Tədqiqatın empirik və nəzəri bazasını Azərbaycan Respublikasında aqrar-ərzaq bazarının inkişafına həsr olunmuş doktorluq dissertasiyasının materialları, rəsmi statistik məlumatlar və normativ-hüquqi sənədlər təşkil edir. İAEƏ-də aqrar istehsalın bərpası, bazar institutlarının formalaşdırılması, regional resurs potensialının iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi və dəyər zəncirinin mərhələləri üzrə koordinasiya mexanizmləri ətraflı şəkildə araşdırılmışdır. Tədqiqat suallarının cavablandırılması nəticəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərdə aqrar-ərzaq bazarının dayanıqlı inkişafı üçün institusional, infrastruktur və iqtisadi mexanizmlər elmi əsaslarla müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: aqrar-ərzaq bazarı, işğaldan azad edilmiş ərazilər, regional inkişaf, dəyər zənciri, dövlət siyasəti, sahibkarlıq

JEL kodları: Q13, Q18, R11, O13

1. GİRİŞ

İAEƏ-də ilk mərhələdə regionların sosial-iqtisadi bərpası aqrar sahənin rolunu strateji səviyyəyə yüksəldir. Apardığımız araşdırmalardan məlum olduğu kimi, kənd təsərrüfatı yalnız məşğulluq və gəlir mənbəyi deyil, həm də ərazilərin reinteqrasiyasını təmin edən əsas iqtisadi mexanizmdir. Xüsusilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında aqrar-ərzaq bazarlarının təşkili yeni iqtisadi strukturun formalaşmasında həlledici rol oynayır.

E.A. Quliyev (2023) öz tədqiqatlarında göstərir ki, “İAEƏ-də mövcud istehsal resurslarının kənd təsərrüfatında istehsal dövriyyəsinə cəlb olunması nəinki həmin ərazilərin davamlı inkişafına, həm də ölkəmizin dövlət büdcəsinin gəlir hissəsini artırmaqla ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə və əhəlinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsinə gətirib çıxaracaqdır” [2. s. 193].

Müasir elmi yanaşmalara görə, İAEƏ-də bazarların inkişafı yalnız istehsalın bərpası ilə məhdudlaşa bilməz. Əsas məqsəd istehsal–emal–logistika–satış mərhələlərinin vahid dəyər zənciri kimi fəaliyyət göstərməsidir. Bu baxımdan dəyər zənciri yanaşması aqrar-ərzaq bazarının səmərəliliyini, rəqabət qabiliyyətini və davamlılığını təmin edən əsas metodoloji çərçivə kimi çıxış edir.

Tədqiqatın metodologiyası

Tədqiqat prosesində aşağıdakı elmi metodlardan istifadə edilmişdir:

- **Sistemli yanaşma** – aqrar-ərzaq bazarının bütün mərhələlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi üçün;
- **Dəyər zənciri analizi** – məhsulun istehsalından son istehlakçıya qədər hərəkəti zamanı əlavə dəyərin formalaşma mexanizmlərinin təhlili məqsədilə;
- **Statistik və müqayisəli təhlil** – regional göstəricilərin ölkə üzrə orta səviyyə ilə müqayisəsi üçün;

- **Normativ-hüquqi təhlil** – post-konflikt zonaların inkişafına yönəlmiş dövlət proqramlarının qiymətləndirilməsi üçün;
- **Qrafik və sxematik modelləşdirmə** – dəyər zəncirinin struktur elementlərinin sistemləşdirilməsi məqsədilə.

2. Post-konflikt zonalarda aqrar-ərzaq bazarının formalaşmasına təsir edən əsas amillər

İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının formalaşması mürəkkəb, çoxsəviyyəli və mərhələli xarakter daşıyan sosial-iqtisadi prosesdir. Bu proses klassik bazar iqtisadiyyatı qanunauyğunluqları ilə yanaşı, münaqişədən sonrakı dövrə xas olan spesifik institusional, infrastruktur, sosial-demoqrafik və təhlükəsizlik amillərinin təsiri altında baş verir. Topladığımız elmi materialların təhlili göstərir ki, post-konflikt zonalarda bazarın təşəkkülü yalnız kənd təsərrüfatı istehsalının bərpası ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda istehsal–emal–logistika–satış mərhələlərinin əlaqələndirilmiş şəkildə formalaşdırılmasını tələb edir.

Bu baxımdan İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının formalaşmasına təsir edən əsas amilləri aşağıdakı **funksional qruplar üzrə sistemləşdirmək** mümkündür.

2.1. *Institusional və normativ-hüquqi amillər*

İAEƏ-də bazar münasibətlərinin formalaşmasının ilkin və həlledici şərti **institusional mühitin bərpası və yenidən qurulmasıdır**. İşğal dövründə pozulmuş idarəetmə strukturları, mülkiyyət münasibətləri və hüquqi mexanizmlər bazar subyektlərinin fəaliyyətini mümkün edən əsas maneələrdən biri olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 iyul 2021-ci il tarixli Fərmanına uyğun olaraq **iqtisadi rayonların yeni bölgüsü** post-konflikt ərazilərdə bazar formalaşması üçün fundamental institusional baza yaratmışdır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yaradılması:

- resursların vahid inkişaf strategiyası çərçivəsində idarə olunmasına,
- dövlət investisiyalarının məqsədyönlü yönəldilməsinə,
- bazar institutlarının mərhələli şəkildə təşəkkül tapmasına şərait yaratmışdır.

Normativ-hüquqi mühitin şəffaflığı və sabitliyi aqrar sahibkarlığın təşəbbüskarlıq səviyyəsinə birbaşa təsir göstərir. Torpaq mülkiyyəti hüquqlarının bərpası, istifadəyə verilməsi mexanizmləri, lizinq və icarə institutlarının tətbiqi post-konflikt zonalarda bazar subyektlərinin iqtisadi dövriyyəyə qoşulmasını sürətləndirən əsas alətlərdir.

2.2. *Infrastruktur amilləri (istehsal və bazar infrastrukturunu)*

İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının formalaşmasına təsir edən ən mühüm amillərdən biri **istehsal və bazar infrastrukturunun mövcudluğu və inkişaf səviyyəsidir**. Araşdırmalarımız göstərir ki, bazar infrastrukturunu olmayan şəraitdə istehsalın bərpası belə uzunmüddətli iqtisadi nəticələr vermir.

Bu baxımdan infrastruktur amilləri aşağıdakı komponentlər üzrə qiymətləndirilməsi daha məqsəduyğundur, çünki hər bir komponent bazarın səmərəliliyi və istehsalın davamlılığı üçün kritik rol oynayır:

- **Nəqliyyat infrastrukturunu** – kənd təsərrüfatı məhsullarının bazara vaxtında və minimal itkilərlə çatdırılmasını təmin edir;
- **Enerji və su təminatı** – intensiv istehsal texnologiyalarının tətbiqi üçün zəruri şərtidir;
- **Saxlama və soyuducu anbarlar** – mövsümi qiymət dalğalanmalarının və məhsul itkilərinin qarşısını alır;
- **Emal müəssisələri** – əlavə dəyərin region daxilində formalaşmasına imkan yaradır.

İAEƏ-də infrastrukturun olmaması dəyər zəncirinin qırılmasına, məhsulların xammal kimi aşağı qiymətlərlə satılmasına və bazar səmərəliliyinin azalmasına səbəb olur. Buna görə də dissertasiyada vurğulandığı kimi, **aqrar-ərzaq bazarının formalaşması infrastrukturun bərpası ilə paralel aparılmalıdır**.

2.3. *İqtisadi və maliyyə amilləri*

Aqrar-ərzaq bazarının İAEƏ-də formalaşmasına təsir edən əsas iqtisadi amillərdən biri maliyyə resurslarına çıxış imkanlarıdır. Bu ərazilərdə özəl kapitalın ilkin mərhələdə risklərdən çəkinməsi dövlətin rolunu həlledici edir.

Apardığımız tədqiqatlardan əldə etdiyimiz nəticələr göstərir ki, aşağıdakı mexanizmlər bazarın formalaşmasına müsbət təsir göstərir, çünki onlar həm likvidliyi artırır, həm də fermerlərin və sahibkarların investisiya riskini azaldır:

- Subsidiya və dotasiya mexanizmləri – istehsal xərclərinin bir hissəsini kompensasiya edərək yeni fermerlərin bazara daxil olmasını stimullaşdırır;
- Güzəştli kreditlər və lizinq proqramları – kapital xərclərini azaldaraq texniki vasitələrə və modern texnologiyalara çıxışı asanlaşdırır;
- Aqrar sığorta sistemlərinin tətbiqi – istehsal risklərini azaldaraq fermerlərin gələcək planlaşdırmasını dəstəkləyir;
- Investisiya təşviqi və vergi güzəştləri – biznes mühitini əlverişli edərək uzunmüddətli kapital yatırımlarını cəlb edir.

Bu alətlər fermerlərin və sahibkarların bazar davranışlarını aktivləşdirir, istehsal həcmələrinin artımını stimullaşdırır və nəticədə aqrar-ərzaq bazarının iqtisadi dayanıqlığını təmin edir.

2.4. *Sosial-demoqrafik və əmək amilləri*

İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının formalaşması **əhalinin geri qayıdışı və məşğulluq səviyyəsi ilə birbaşa əlaqəlidir**. Dissertasiya materiallarında vurğulandığı kimi, əhali məskunlaşmadan bazar institutlarının uzunmüddətli fəaliyyəti mümkün deyil.

Əmək resurslarının mövcudluğu:

- istehsalın genişlənməsi,
- xidmət sektorunun formalaşması,
- daxili bazar tələbinin yaranması baxımından həlledici rol oynayır.

Bu baxımdan kənd yerlərində sosial infrastrukturun (təhsil, səhiyyə, yaşayış) inkişafı aqrar-ərzaq bazarının formalaşmasını dolayı yolla sürətləndirən amil kimi çıxış edir.

2.5. *Təhlükəsizlik və risk amilləri*

İAEƏ-də üçün səciyyəvi olan xüsusi amil təhlükəsizlik riskləri və qeyri-müəyyənlik amilidir. Torpaqların minalardan təmizlənməsi, mülkiyyət hüquqlarının təminatı və uzunmüddətli sabitlik investor və bazar subyektlərinin davranışlarına birbaşa təsir göstərir.

Beynəlxalq investisiyalar səmərəli institusional mühit mövcud olduqda iqtisadi artımı sürətləndirməklə yanaşı, sosial inkişafı və ekoloji dayanıqlığı da təşviq edir; bu isə qəbul edən ölkələrdə uzunmüddətli davamlı inkişaf üçün əsas şərt hesab olunur (World Bank, 2020).

Təhlükəsizlik mühitinin stabilləşməsi isə aqrar-ərzaq bazarının formalaşmasının psixoloji və institusional əsasını yaradır.

2.6. *Dəyər zənciri və koordinasiya amilləri*

İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının formalaşmasının ən mühüm xüsusiyyəti onun dəyər zənciri yanaşması əsasında qurulmasının zəruriliyidir. İstehsalın bərpası bazarın yalnız ilkin mərhələsidir. Əsas məsələ istehsal, emal, logistika və satış mərhələləri arasında koordinasiyanın təmin olunmasıdır. Təhlillər göstərir ki, koordinasiya olunmamış bazar strukturları:

- məhsul itkisini artırır,
- qiymət qeyri-sabitliyinə səbəb olur,
- fermer gəlirlərini azaldır.

Dəyər zənciri yanaşması isə post-konflikt zonalarda bazarın funksionallığını və dayanıqlığını təmin edən əsas mexanizm kimi çıxış edir. Bu yanaşma həmçinin istehsalın əlavə dəyərə çevrilməsini, məhsulların bazara çıxışını və region daxilində iqtisadi resursların daha effektiv istifadəsini mümkün edir (Kaplinsky & Morris, 2001).

3. Regional resurs potensialının aqrar-ərzaq dəyər zənciri üzrə reallaşdırılması

İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli şəkildə formalaşdırılması birbaşa olaraq regional resurs potensialının hansı səviyyədə və hansı mexanizmlərlə iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsindən asılıdır. Dissertasiya materiallarının təhlili göstərir ki, bu ərazilər yüksək təbii resurs üstünlüklərinə malik olmasına baxmayaraq, həmin potensial uzun illər faktiki olaraq istifadəsiz qalmışdır. Bu səbəbdən post-konflikt mərhələdə əsas vəzifə mövcud resursların sadəcə bərpası deyil, **onların aqrar-ərzaq dəyər zənciri kontekstində optimal strukturlaşdırılmasıdır.**

3.1. Torpaq və təbii resurs potensialının istehsal mərhələsində rolu

İAEƏ-də, xüsusilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları torpaq münbitliyi, su ehtiyatları və iqlim müxtəlifliyi baxımından Azərbaycanın ən perspektivli aqrar ərazilərindən hesab olunur. Lakin bu ərazilərdə, torpaq resurslarının mövcudluğu bazarın formalaşması üçün yetərli şərt deyil. Əsas məsələ bu resursların **məhsuldarlıq və bazar yönümlü ixtisaslaşma** əsasında istifadəsidir. E.Ə. Quliyev (2024) öz tədqiqatlarında qeyd edir ki, “aqrar sahədə, ixtisaslaşma düzgün aparılmadığından və təsərrüfatların zəif idarə edilməsi səbəbindən istehsal resurslarından və təbii torpaq iqlim amillərindən də səmərəli istifadə olunmur, nəticədə kənd təsərrüfatında məhsuldarlıq səviyyəsi aşağı həddə qalmaqda davam edir” [3. s. 375]. Bu baxımdan, regionlarda aqrar resurs potensialının səmərəli reallaşdırılması üçün aşağıdakı tədbirlər strateji əhəmiyyət daşıyır:

- məhsul növləri üzrə ixtisaslaşmanın aparılması,
- suvarma sistemlərinin bərpası və modernləşdirilməsi,
- ekoloji dayanıqlılıq prinsiplərinə uyğun istehsal texnologiyalarının tətbiqi.

Belə yanaşma yalnız torpaq və iqlim resurslarının istifadəsini optimallaşdırmaqla qalmır, həm də əlavə dəyərin yaradılması və bazara çıxış imkanlarını artırır. Nəticədə, regionlarda iqtisadi səmərəlilik yüksəlir, fermer gəlirləri stabilləşir və İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının dayanıqlı inkişafı üçün möhkəm əsaslar formalaşır. Bu strategiya dəyər zənciri yanaşması ilə uzlaşdırıldıqda, istehsal, emal, logistika və satış mərhələləri arasında koordinasiyanın təmin olunmasına, həmçinin insan kapitalının strateji rolunun daha səmərəli istifadəsinə şərait yaradır.

3.2. Emal mərhələsində əlavə dəyərin formalaşdırılması

Apardığımız tədqiqatlardan aydın olur ki, aqrar-ərzaq dəyər zəncirində əlavə dəyərin əsas hissəsi məhz emal mərhələsində formalaşır.

Qlobal dəyər zəncirlərində iştirak ölkələrin daxili əlavə dəyər yaratmaq imkanlarını genişləndirir, texnologiya transferini sürətləndirir və ixrac potensialının yüksəlməsinə şərait yaradır (UNCTAD, 2023).

İAEƏ-də emal müəssisələrinin olmaması və ya zəif inkişafı kənd təsərrüfatı məhsullarının xammal şəklində aşağı qiymətlərlə satılmasına səbəb olur.

Bu səbəbdən:

- regiondaxili emal müəssisələrinin yaradılması;
- aqropark və sənaye məhəllələrinin təşkili;
- kooperativ əsaslı emal modellərinin tətbiqi.

Bu qeyd edilənlər regional resurs potensialının dəyər zənciri üzrə daha səmərəli reallaşdırılmasını təmin edir.

3.3. Logistika və bazara çıxış imkanları

Regional resurs potensialının reallaşdırılmasında logistika həlqəsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Digər tərəfdən, logistika zəif inkişaf etdikdə istehsal və emal mərhələlərində əldə edilən üstünlüklər bazar mərhələsində itirilir. Bu, əsasən məhsulun vaxtında bazara çatdırılmaması, nəqliyyat xərclərinin artması, saxlama şəraitinin qeyri-kafi olması və mövsümi qiymət dalğalanmaları səbəbindən baş verir. Nəticədə, istehsalın əlavə dəyəri tam realizə olunmur, fermerlərin və istehsalçıların gəlirləri azalır və regional resurs potensialı səmərəli şəkildə bazar dövriyyəsinə daxil ola bilmir.

Dəyər zənciri yanaşması istehsal, emal, logistika və satış mərhələlərini vahid çərçivədə birləşdirərək resursların səmərəli istifadəsini təmin edir (OECD, 2013). Məhz bu baxımdan, İAEƏ-də aşağıdakı tədbirlər resurs potensialının bazar dövriyyəsinə fasiləsiz daxil olmasını təmin edir:

- nəqliyyat-logistika mərkəzlərinin yaradılması;
- soyuducu anbarların təşkili;
- regional topdansatış bazarlarının formalaşdırılması.

Bu yanaşma İAEƏ-də dəyər zəncirinin funksionallığını qoruyaraq məhsul itkisini azaldır, qiymət sabitliyini təmin edir və fermer gəlirlərini artırır.

3.4. İnsan kapitalı və bilik resursları

Resurs potensialı yalnız maddi amillərlə məhdudlaşmır. Öz tədqiqatımızla bir daha təsdiqləyirik ki, insan kapitalı və aqrar biliklər dəyər zəncirinin bütün mərhələlərində həlledici rol oynayır. Kadr hazırlığı, aqrar məsləhət xidmətləri və innovasiya transferi olmadan resurs potensialının səmərəli istifadəsi mümkün deyil. Müasir aqrar iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun olaraq, bilik əsaslı yanaşmalar istehsalın rəqabət qabiliyyətini artırır, innovativ texnologiyaların tətbiqini sürətləndirir və İAEƏ-də zonalarda davamlı iqtisadi inkişaf üçün dayanıqlı bazar mühiti yaradır.

3.5. Ümumi qiymətləndirmə

Regional resurs potensialının səmərəli reallaşdırılması istehsal, emal, logistika və bazara çıxış mərhələlərinin, həmçinin insan kapitalının vahid dəyər zənciri modeli çərçivəsində integrasiyasını tələb edir.

İnvestisiyalar həm iqtisadi, həm də sosial infrastrukturun inkişafını, məskunlaşma səviyyəsinin yüksəlməsini dəstəkləyir (World Bank Group & IMF, 2022). Bu yanaşma, həm də İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının struktur əsaslarını formalaşdırır, məhsul itkisini azaldır, qiymət sabitliyini təmin edir və fermer gəlirlərinin artmasına imkan yaradır. Eyni zamanda, kadr hazırlığı, aqrar məsləhət xidmətləri və innovasiya transferi dəyər zəncirinin bütün mərhələlərində strateji rol oynayır, regional iqtisadi inkişafın davamlılığını təmin edir.

4. Aqrar-ərzaq dəyər zəncirində struktur boşluqlar və onların bazar səmərəliliyinə təsiri

İAEƏ-də, aqrar-ərzaq bazarının inkişafında əsas məhdudlaşdırıcı amillərdən biri dəyər zəncirində yaranan struktur boşluqlardır.

Dəyər zənciri yanaşması istehsal, emal, logistika və satış mərhələlərini vahid çərçivədə birləşdirərək resursların səmərəli istifadəsini təmin edir (OECD, 2013). Apardığımız təhlillər göstərir ki, bu boşluqlar bazarın səmərəliliyini azaldır, qiymət mexanizmlərini pozur və fermerlərin gəlir imkanlarını məhdudlaşdırır.

4.1. İstehsal və bazar mərhələləri arasında əlaqəsizlik

İAEƏ-də, istehsalın bərpası əksər hallarda bazar tələbi ilə sinxron aparılmır. Bu isə:

- məhsul artıqlığı və ya çatışmazlığı;
- qiymət dalğalanmaları;
- bazar risklərinin artması ilə nəticələnir.

Qeyd edək ki, istehsal qərarlarının bazar siqnallarına əsaslanmaması dəyər zəncirinin ilkin boşluqlarından biridir. Nəticədə, bazar funksionallığı zəifləyir, məhsulun əlavə dəyəri tam realizə olunmur və iqtisadi dayanıqlıq risk altına düşməklə zəifləyə bilər ki, bu da davamlı inkişaf tempini aşağı salır.

Davamlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan strateji investisiya siyasəti uzunmüddətli makroiqtisadi artım üçün əsas determinantdır (OECD, 2015). Bu baxımdan, İAEƏ-də qoyulan investisiyaların səmərəliliyini qorumaq və artırmaq üçün başlanğıc nöqtədən dəyər zəncirinin səmərəli qurulması və ona təsir edən komponentlərin optimallaşdırılması diqqət mərkəzində olmalıdır.

4.2. *Emal və saxlama infrastrukturunun zəifliyi*

Ən kritik boşluqlardan biri **saxlama və emal imkanlarının məhdudluğu**dur. Məhsulların saxlanma imkanlarının olmaması mövsümi satış məcburiyyəti yaradır və fermerləri aşağı qiymətlərlə satışa sövq edir.

Bu vəziyyət:

- məhsul itkisini artırır;
- əlavə dəyərin regiondan kənara çıxmasına səbəb olur;
- bazarın uzunmüddətli inkişafını zəiflədir.

Buna görə də İAEƏ-də emal və saxlama infrastrukturunun gücləndirilməsi, o cümlədən soyuducu anbarların, topdansatış və regional bazarların təşkili dəyər zəncirinin funksionallığını qorumaq və fermer gəlirlərini artırmaq üçün həlledici rol oynayır (OECD, 2013). Nəticədə, məhsulun əlavə dəyəri tam realizə olunur, bazar stabilliyi təmin edilir və regional iqtisadi inkişafın davamlılığı güclənir.

4.3. *Marketing və satış mexanizmlərində boşluqlar*

İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının ən zəif həlqələrindən biri marketing və satış sistemidir.

Təhlillərimiz göstərilir ki:

1. brendləşmə zəifdir,
2. bazar məlumatlarına çıxış məhduddur,
3. məhsulun keyfiyyət standartlaşdırılması aşağı səviyyədədir.

Bu isə regional məhsulların daxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətini zəiflədir.

4.4 *İnstitusional koordinasiya problemləri*

Dəyər zəncirində dövlət qurumları, istehsalçılar, emalçılar və ticarət subyektləri arasında koordinasiyanın zəif olması struktur boşluqları dərinləşdirir. Eyni zamanda, institusional parçalanma bazar mexanizmlərinin səmərəliliyini azaldır.

4.5. *Qiymət mexanizmi və risklərin idarə olunması*

İAEƏ-də bazar səmərəliliyinə mənfi təsir göstərən digər amil qiymət mexanizminin qeyri-sabitliyidir. Sığorta və risk idarəetmə alətlərinin zəifliyi fermerlərin bazar risklərinə qarşı həssaslığını artırır.

4.6. *Ümumi elmi nəticə*

Aparılan təhlil göstərir ki, dəyər zəncirindəki struktur boşluqlar:

- bazar səmərəliliyini azaldır;
- regional potensialın reallaşdırılmasını məhdudlaşdırır;
- aqrar-ərzaq bazarının dayanıqlılığını zəiflədir.

Bu boşluqların aradan qaldırılması **dəyər zənciri əsaslı koordinasiya mexanizmlərinin tətbiqini** zəruri edir.

5. Dövlət və sahibkarlığın İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının formalaşmasındakı qarşılıqlı rolu

İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının formalaşması dövlət siyasəti ilə sahibkarlığın qarşılıqlı, mərhələli və tamamlayıcı rolu əsasında baş verir. İlk mərhələdə bazarın təşkili yüksək risklər səbəbindən dövlətin aktiv təşəbbüsü və tənzimləyici rolu ilə mümkün olur. Bu mərhələdə dövlət hüquqi və institusional bazanı yaradaraq, torpaq münasibətlərini və mülkiyyət hüquqlarını bərpa edir, infrastruktur layihələrini maliyyələşdirir və ilkin istehsal risklərini subsidiyalar, güzəştlər və digər dəstək mexanizmləri ilə azaldır. Eyni zamanda, dövlətin tətbiq etdiyi subsidiyalar, güzəştli kreditlər, aqrar sığorta sistemləri və investisiya təşviqi bazarın strateji formalaşmasına xidmət edir və sahibkarların bazar davranışlarını stimullaşdırır.

Uzunmüddətli perspektivdə aqrar-ərzaq bazarının dayanıqlılığı sahibkarlığın aparıcı mövqeyə keçməsi ilə təmin olunur. Sahibkarlar istehsal səmərəliliyini artırır, innovasiya və texnologiyaların

tətbiqini sürətləndirir, bazar tələbinə çevik reaksiya verir və dəyər zəncirinin mərhələləri arasında əlaqəni gücləndirir. Dövlət–özl sektor tərəfdaşlığı (DÖST) modeli bu prosesi gücləndirərək iri infrastruktur və emal layihələrinin həyata keçirilməsinə, bazar risklərinin paylaşılmasına və institusional möhkəmlənməyə imkan yaradır. Beləliklə, dövlətin təşəbbüskarlığı və sahibkarlığın aparıcı rolu İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının sabit və davamlı formalaşmasını təmin edən əsas institusional mexanizm kimi çıxış edir.

Eyni zamanda, dövlət və sahibkarların qarşılıqlı fəaliyyəti bazarda şəffaflıq və hesabatlılıq mexanizmlərinin formalaşmasını təşviq edir. İnsan kapitalına və peşəkar kadr hazırlığına yönəlmiş proqramlar, aqrar məsləhət xidmətləri və innovasiya transferi dəyər zəncirinin bütün mərhələlərində effektivliyi artırır. Regional resursların optimal istifadəsi ilə məhsul itkisi minimuma endirilir və əlavə dəyərin yerli iqtisadiyyata daxil olması təmin edilir. Bazar iştirakçılarının risk qavrayışının azaldılması və maliyyə alətlərinə çıxış imkanlarının artırılması investisiya mühitini möhkəmləndirir. Nəticədə, İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının dayanıqlı inkişafı və regionun iqtisadi sabitliyi üçün strateji baza yaradılır.

6. Dəyər zənciri yanaşmasının üstünlükləri İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının inkişafında

İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının inkişafının ən mühüm metodoloji əsası dəyər zənciri yanaşmasıdır. Bu yanaşma bazara yalnız ayrı-ayrı fəaliyyət mərhələlərinin cəmi kimi deyil, vahid, qarşılıqlı əlaqəli və strateji iqtisadi sistem kimi baxmağa imkan verir. İstehsal, emal, logistika, marketinq və satış mərhələlərinin vahid çərçivədə koordinasiya resursların səmərəli istifadəsini təmin edir, əlavə dəyərin region daxilində saxlanması mümkün edir və məhsul itkisini minimuma endirir.

Dəyər zənciri yanaşması həmçinin bazar risklərinin azaldılmasına və qiymət sabilliyinin təmin edilməsinə xidmət edir. Mərhələlərarası koordinasiya mövsümi qiymət dalğalanmalarını yumşaldır, istehsalçı gəlirlərini sabitləşdirir və bazarın dayanıqlılığını gücləndirir. Regional ixtisaslaşma və rəqabət qabiliyyəti bu yanaşmanın digər üstünlükləridir; məhsul keyfiyyətinin yüksəlməsinə, ixrac potensialının artmasına və regional brendlərin formalaşmasına şərait yaradır. Sosial-iqtisadi və institusional təsirlər isə insan kapitalının inkişafı, məşğulluğun artması, dövlət–özl sektor əməkdaşlığının möhkəmlənməsi və bazar institutlarının davamlılığını əhatə edir.

Eyni zamanda, dəyər zənciri yanaşması İAEƏ-də investisiyaların strateji istifadəsini gücləndirir, region daxilində resurs dövriyyəsinə optimallaşdırır və iqtisadi artımın davamlılığını təmin edir. Bu yanaşma bazarın funksionallığını artırır, əlavə dəyərin realizəsini maksimuma çatdırır və uzunmüddətli iqtisadi və sosial sabilliyin yaradılmasına imkan verir. Nəticədə, İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının inkişafı üçün dəyər zənciri modeli optimal və kompleks metodoloji çərçivə kimi çıxış edir.

7. STATİSTİK VƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL: İAEƏ-də AQRAR-ƏRZAQ BAZARININ İNKİŞAF GÖSTƏRİCİLƏRİ

Bu bölmədə statistik və müqayisəli təhlil Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları əsasında aparılmışdır. Təhlildə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları üzrə aqrar sahənin inkişaf dinamikası və məhsul strukturu cədvəl 1-də müqayisəli şəkildə qiymətləndirilmişdir.

Cədvəl 1.

**Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında
aqrar sahə üzrə ümumi məhsul buraxılışı, mln. manat**

İqtisadi rayon	2020	2021	2022	2023	2024	Orta mütləq artım, mln. manat
Qarabağ	1548,95	2810,3	3594,93	4243,45	4820,27	817,83
Şərqi Zəngəzur	133,2	966,3	2297,7	4187,17	3924,93	947,93

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/

Cədvəl 1-in məlumatları göstərir ki, 2020–2024-cü illər ərzində Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında aqrar sahə üzrə ümumi məhsul buraxılışı dinamik artım meyli nümayiş

etdirmişdir. Qarabağ iqtisadi rayonunda məhsul buraxılışı 2024-cü ildə 2020-ci illə müqayisədə təxminən 3,1 dəfə artmış və orta mütləq artım 817,83 mln. manat təşkil etmişdir. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda isə məhsul buraxılışının artım tempi daha yüksək olmuşdur ki, bu da əsasən ilkin dövrdə istehsal həcmının aşağı səviyyədə olması və sonrakı illərdə bərpa və investisiya yönümlü tədbirlərin intensivləşməsi ilə izah olunur. Ümumilikdə, əldə olunan nəticələr hər iki iqtisadi rayonda aqrar istehsal potensialının genişləndiyini və regional inkişaf proseslərinin aktiv fazaya keçdiyini göstərir.

Aqrar sahə üzrə ümumi məhsul buraxılışında müşahidə olunan bu artım meyillərinin struktur mənbələrinin və konkret məhsul qrupları üzrə formalaşma xüsusiyyətlərinin müəyyənəndirilməsi məqsədilə əsas bitkiçilik məhsulları üzrə istehsal həcmələrinin müqayisəli təhlilinə ehtiyac yaranır. Bu baxımdan Cədvəl 2-də Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında əsas bitkiçilik məhsulları üzrə istehsal dinamikası təqdim olunur.

Cədvəl 2.

**Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında
əsas bitkiçilik məhsulları üzrə istehsal həcmi, ton**

Məhsul növü	Qarabağ		Şərqi Zəngəzur		Meyil
	2020	2024	2020	2024	
Dənli və dənli paxlalar	436695,7	476448,7	10166,1	39507,2	Artım
Buğda	304600,3	300277,9	5567,5	31000,5	Şərqi Zəngəzurdə sürətli artım
Tərəvəz	253224,3	320893,0	1156,8	1214,5	Qarabağ üstün
Kartof	17159,6	17777,0	579,8	622,5	Mülayim artım
Meyvə və giləmeyvə	51137,1	58995,2	1227,7	1326,5	Stabil artım

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>

Cədvəl 2-nin müqayisəli təhlili göstərir ki, Qarabağ iqtisadi rayonunda tərəvəz və meyvə-giləmeyvə istehsalı üzrə artım daha sabit xarakter daşıyır. Şərqi Zəngəzurdə isə dənli və buğda üzrə istehsalın sürətli artımı **İAEƏ-də ilkin** mərhələdə aqrar sahədə innovativ texnologiyaların səmərəli tətbiqi və əkin sahələrinin bərpası ilə izah olunur.

8. NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqat göstərir ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə (İAEƏ) aqrar-ərzaq bazarının formalaşması və inkişafı yalnız istehsalın bərpası ilə məhdudlaşmır. Bu proses institusional mühitin yenidən qurulması, infrastrukturun modernləşdirilməsi və bazar mexanizmlərinin sistemli şəkildə təşkili ilə sıx bağlıdır. Post-konflikt mərhələdə aqrar-ərzaq bazarları regional iqtisadiyyatın bərpasında və sosial-iqtisadi sabitliyin təmin edilməsində həlledici rol oynayır.

Tədqiqat sübut edir ki, regional resurs potensialının real iqtisadi nəticələrə çevrilməsi yalnız dəyər zənciri yanaşması əsasında mümkündür. İstehsal, emal, logistika və satış mərhələləri arasında əlaqələndirmənin olmaması bazar səmərəliliyini azaldır, əlavə dəyərin regiondan kənara çıxmasına səbəb olur. Dəyər zənciri yanaşması bu mərhələlər arasında koordinasiyanı təmin etməklə aqrar-ərzaq bazarının funksional fəaliyyətini gücləndirir və məhsulun əlavə dəyərinin region daxilində maksimal realizəsini mümkün edir.

Araşdırma göstərir ki, İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının təşəkkülündə dövlət siyasəti ilə sahibkarlığın qarşılıqlı və mərhələli rolu həlledici əhəmiyyət daşıyır. İlkin mərhələdə dövlətin təşəbbüskar və tənzimləyici funksiyası bazar institutlarının formalaşmasına şərait yaradır, növbəti mərhələdə isə sahibkarlığın aparıcı mövqeyə keçməsi bazarın dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli inkişafını təmin edir.

Ümumilikdə, tədqiqatın nəticələri göstərir ki, İAEƏ-də aqrar-ərzaq bazarının uzunmüddətli və dayanıqlı inkişafı kompleks, sistemli və dəyər zənciri əsaslı yanaşma tələb edir. Bu yanaşma regional iqtisadi artımın sürətləndirilməsinə, məşğulluğun artırılmasına və ictimai rifahın yüksəldilməsinə xidmət edən dayanıqlı aqrar-ərzaq bazarının formalaşmasına imkan yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 iyul 2021-ci il tarixli Fərmanı, <https://e-qanun.az/framework/47788>
2. Quliyev, E.A. (2023). Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının Azərbaycanın davamlı inkişafında rolu. *Monoqrafiya. Bakı “kooperasiya nəşriyyatı” 2023. 320 s.*
3. Quliyev E.Ə. Yeni Nəsil İqtisadiyyat: Çağırışlar və perspektivlər, Beynəlxalq elmi-praktik konfrans, Bakı – 4 oktyabr – 2024. (372-377).
4. **World Bank.** (2020). *Global investment competitiveness report 2019/2020*. World Bank Group. <https://www.worldbank.org>
5. **UNCTAD.** (2023). *Global value chains and development: Investment and value added trade*. United Nations Conference on Trade and Development. <https://unctad.org>
6. **OECD.** (2013). *Interconnected economies: Benefiting from global value chains*. OECD Publishing. <https://www.oecd.org>
7. **UNCTAD.** (2024). *World investment report 2024*. United Nations Conference on Trade and Development. <https://unctad.org>
8. **OECD.** (2015). *Policy framework for investment*. OECD Publishing. <https://www.oecd.org>
9. **World Bank Group & IMF.** (2022). *Investment and sustainable development: Joint report 2022*. World Bank & International Monetary Fund. <https://www.worldbank.org>
10. **UNIDO.** (2021). *Industrial development report 2021: The future of industrialization in a post-COVID world*. United Nations Industrial Development Organization. <https://www.unido.org>
11. Kaplinsky, R., & Morris, M. (2001). *A handbook for value chain research*. International Development Research Centre & Institute of Development Studies. http://sds.ukzn.ac.za/files/handbook_valuechainresearch.pdf

Перспективы развития агропродовольственного рынка и подход цепочки добавленной стоимости в освобожденных территориях**Хайям Джавадзаде**

Кандидат экономических наук, доцент
Загатальский филиал Азербайджанского государственного
экономического университета
ORCID: 0009-0001-0150-7116
E-mail: xayyam1984@mail.ru

Резюме: В статье представлен всесторонний научный анализ перспектив развития агропродовольственного рынка на освобожденных территориях на основе подхода, учитывающего цепочку создания стоимости. Эмпирическая и теоретическая база исследования формируется материалами докторской диссертации, посвященной развитию агропродовольственного рынка в Азербайджанской Республике, официальными статистическими данными и нормативно-правовыми документами. В освобожденных территориях подробно изучены восстановление сельскохозяйственного производства, формирование рыночных институтов, вовлечение регионального ресурсного потенциала в экономический оборот и механизмы координации на этапах цепочки добавленной стоимости. В результате ответа на исследовательские вопросы на научной основе были определены институциональные, инфраструктурные и экономические механизмы устойчивого развития агропродовольственного рынка на освобожденных территориях.

Ключевые слова: агропродовольственный рынок, освобожденные территории, региональное развитие, цепочка добавленной стоимости, государственная политика, предпринимательство.

JEL коды: Q13, Q18, R11, O13

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/119/41-51>

Directions of regulating international population migration in Azerbaijan

Akifa Aghayarova

PhD in Economics,

leading researcher Institute of Economics

"Demography and employment problems " department

E-mail: akifaaqayarova1980@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4714-5330>

Abstract: The article analyzes the directions of regulating international population migration in Azerbaijan within the framework of institutional and economic methods, examining the mechanisms for managing migration processes based on the legal and regulatory framework, the Migration Code, constitutional provisions, and the Concept of State Migration Policy¹. Particular attention is paid to the emigration of highly qualified specialists, the problem of “brain drain,” and Lovell’s “6R” approach applied in international practice. The study substantiates the necessity of stimulating immigration while restricting emigration mainly through indirect—economic—measures. It also examines regulatory acts adopted in 2024–2025, especially the new assessment mechanisms implemented within the framework of the Highly Qualified Migrant Program. The article concludes that although Azerbaijan’s migration policy is primarily focused on immigration, there remains a need to develop more concrete mechanisms for retaining and facilitating the return of highly qualified emigrants.

Keywords: Migration policy, diaspora, emigration, immigration, highly qualified personnel.

JEL O15, R23; UDC 331.556

¹ <https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01012179437>

Azərbaycanda beynəlxalq əhali miqrasiyasının tənzimlənməsi istiqamətləri

Akifə Ağayarova

i.f.d., aparıcı elmi işçi AR ETN İqtisadiyyat İnstitutu,

“Dемоqrafiya və məşğulluq problemləri” şöbəsi.

E-mail: akifaaqayarova1980@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4714-5330>

Xülasə: Məqalədə Azərbaycanla beynəlxalq əhali miqrasiyasının tənzimlənməsi istiqamətləri institusional və iqtisadi metodlar kontekstində təhlil edilərək miqrasiyanın hüquqi-normativ əsasları, Miqrasiya Məcəlləsi, Konstitusiyaya müddəaları və Dövlət Miqrasiya İdarəetmə Siyasətinin Konsepsiyası əsasında miqrasiya proseslərinin idarə olunması mexanizmləri² araşdırılmışdır³. Xüsusi diqqət yüksək ixtisaslı kadrların emiqrasiyası, “beyin axını” problemi və beynəlxalq təcrübədə tətbiq edilən Louvell-in “6R” yanaşmasına yönəldilmişdir. Məqalədə immiqrasiyanın stimullaşdırılması, emiqrasiyanın isə əsasən dolayı – iqtisadi vasitələrlə məhdudlaşdırılması zərurəti əsaslandırılır. Həmçinin 2024–2025-ci illərdə qəbul edilmiş normativ aktlar, xüsusilə Yüksəkixtisaslı Miqrant Proqramı çərçivəsində tətbiq olunan yeni qiymətləndirmə mexanizmləri təhlil olunur. Nəticə olaraq göstərilir ki, Azərbaycanda miqrasiya siyasəti əsasən immiqrasiyaya fokuslansa da, yüksək ixtisaslı emiqrantların saxlanması və geri qayıdışı üçün daha konkret mexanizmlərin formalaşdırılmasına ehtiyac var.

Açar sözlər: Miqrasiya siyasəti, diaspora, emiqrasiya, immeqrasiya, yüksək ixtisaslı kadrlar.

JEL O15, R23; UDC 331.556

Problemin qoyuluşu

Miqrasiya müasir dövrdə global iqtisadi, sosial və demoqrafik dəyişikliklərin əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi çıxış edir. Lakin miqrasiya axınlarının idarə olunması, xüsusilə də onun institusional (yəni hüquqi və inzibati tənzimlənmə) və iqtisadi (dolayı metodlarla tənzimlənmə) aspektlərinin balanslaşdırılması bir çox ölkələr üçün ciddi çağırış olaraq qalır⁴.

Azərbaycan üçün bu məsələ iki istiqamətdə aktualdır:

1.Emiqrasiya — xüsusilə yüksək ixtisaslı kadrların ölkədən axını (“beyin axını”) insan kapitalı itkisinə və iqtisadi potensialın zəifləməsinə səbəb olur;

2.İmmiqrasiya — xaricdən yüksək ixtisaslı kadrların cəlb olunması üçün institusional mexanizmlərin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Azərbaycanda miqrasiya siyasətinin əsas istiqamətləri və hüquqi baza 6R (Return, Restriction, Recruitment, Reparation, Resourcing, Retention) modelinin bütün aspektlərini tam şəkildə əhatə etmir. Bununla yanaşı, iqtisadi tənzimləmə mexanizmləri (işsizlik səviyyəsinin azaldılması, regionlararası əmək bazarı balansı, investisiya təşviqi və s.) miqrasiyanın idarə olunmasında hələ də kifayət qədər effektiv deyil⁵.

Tədqiqatın məqsədi — miqrasiyanın institusional və iqtisadi tənzimlənməsi arasında qarşılıqlı əlaqəni müəyyənləşdirmək və Azərbaycanın miqrasiya siyasətində bu iki yanaşmanın optimal balansını təklif etməkdir.

Metodologiya və tədqiqat üsulları

Tədqiqat işində normativ-hüquqi təhlil, iqtisadi təhlil, sistemli yanaşma və müqayisəli və statistik təhlil, ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur⁶. Təhlillər zamanı nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar – Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının (BMT), Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT), Avropa Birliyinin (AB), Dünya Bankının (DB), eləcə də Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatlarından və

² <https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01012179437>

³ <https://migration.gov.az/>

⁴ https://nauchforum.ru/files/2025_07_17_econ/7%2896%29.pdf

⁵ <https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01012179437>

⁶Yenə orda

statistik məlumatlarından istifadə edilmişdir.

Giriş / Introduction

Bizim tədqiqatımızın predmeti miqrasiyanın birbaşa, yəni institusional tənzimlənməsi və dolayısi ilə, yəni iqtisadi metodlarla tənzimlənməsi ilə bağlıdır. İnstitusional miqrasiya ilə bağlı qəbul edilən qanunları, qaydaları, müxtəlif hüquqi normativ aktları, həmçinin onların həyata keçirilməsi mexanizmlərini əhatə edir. Belə tənzimlənmə şübhəsiz ki, miqrasiyanın həcminə təsir edir⁷.

Məsələn, bunu ABŞ, Kanada və Avropa ölkələrinə nəinki miqrasiya məqsədilə, hətta işgüzar və ya turizm məqsədilə səfərlər zamanı viza prosedurlarının çətinliyi sübut edir⁸. Viza verilirərkən tələb olunan sənədlərin çoxluğu, dəvət məktubunun yaratdığı məsuliyyət, ödənilən rüsumların həcmi, prosedurların yerinə yetirilməsi üçün tələb olunan vaxt və sair məsələlər viza alışı xeyli çətinləşdirir. Bura iş vizası üçün tələb olunan digər sənədləri də əlavə etsək, onda bu ölkələrə miqrasiyanın nə qədər mürəkkəb bir proses olduğuna əmin olarıq. Digər tərəfdən, ABŞ və bəzi Avropa ölkələri miqrantdan hətta ən azı bakalavr səviyyəsində təhsilinin olmasını tələb edir. Beləliklə, miqrantların praktiki olaraq, seçimi aparılır. ABŞ-in miqrasiya siyasətinin mahiyyətində ölkəyə yüksək ixtisaslı kadrların cəlb edilməsi dayanır. Hazırda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin hamısı yüksək ixtisaslı kadrların ölkəyə cəlb edilməsi sahəsində rəqabət aparırlar. İqtisadi rəqabətlə, hər hansı mal və xidmət sahəsində rəqabətliyiyyənin artırılması ilə yanaşı, həm də “beyin axını” sahəsində rəqabət getdikcə güclənir. İnsan kapitalının iqtisadi inkişafda və ölkənin rifah halının yüksəlməsində rolunun getdikcə artması hər bir ölkəni “hazır insan kapitalı” uğrunda mübarizəyə səfərbər edir. Biz “hazır insan kapitalı” ifadəsini ona görə tədqiqatımıza daxil edirik ki, miqrantların mənşə ölkəsində təhsilinə, sağlamlığına yönəldilən dövlət xərcləri onun insan kapitalı kimi yetişməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Əksər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə belə dövlət xərcləri inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə az olsa da, mənşə ölkələrinin büdcəsində mühüm çəkiyə malikdir. Emiqrantlarla digər ölkələrə, xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrə axan insan kapitalı mənşə ölkəsi üçün itki, təyinat ölkəsi üçün əlavə qazandır⁹.

Beynəlxalq təcrübə

İqtisadi ədəbiyyatda ölkədən beyin axınlarının qarşısını almağa yönələn və əksinə beyin axınlarının ölkəyə immiqrasiyasını dəstəkləyən siyasətin vacibliyini əsaslandıran tədqiqatlar çoxdur. Məsələn, Louvell ¹⁰ qeyd edir ki, yüksək ixtisaslı emiqrasiya ilə bağlı mənşə ölkələri elə siyasət qura bilərlər ki, onlar belə emiqrasiyadan da faydalansınlar. O, bu siyasəti “6R” adlandırır¹¹. Bu, ingilis dilindəki 6 sözün baş hərflərindən ibarətdir: 1) qayıdış (Return); 2) məhdudiyyət (Restriction); 3) iş qəbul (Recruitment);

4) təzminat (Reparation); 5) resurs (Resourcing); 6) saxlama (Retention). Burada “qayıdış” siyasəti yüksək ixtisaslı kadrların geri qayıtmasına şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur. “Məhdudiyyət” siyasəti həm öz vətəndaşlarının emiqrasiyasına, həm də xarici vətəndaşların immiqrasiyasına məhdudiyyətin qoyulmasını nəzərdə tutur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz yanaşmadan fərqli olaraq, bəzi ölkələrdə yerli yüksək kadrların rəqabətliyiyyəni qorumaq məqsədilə immiqrasiyaya məhdudiyyətin qoyulması siyasəti də həyata keçirilə bilər¹². Lakin belə məhdudiyyətlər əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə tətbiq edilir. “İş qəbul” siyasətinin mahiyyətində xarici ölkələrdən işçilərin cəlb edilməsi durur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hazırda bu tendensiya sürətlə inkişaf edir. Yüksək ixtisaslı həkimlərin, İKT mütəxəssislərinin ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi siyasəti geniş yayılıb. Bu siyasət əsasən immiqrasiya prosesinin tənzimlənməsinə aiddir. “Təzminat” siyasəti əslində əksər inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün mühüm maliyyə mənbəyi ola bilər. Bu siyasətin mahiyyətində emiqrantların özü tərəfindən müəyyən məbləğdə vergi ödəməsi və ya təyinat ölkəsinin mənşə ölkəsinə insan kapitalı itkisinə görə təzminat ödəməsi dayanır. “Resurs” siyasəti hazırda əksər ölkələr tərəfindən, o cümlədən, Azərbaycan tərəfindən geniş tətbiq edilir. Bu siyasətin mahiyyətində emiqrasiya edən şəxslərlə dövlət orqanlarının sıx əlaqə yaratması və onların imkanlarından diaspora

⁷ https://nauchforum.ru/files/2025_07_17_econ/7%2896%29.pdf

⁸ Yəni orda

⁹ https://aak.gov.az/upload/dissertation/_qtisad_elml_ri/AKIFE-AZE.pdf

¹⁰ Lowell, B. L. Policy responses to the international mobility of skilled labour. [Elektron resurs]/ International Migration Branch. International labour Office Geneva. -2002.

¹¹ https://nauchforum.ru/files/2025_07_17_econ/7%2896%29.pdf

¹² Yəni orda

fəaliyyəti üçün istifadə edilməsi dayanır. Bu siyasətin səmərəli olması üçün emiqrantlarla daim əlaqənin saxlanması, onlarla mənşə ölkəsindəki qohumlarının əlaqəsinin genişləndirilməsi vacibdir¹³. Hətta bu prosesə qoşulan emiqrantlara mənşə ölkəsi tərəfindən maliyyə yardımları da göstərilə bilər. Louvell (2002) belə iddia edir ki, potensial emiqrantın ölkədə saxlanması mühüm əhəmiyyət daşıyır və buna nail olmaq üçün “saxlama” siyasətini həyata keçirmək ən səmərəli yoldur. Bu siyasət iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsini və təhsil sektoruna geniş investisiyaların yatırılmasını nəzərdə tutur. Louvell (2002) tərəfindən irəli sürülən bu siyasət növlərinin, demək olar ki, hamısı ilə razılaşmaq olar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hazırda iqtisadi inkişafda emiqrasiya bir-birini o qədər şərtləndirir ki, onun hansının “birinci”, hansının “ikinci” rola malik olduğunu müəyyən etmək çətinidir. Belə ki, yüksək ixtisaslı kadrların emiqrasiyanın azaldılması üçün iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi vacibdir. Digər tərəfdən, iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi üçün yüksək ixtisaslı kadrların emiqrasiyanın azaldılmasına ehtiyac var. Belə vəziyyət deməyə əsas verir ki, global miqyasda baş verən qütbləşmənin qarşısının alınması getdikcə çətinləşir.

Azərbaycanda miqrasiya proseslərinin idarəedilməsi ilə bağlı institusional tədbirləri nəzərə alaraq, belə idarəetmənin Miqrasiyanın İdarəedilməsi İndeksi üzrə qiymətləndirilməsini 1-ci cədvəldəki kimi apara bilərik.

Cədvəl 1.**Azərbaycanda Miqrasiyanın İdarə edilməsi üzrə qiymətləndirmə**

	İndikatorlar	Azərbaycan üzrə qiymətləndirmə
1. İnstitusional bacarıq	1. institusional çərçivə;	Azərbaycan Respublikası Dövlət Miqrasiya Xidməti (ARDMX)
	2. miqrasiya strategiyasının mövcudluğu	Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya İdarəetmə Siyasəti Konsepsiyası
	3. immiqrasiya və emiqrasiya ilə bağlı hüquqi çərçivənin olması	Miqrasiya Məcəlləsi, Əmək Məcəlləsi
	4. məlumatların əlçatanlığı	Mövcud əlçatan məlumatları ARDMX-nin rəsmi saytından (https://www.migration.gov.az/az/statistics) və Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin (ARDSK) (www.stat.gov.az) saytından əldə etmək olur, lakin vahid məlumatlar bazası yoxdur.
	5. məlumatların şəffaflığı	Yüksək ixtisaslı emiqrantlar və immiqrantlarla bağlı məlumatlar yoxdur
2. miqrantların hüquqlarının qorunması	6. miqrantların əsas sosial xidmətlər və sosial təhlükəsizliyə çıxışının təmin edilməsi üçün ölkənin müvafiq strukturunun olması;	ARDMX vasitəçiliyi ilə miqrantların əsas sosial xidmətlər və sosial təhlükəsizliyə çıxışı təmin edilir
	7. ailə hüququnun təmin edilməsi	Miqrasiya Məcəlləsi bunu təmin edir.
	8. işləmək hüququnun təmin edilməsi	Miqrasiya Məcəlləsi və Əmək Məcəlləsi ilə təmin edilir
	9. uzunmüddətli dövr üçün ölkədə yaşamaq və gələcəkdə vətəndaş olmaq imkanının olması	Azərbaycan qanunvericiliyi buna imkan verir
3. təhlükəsiz və nizamlı miqrasiya	10. sərhəd nəzarətinin və mühafizəsinin təşkili;	Ölkədə sərhəd nəzarəti və mühafizəsi yüksək səviyyədə təşkil edilib. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Dövlət Sərhəd Xidməti fəaliyyət göstərir
	11. qəbul və uyğunluq meyarlarının olması	ARDMX tərəfindən bu meyarlar müəyyən edilib və həyata keçirilir
	12. yenidən integrasiya siyasətinin olması	Miqrasiya Məcəlləsi ilə tənzimlənir. Ayrıca siyasət mövcud deyil.
	13. insan alverinə və qaçaq-malçılığa qarşı mübarizə siyasətinin olması	Azərbaycan Respublikasının “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” 28 iyun 2005-ci il tarixli 958 - IIQ nömrəli Qanununun 8-ci maddəsinə əsasən İnsan alverinə qarşı mübarizə üzrə Milli Fəaliyyət Planına əsasən Daxili İşlər Nazirliyinin İnsan Alverinə qarşı Mübarizə Baş İdarəsi yaradılıb.

¹³ https://aak.gov.az/upload/dissertation/_qtisad_elml_ri/AKIFE-AZE.pdf

4. əmək miqrasiyasının idarəedilməsi	14. əmək miqrasiyasının idarəedilməsi siyasətinin olması;	Miqrasiya Məcəlləsi və Əmək Məcəlləsi ilə tənzimlənir
	15. bacarıq və ixtisasların tanınması sxemlərinin olması;	Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin Akkreditasiya və Nostrifikasiya İdarəsi həyata keçirir
	16. tələbə miqrasiyasının tənzimlənməsi	Azərbaycana gələn xarici tələbələrle iş birbaşa ali təhsil müəssisələrində həyata keçirilir
	17. ikitərəfli əmək müqavilələrinin ölçülməsi sxeminin olması	Belə bir sxem mövcud deyil
	18. miqrant köçürmələrinin idarəedilməsinin və ölçülməsi sxeminin olması.	Belə sxem mövcud deyil
5. regional və beynəlxalq əməkdaşlıq və digər əməkdaşlıqlar	19. beynəlxalq konvensiyaların imzalanması və ratifikasiyası;	2022-ci ilə qədər Azərbaycan miqrasiya ilə bağlı 22 beynəlxalq sənəd imzalayıb və ratifikasiya edib. ARDMX-ndə Beynəlxalq Əməkdaşlıq İdarəsi fəaliyyət göstərir.
	20. miqrasiya ilə bağlı regional kooperasiyanın mövcudluğu	Müstəqil Dövlətlər Birliyi, Avropa İttifaqı ölkələri ilə miqrasiya sahəsində əməkdaşlıq həyata keçirilir
	21. ikitərəfli müqavilələrin mövcudluğu	Ayrı - ayrı ölkələrlə iki tərəfli əməkdaşlıq müqavilələri mövcuddur
	22. miqrasiya sahəsində global kooperasiya;	ARDMX Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı ilə əlaqələr qurub
	23. miqrasiya sahəsində digər əməkdaşlıqlar.	ARDMX ölkədə qeyri - hökumət təşkilatları və ali təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq edir

Qeyd: cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Azərbaycanda miqrasiya ilə bağlı siyasətin mahiyyətindəki aspektlər əslində yuxarıda sadalanan və 6R kimi qəbul edilən aspektlərə uyğun gəlir.

Normativ-hüquqi təhlil

Son 35 ildə qəbul edilən qanunları və digər hüquqi normativ aktları bu aspektlər üzrə təsnifləşdirmək olar. Miqrasiyanın idarəedilməsinin fundamental əsası Azərbaycan Konstitusiyasının azadlıq hüququ ilə bağlı olan 28-ci maddəsində təsbit edilib. Bu maddənin 3-cü bəndində qeyd edilir ki, *qanuni surətdə Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan hər kəs sərbəst hərəkət edə bilər, özüne yaşayış yeri seçə və Azərbaycan Respublikasının ərazisindən kənara gedə bilər.*

Həmçinin həmin maddənin 4-cü bəndində Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hər zaman maneəsiz öz ölkəsinə qayıtmaq hüququnun olduğu təsbit edilib¹⁴.

Azərbaycanda miqrasiyanın dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri Miqrasiya Məcəlləsində yer alıb. Məcəllənin maddələrinə 6R aspektləri nöqteyi - nəzərindən yanaşsaq, qeyd edə bilərik ki, Məcəllə əsasən immiqrasiya proseslərinin tənzimlənməsini nəzərə alır. Lakin 58-ci maddədə Azərbaycan vətəndaşlarının ölkə xaricində işə qəbulu məsələlərinin Azərbaycanın müvafiq dövlət orqanlarında qeydiyyatdan keçməsi prosedurları öz əksini tapıb¹⁵. Əslində belə qeydiyyat alma məlumat xarakterlidir, lakin müəyyən həddə məhdudlaşdırıcı tədbir hesab edilə bilər. Belə ki, bu maddənin 58.3-cü bəndində qeyd edilir ki,

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları xarici ölkələrdə haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olduqda, hüquqlarının dövlət tərəfindən müdafiəsinin tam şəkildə təmin edilməsi məqsədi ilə təyinat ölkələrinə gəldikdən sonra 1 ay müddətində Azərbaycan Respublikasının həmin ölkədəki diplomatik nümayəndəliyində və ya konsulluğunda qeydiyyatdan keçməli və həmin ölkədə işləmələri

¹⁴ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası// 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edilmişdir. 1995-ci il noyabrın 27-dən qüvvəyə minmişdir. (2002-ci il avqustun 24-də ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edilmiş dəyişikliklər, 2009-cu il martın 18-də və 2016-cı il sentyabrın 26-da işə keçirilmiş ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edilmiş əlavə və dəyişikliklər edilmişdir). - Bakı: Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, -2016. -85 s.

¹⁵ https://nauchforum.ru/files/2025_07_17_econ/7%2896%29.pdf

*barədə rəsmi sənəd təqdim etməlidirlər*¹⁶.

Məcəllədə və miqrasiya ilə bağlı qəbul edilən qanunlarda, həmçinin digər hüquqi-normativ aktlarda xarici ölkədə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan yüksək ixtisaslı kadrların ölkəyə qayıdışı üçün zəruri tədbirlər haqqında məlumatlar yoxdur¹⁷. Lakin Məcəllənin 63-cü maddəsində¹⁸ Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasında işə cəlb olunması ilə bağlı hüquqi çərçivə yer alıb¹⁹.

Azərbaycanda miqrasiya proseslərinin idarəedilməsi və onun sosial-iqtisadi və milli təhlükəsizlik aspektləri

Müasir dövrdə miqrasiya prosesləri global miqyasda demoqrafik, sosial, iqtisadi və siyasi dəyişikliklərin mühüm determinantlarından biri kimi çıxış edir. Miqrasiyanın iqtisadi inkişaf və milli təhlükəsizlik sahələrinə təsirləri çoxşaxəli və dərin olduğundan, əksər ölkələr bu prosesin məqsədyönlü şəkildə idarə edilməsini öz dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirirlər. Miqrasiya axınlarının idarəedilməsi yalnız əhalinin hərəkətinə nəzarət etməklə məhdudlaşmır, həm də sosial sabitliyin qorunması, milli resurslardan səmərəli istifadə, əmək bazarının tarazlaşdırılması və təhlükəsizlik mühitinin möhkəmləndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır²⁰.

Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasında miqrasiya proseslərinin elmi əsaslarla tənzimlənməsi və idarə olunması istiqamətində mühüm hüquqi-siyasi sənəd kimi Azərbaycan Respublikasında Dövlət Miqrasiya İdarəetmə Siyasətinin Konsepsiyası hazırlanmışdır. Bu sənəd Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 13 iyul 2004-cü il tarixli, 94 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Konsepsiyada miqrasiya proseslərinin növləri, məqsədləri və tənzimlənmə mexanizmləri sistemli şəkildə müəyyən olunmuş, həmçinin miqrasiyanın sosial, iqtisadi və demoqrafik nəticələrinin dövlət siyasəti baxımından qiymətləndirilməsi üçün nəzəri və praktiki çərçivə yaradılmışdır.

Konsepsiyaya əsasən, miqrasiya iki əsas istiqamətdə — xarici miqrasiya və daxili miqrasiya kimi təsnif edilir. Daxili miqrasiya öz növbəsində məcburi miqrasiya və sosial-iqtisadi miqrasiya olmaqla iki əsas növə bölünür. Daxili məcburi miqrasiya — təbii fəlakətlər, texnogen qəzalar, ölkə daxilindəki silahlı münaqişələr, vətəndaş qarşıdurmaları və xüsusilə digər dövlətlərin hərbi təcavüzü nəticəsində insanların doğma yurdlarını tərk etməsi ilə xarakterizə olunur. Bu cür miqrasiyanın sosial-iqtisadi və psixoloji nəticələri uzunmüddətli və mürəkkəb olur, onun nəticələrinin aradan qaldırılması isə həm maddi, həm də mənəvi resursların səfərbərliyini tələb edir.

Azərbaycan Respublikasında daxili məcburi miqrasiyanın ən ağırlı forması Ermənistanın və ona dəstək verən silahlı birləşmələrin ölkəmizə qarşı həyata keçirdiyi hərbi təcavüz nəticəsində yaranmışdır. Torpaqlarımızın 20 faizdən çox hissəsinin işğalı yüz minlərlə insanın doğma yurdlarından didərgin düşməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan dövləti son otuz il ərzində məcburi köçkünlərin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi, onların mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması, məşğulluğunun artırılması və cəmiyyətə reinteqrasiyası istiqamətində ardıcıl və mərhələli siyasət həyata keçirmişdir. Lakin bu problemin köklü həlli yalnız həmin insanların doğma torpaqlarına təhlükəsiz və ləyaqətli şəkildə qayıdışı ilə mümkündür.

2020-ci ilin payızında baş vermiş Vətən müharibəsi (II Qarabağ müharibəsi) nəticəsində Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bərpa olunması bu istiqamətdə fundamental dönüş yaratdı. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən uğurlu hərbi-siyasi strategiya nəticəsində işğaldan azad olunmuş ərazilərə qayıdış prosesi — “Böyük Qayıdış” proqramı — dövlətin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının prioritet istiqamətlərindən birinə çevrildi. Bununla belə, uzun illər işğal altında qalmış ərazilərin dağıdılmış infrastrukturu, minalanmış torpaqlar və ekoloji zərər həmin prosesin mərhələli, sistemli və çoxvektorlu yanaşma əsasında həyata keçirilməsini zəruri edir.

Digər tərəfdən, Azərbaycanda sosial-iqtisadi miqrasiya prosesi də diqqətəlayiq dinamikaya

¹⁶ Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsi//1 fevral 1999-cu ildə qəbul edilmişdir (28 dekabr 2018-ci il tarixdə olan dəyişikliklər və əlavələr). - Bakı: Qanun, - 2019. - 182 s.

¹⁷ https://aak.gov.az/upload/dissertation/_qtisad_elml_ri/AKIFE-AZE.pdf

¹⁸ <https://co-nf.ru/mnpk-innovacionnoe-razvitie-obrazovaniya-nauki-i-tehnologij-31-yanvarya-2020.html>

¹⁹ <https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01000259108>

²⁰ <https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01012179437>

malikdir. Bu növ miqrasiya əsasən təbii fəlakətlər, sel, daşqın, torpaq sürüşmələri kimi hadisələr nəticəsində yaşayış yerinin dəyişməsi və ya daha çox əmək fəaliyyətini həyata keçirmək məqsədilə regiondan regiona köç edən şəxsləri əhatə edir. Bu proses ölkə daxilində əmək bazarının coğrafi strukturuna, regionların demografik vəziyyətinə və urbanizasiya tendensiyalarına bilavasitə təsir göstərir.

Konsepsiyada həmçinin xarici miqrasiya subyektlərinin də dəqiq təsnifatı verilmişdir. Bunlara emiqrantlar (ölkədən kənara köç edən şəxslər), immiqrantlar (ölkəyə gələnlər), qaçqınlar, sığınacaq axtaranlar, əmək miqrantları, qeyri-qanuni miqrantlar, tranzit miqrantlar və qaçqınlara bənzər vəziyyətdə olan şəxslər daxildir. Xarici miqrasiyanın idarə olunması həm beynəlxalq hüquqi öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, həm də ölkənin əmək bazarı, təhlükəsizlik və sosial integrasiya siyasətinin balanslı şəkildə tənzimlənməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan Respublikasında Dövlət Miqrasiya İdarəetmə Siyasətinin Konsepsiyası miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsinin elmi-praktik əsaslarını formalaşdırır və aşağıdakı məqsədləri qarşıya qoyur: 1) miqrasiya axınlarının sosial-iqtisadi inkişaf və milli təhlükəsizlik kontekstində optimallaşdırılması; 2) məcburi və sosial-iqtisadi miqrantların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi; 3) beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində qaçqın və sığınacaq axtaran şəxslərlə bağlı humanitar prinsiplərin təmin edilməsi; 4) ölkə daxilində miqrasiya balansının qorunması və regionların inkişafında əhəlinin rəasional məskunlaşdırılmasının dəstəklənməsi²¹.

Beləliklə, miqrasiya siyasətinin məqsədyönlü və kompleks idarə edilməsi Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyasının ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla, həm sosial sabitliyin, həm də milli təhlükəsizliyin təmin edilməsində həlledici rol oynayır.

Konsepsiyaya görə Azərbaycanda xarici miqrasiyanın subyektlərini qaçqın düşmüş emiqrant və immiqrantlar, "qaçqın" statusunu almaq istəyən və sığınacaq axtarışında olan şəxslər, qaçqınlara bənzər vəziyyətə düşmüş miqrantlar, əmək miqrantları, qeyri-qanuni miqrantlar, tranzit miqrantlar təşkil edirlər. Konsepsiya Azərbaycan Respublikasında miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsinin əsas məqsədlərini belə ifadə edir: *Azərbaycan Respublikasında miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsinin əsas məqsədini Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin və sabit sosial - iqtisadi, demografik inkişafının təmin edilməsi, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi, ölkə ərazisində əhəlinin rəasional yerləşdirilməsi, Ermənistan - Azərbaycan, Dağlıq - Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması, qaçqın və məcburi köçkünlərin öz doğma yurdlarına təhlükəsiz şəraitdə və ləyaqətlə qayıtmasının təmin edilməsi, beynəlxalq standartlara uyğun sığınacaq üçün milli sistemin yaradılması, miqrantların intellektual və əmək potensialından istifadə, idarə olunmayan miqrasiya proseslərinin mənfi təsirinin aradan qaldırılması, insan ticarəti də daxil olmaqla qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması, gözlənilməz kütləvi miqrasiyaya səbəb ola biləcək amillərin öyrənilməsi və onların optimal həlli üçün vaxtında kompleks tədbirlərinin hazırlanması məsələləri təşkil edir*²².

Tənzimlənmənin əsas prinsipləri kimi isə "a) bütün miqrantların hüquq və azadlıqlarının beynəlxalq hüquq normaları və prinsipləri gözlənilməklə qanun əsasında müdafiəsi; b) Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyinin və milli maraqlarının müdafiəsi; c) miqrantların hüquqlarının qorunması və onların məcburi aktlardan, ksenofobiya və diskriminasiyalardan və insanlarla ticarətin bütün hallarından, xüsusilə qadın və uşaqlarla ticarət hallarından müdafiə olunması; d) müxtəlif kateqoriyalı miqrantların problemlərinin ünvanlı şəkildə həll edilməsi;

e) "Qaçqın" statusu almaq niyyətində olan və sığınacaq axtaran şəxslərə və digər məcburi miqrantlara beynəlxalq təşkilatlar və dövlət tərəfindən maddi və hüquqi yardımların göstərilməsi, miqrantların özünütəminat məsələlərinə şəraitin yaradılması və könüllü şəkildə öz ölkələrinə qayıtmalarının və 3-cü ölkəyə getmələrinin təşkili; f) məcburi miqrantlara dövlət yardımının həyata keçirilməsi, miqrantların özünütəminat məsələlərinə şəraitin yaradılması və daimi yaşayış yerlərinə könüllü qayıtmalarının stimullaşdırılması; g) miqrasiya proseslərinin, xüsusilə də əmək miqrasiyası proseslərinin tənzimlənməsində ölkənin sosial - iqtisadi inkişafının nəzərə alınması; h) miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsində insan hüquqları və azadlıqlarının qorunması sahəsində dövlətlərarası və beynəlxalq əməkdaşlığın və yenidən işlənmiş Avropa Sosial Xartiyasının

²¹ <https://viewer.rsl.ru/rsl01012179437>

²² Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya İdarəetmə Siyasəti Konsepsiyası//20 fevral 2003 - cü il tarixli 854 nömrəli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. <https://e-qanun.az/framework/630> - 2004.

*tələblərinin mühüm amil kimi qəbul edilməsi*²³.

Konsepsiyanın məqsədlərinə və prinsiplərinə əsasən xarici siyasət sahəsində müəyyən edilən vəzifələr arasında yuxarıda qeyd etdiyimiz 6R aspektlərindən bəziləri öz əksini tapıb. Məsələn, vəzifələr arasında olan “xaricdə yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının müdafiə edilməsi” vəzifəsi, həmçinin “xaricdə yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının yerli əhali ilə bərabər hüquqlardan istifadə etmələrinə, onların Azərbaycanla etnik, dini, mədəni əlaqələrinə hörmətlə yanaşılmasına kömək göstərilməsi”, “Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının əmək fəaliyyəti ilə məşğul olduğu ölkələrlə əmək miqrasiyası və əməkçi miqrantların sosial müdafiəsi” vəzifələri “resurs” aspektinə aiddir²⁴.

Konsepsiya Azərbaycan Respublikasında miqrasiya proseslərinin idarə olunması sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün müxtəlif tədbirlərin, o cümlədən ölkədən beyin axınının, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin köçməsinin qarşısının alınmasına yönəlmiş həvəsləndirici dövlət tədbirlərinin həyata keçirilməsini və ölkənin hər il üçün immiqrasiya, o cümlədən əmək miqrasiyası kvotasının müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur²⁵. Əmək miqrantlarının kvotası Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2016-cı il 14 mart tarixli 124 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Əmək miqrasiyası kvotasının müəyyən edilməsi Qaydası”²⁶ hüquqi sənədi ilə tənzimlənir. Konsepsiyanın 2.4.3-cü bəndi Azərbaycan Respublikasına xarici işçi qüvvəsinin cəlb olunmasında yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə üstünlük verilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman yerli kadrların peşə hazırlığının artırılmasında Azərbaycanda işləyən yüksək ixtisaslı əcnəbi mütəxəssislərin²⁷ təcrübəsindən istifadə edilməsi nəzərdə tutulur²⁸.

Konsepsiyada miqrasiyanın ümumi tendensiyası ilə bağlı məsələlər öz əksini tapıb. Belə ki, Konsepsiya nəzərdə tutur ki, emiqrasiya, nə qədər mümkünsə stimullaşdırılmasın. Xüsusilə, yüksək ixtisaslı kadrların emiqrasiyası ölkənin rəqəbətçiliyini aşağı salır. Digər tərəfdən, əgər belə emiqrasiya varsa, emiqrantların hüquqlarının qorunması və onların əmək fəaliyyətindən qazandıqlarının ölkəyə təhlükəsiz transfer olunması, özlərinin isə getdikcə ölkəyə qayıdışının stimullaşdırılması tədbirlərinin həyata keçirilməsi arzuolunandır. Bütün bunlar Konsepsiyada nəzərə alınıb. Məsələn, Konsepsiyada idarəetmənin təkmilləşdirilməsi tədbirləri arasında “Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının xarici ölkələrdə işə düzəlmələrinə şəraitin yaradılması, xarici ölkələrdə işləyən vətəndaşların sosial və hüquqi müdafiəsinin təmin edilməsinə yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi”²⁹, “əvvəllər xaricə daimi yaşamağa və ya əmək müqaviləsi ilə işləməyə getmiş Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, ilk növbədə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin Azərbaycan Respublikasına qayıtmalarının stimullaşdırılması” yer alıb³⁰. Həmçinin yüksək ixtisaslı kadrların ölkəni tərk etməməsi üçün onlara ölkəmizdə əlverişli iş şəraitinin yaradılması da diqqət mərkəzindədir. Bu yuxarıda qeyd etdiyimiz 6R aspektlərindən biridir. Həmçinin azərbaycanlı emiqrantların həmin ölkələrdə fəaliyyət göstərən icma və birlikləri ilə, həmçinin səfirlikləri ilə əlaqələrinin genişləndirilməsi və belə miqrantların lobbichilik fəaliyyətindən ölkəmizin maraqları üçün istifadə edilməsi Konsepsiyada nəzərdə tutulub. Belə əlaqə həm də emiqrantların hüquqlarının qorunmasında əhəmiyyətli olur.

Konsepsiyada emiqrasiyanın dolayı tənzimlənməsi, daha dəqiq desək, iqtisadi tənzimlənməsi məsələləri də öz əksini tapıb. Belə ki, Konsepsiyanın 2.4.5-ci bəndində əhalinin məşğulluq probleminin həlli, bölgələrdə əmək bazarının tarazlaşdırılması və regionlara investisiyaların artırılması nəzərdə tutulur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, iqtisadi problemlər yüksək ixtisaslı kadrların ölkədən emiqrasiyasında ciddi rol oynayır və belə emiqrasiyanın məhdudlaşdırılmasında ən təsirli tədbir inzibati tədbirlər deyil, məhz iqtisadi tədbirlərdir³¹.

Konsepsiyada emiqrasiyanın dolayı metodlarla məhdudlaşdırılması, yüksək ixtisaslı kadrların

²³ Yəni orada

²⁴ Yəni orada

²⁵ <https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01012179437>

²⁶ Əmək miqrasiyası kvotasının müəyyən edilməsi Qaydası// Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 14 mart 2016 - cı il tarixli 124 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. <https://e-qanun.az/framework/32546>

²⁷ <https://migration.gov.az>

²⁸ <https://migration.gov.az>

²⁹ Yəni orda

³⁰ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya İdarəetmə Siyasəti Konsepsiyası//20 fevral 2003 - cü il tarixli 854 nömrəli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. <https://e-qanun.az/framework/630> - 2004.

³¹ https://nauchforum.ru/files/2025_07_17_econ/7%2896%29.pdf

Azərbaycan iqtisadiyyatına cəlb edilməsi, yüksək ixtisaslı emiqrantların ölkəyə qayıdışına dəstək verilməsi, immiqrasiya ilə bağlı kvotanın tətbiqi, emiqrantların Azərbaycanın xaricdə fəaliyyət göstərən birlikləri və səfirlikləri ilə əlaqələrinin genişləndirilməsi, potensial emiqrantların ölkə iqtisadiyyatında çalışmasına şəraitin yaradılması və sair tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün zəruri mexanizm³² də təklif edilmişdir³³.

Artıq 2024-cü il 6 iyun tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən “Yüksəkixtisaslı əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasında əmək fəaliyyətinə cəlb edilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Sərəncam imzalanmışdır³⁴.

Bu Sərəncamın əsas məqsədi ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində, xüsusilə də elmi, texnoloji, sənaye, səhiyyə, təhsil və innovasiya yönümlü sahələrdə yüksək ixtisaslı kadr çatışmazlığının aradan qaldırılması, beynəlxalq təcrübənin cəlb edilməsi və əmək bazarının rəqabət qabiliyyətinin artırılmasıdır.

Sənəddə nəzərdə tutulur ki, ölkəyə gələn yüksək ixtisaslı əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin əmək fəaliyyətinə cəlb olunması zamanı sürətli və şəffaf icazə mexanizmləri tətbiq olunsun, onların vizaların, iş icazələrinin və yaşayış hüquqlarının verilməsi sadələşdirilmiş qaydada həyata keçirilsin. Bununla yanaşı, Sərəncamda müvafiq dövlət qurumlarına — xüsusilə Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinə, Dövlət Miqrasiya Xidmətinə və İqtisadiyyat Nazirliyinə — bu sahədə institusional və hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi tapşırılmışdır.

Bu addım Azərbaycanın global iqtisadi sistemə integrasiyasını gücləndirməklə yanaşı, innovasiyaların, biliklərin və qabaqcıl texnologiyaların transferinə şərait yaradır. Eyni zamanda, sərəncam ölkədə insan kapitalının inkişafı, əmək bazarında keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi və rəqabətə davamlı iqtisadi mühitin formalaşdırılması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 04 aprel 2025-ci il 99 №-li Qərarına əsasən Şəxsin yüksəkixtisaslı miqrant hesab olunmasının qiymətləndirilməsi qaydası və meyarları təsdiq edilib³⁵.

Qərara əsasən qeyd edilir ki, “Yüksəkixtisaslı əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasında əmək fəaliyyətinə cəlb edilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2024-cü il 6 iyun tarixli 156 nömrəli Sərəncamı ilə təsis edilmiş Yüksəkixtisaslı Miqrant Proqramı çərçivəsində əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin müraciətlərinin qəbulu, baxılması və onların yüksəkixtisaslı miqrant hesab olunmasının qiymətləndirilməsi, həmçinin qiymətləndirilmənin nəticəsinin rəsmiləşdirilməsi və ləğv edilməsi mexanizmlərini, eyni zamanda Proqram çərçivəsində əcnəbilərin yüksəkixtisaslı miqrant hesab olunmasının qiymətləndirilməsi meyarlarını, habelə hər bir meyar üzrə qiymətləndirilmə aparılarkən təyin ediləcək bal hədlərini və qiymətləndirilməni həyata keçirəcək dövlət orqanlarını (qurumlarını), eləcə də bu istiqamətdə prosesin effektivliyinin nəzarətdə saxlanılması və yüksəldilməsi üçün hesabatlılığın təmin olunmasını müəyyən edir.

Qaydalara əsasən qiymətləndirilmə əcnəbinin elektron müraciəti əsasında altsistem vasitəsilə aparılır.

Qiymətləndirilmə meyarları üzrə dövlət orqanları bal təyin edir və yekunda bütün ballar cəmlənir. Verilmiş balların cəmi azı 70 (yetmiş) bal olduqda əcnəbi yüksəkixtisaslı miqrant hesab olunması üçün nəzərdə tutulan keçid balını toplamış hesab olunur. Şəxsin yüksəkixtisaslı miqrant hesab olunması elektron sənədlə rəsmiləşdirilir. Elektron sənəd 5 il müddətinə verilir³⁶.

Qiymətləndirilmə meyarları və hər bir meyar üzrə qiymətləndirilmə aparılarkən təyin ediləcək bal hədləri aşağıdakı cədvələ əsasən müəyyən edilir³⁷:

³² https://aak.gov.az/upload/dissertation/_qtisad_elml_ri/AKIFE-AZE.pdf

³³ <https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01000259108>

³⁴ <https://president.az/az/articles/view/66211>

³⁵ <https://publications.iom.int/>

³⁶ <https://nk.gov.az/az/xeberler/matbuat-xidmatinin-bulletenleri/sexxsin-yuksekixtisasli-miqrant-hesab-olunmasinin-q-3324>

³⁷ <file:///C:/Users/User/Downloads/67ef8a2d5d7ad.pdf>

	Meyarlar	Qiymətləndirilir (bal ilə)
1	Mütəxəssis olduğu sahədə təcrübəsi	0 – 35
2	Ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətləri ilə uyğunluğu	0 – 20
3	Təhsili	0 – 15
4	Maliyyə təminatı	0 – 15
5	Daxili əmək bazarına müsbət təsiri	0 – 10
6	Xarici dil bilikləri	0 – 5

Konsepsiyada təklif edilən mexanizmlərin əksəriyyəti immiqrantlarla bağlıdır və emiqrantların probleminin həllini nəzərdə tutmur. Yalnız təklif edilən bir mexanizm, *xaricdə yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquqlarının qorunması, readmissiyası və vətəndaşların gediş - gəliş qaydalarının müəyyənləşdirilməsi də daxil olmaqla miqrasiya məsələləri üzrə beynəlxalq müqavilələrin bağlanması*³⁸ emiqrantlarla birbaşa bağlıdır. Konsepsiyanın təklif etdiyi digər mexanizmin, yəni “miqrasiya məsələləri üzrə elmi tədqiqat və peşəkar kadr hazırlığı sisteminin yaradılması” diqqətə layiqdir.

Azərbaycanda miqrasiya rejimlərinə həsr edilən çoxlu sayda tədqiqatların müqayisəsi deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda miqrasiya rejimi inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə xeyli yumşaqdır. Bəzi ölkələr üçün viza rejimi tətbiq edilmir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya İdarəetmə Siyasəti Konsepsiyasında emiqrasiyanın dolayı metodlarla məhdudlaşdırılması, yüksək ixtisaslı kadrların Azərbaycan iqtisadiyyatına cəlb edilməsi, yüksək ixtisaslı emiqrantların ölkəyə qayıdışına dəstək verilməsi, immiqrasiya ilə bağlı kvota tətbiqi, emiqrantların Azərbaycanın xaricdə fəaliyyət göstərən birlikləri və səfirlikləri ilə əlaqələrinin genişləndirilməsi, potensial emiqrantların ölkə iqtisadiyyatında çalışmasına şəraitin yaradılması və s. tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün zəruri mexanizm də təklif edilib³⁹. Bunlar arasında qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, əlbəttə, mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin qeyd edilən tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün konkret mexanizm hələ də yaradılmayıb⁴⁰.

Nəticələrin əsaslandırılması

1. Azərbaycanda miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi hüquqi baxımdan kifayət qədər sistemləşmiş olsa da, **emiqrasiya** ilə bağlı institusional tədbirlər **immigrasiyaya** nisbətən zəifdir;
2. Miqrasiya Məcəlləsi və Konsepsiyada **immigrasiya** üçün əlverişli şərait (xüsusilə yüksək ixtisaslı əcnəbilər üçün) nəzərdə tutulsa da, **yüksək ixtisaslı azərbaycanlı emiqrantların geri qayıdışı** istiqamətində konkret mexanizmlər çatışmır;
3. **İqtisadi tənzimləmə** mexanizmləri, xüsusilə məşğulluğun artırılması, regionlara investisiyanın yönəldilməsi, əmək bazarının tarazlaşdırılması kimi tədbirlər miqrasiyanın azaldılmasında **daha effektiv** vasitədir;

Tədqiqatın elmi yeniliyi

Azərbaycan miqrasiya siyasətinin **6R modeli** üzrə ilk sistemləşdirilmiş elmi təhlili aparılmışdır;

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti

Sosial siyasət – yoxsulluğun azaldılması və regionlarda rifahın yüksəldilməsi üçün sosial müdafiə proqramlarının hədəflənməsini optimallaşdırır;

Diaspora siyasəti – xaricdə yaşayan azərbaycanlıların vəsaitlərini milli iqtisadiyyata cəlb etmək üçün effektiv mexanizmlərin işlənməsinə töhfə verir;

TƏKLİF VƏ TÖVSIYƏLƏR

1. Miqrasiya siyasətinin miqrantların strukturuna uyğun olaraq dinamik tənzimlənməsi vacibdir.

Miqrantların yaş, təhsil, peşə və ixtisas səviyyəsi kimi struktur xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla dövlətin miqrasiya siyasətində çevik və məqsədyönlü yanaşmalar tətbiq olunmalıdır.

2. Yüksək ixtisaslı potensial emiqrantların ölkəyə geri dönüşünün təşviqi üçün dəstək mexanizmləri yaradılmalıdır.

Bu çərçivədə onların bilik və bacarıqlarının ölkə iqtisadiyyatında səmərəli istifadəsinə şərait yaratmaq üçün uyğun iş yerlərinin yaradılması və daxili əmək bazarının balansını qoruyacaq

³⁸ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya İdarəetmə Siyasəti Konsepsiyası//20 fevral 2003 - cü il tarixli 854 nömrəli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. <https://e-qanun.az/framework/630> - 2004.

³⁹ <https://meclis.gov.az/news.php?id=5797&lang=az>

⁴⁰ https://aak.gov.az/upload/dissertation/_qtisad_elml_ri/AKIFE-AZE.pdf

institusional mexanizmlərin formalaşdırılması vacibdir.

3. Azərbaycandan emiqrasiyanın azaldılması məqsədilə institusional tədbirlərlə yanaşı məşğulluq imkanlarının artırılması istiqamətində səylər intensivləşdirilməlidir.

İşsizlik səviyyəsinin azaldılması emiqrasiyanın əsas səbəblərindən birini aradan qaldırmaqla, ölkədən kənara axının qarşısının alınmasına töhfə verə bilər.

4. İmmiqrasiya kvotalarının müəyyənləşdirilməsində yerli əmək bazarının tələbləri əsas meyar kimi nəzərə alınmalıdır.

Bu, həm daxili işçi qüvvəsinin qorunmasına, həm də xarici işçi qüvvəsindən səmərəli istifadəyə imkan yaradacaqdır.

5. Yüksək ixtisaslı xarici mütəxəssislərin Azərbaycan iqtisadiyyatına cəlbi üçün mərhələli (qısamüddətli, orta və uzunmüddətli) strategiya hazırlanmalıdır.

Bu məqsədlə müvafiq səlahiyyətə malik institusional qurumun yaradılması məqsədəuyğundur.

6. Azərbaycandan olan emiqrantların xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən diaspor təşkilatları və səfirliklərlə əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində ardıcıl tədbirlər görülməlidir.

Bu, həm emiqrantların ölkə ilə əlaqələrinin qorunmasına, həm də milli maraqların təbliğinə xidmət edə bilər.

7. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Xidməti (ARDMX) nəzdində miqrasiya prosesləri üzrə vahid informasiya mərkəzinin yaradılması məqsədəuyğundur.

Bu mərkəz miqrasiya ilə bağlı məlumatların toplanması, təhlili və siyasət formalaşdırmasında istifadə olunması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

8. ARDMX nəzdində miqrasiya proseslərinin elmi əsaslarla öyrənilməsi üçün müstəqil tədqiqat qrupunun yaradılması zəruridir.

Bu qurum ölkədə və beynəlxalq səviyyədə miqrasiya trendlərinin təhlili və müvafiq elmi araşdırmaların aparılması ilə məşğul olmalıdır.

Направления регулирования международной миграции населения в Азербайджане

Акифа Агаярова

Кандидат экономических наук, ведущий научный сотрудник отдела «Демография и проблемы занятости» Института экономики, Азербайджанская Республика

E-mail: akifaagayarova1980@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4714-5330>

Резюме: В статье анализируются направления регулирования международной миграции населения в Азербайджане в контексте институциональных и экономических методов, а также рассматриваются механизмы управления миграционными процессами на основе нормативно-правовых актов, Миграционного кодекса, положений Конституции и Концепции государственной миграционной политики⁴¹. Особое внимание уделяется эмиграции высококвалифицированных кадров, проблеме «утечки мозгов» и подходу «6R» Ловелла, применяемому в международной практике. В статье обосновывается необходимость стимулирования иммиграции и ограничения эмиграции преимущественно косвенными — экономическими — методами. Также анализируются нормативные акты, принятые в 2024–2025 годах, в частности новые механизмы оценки, внедрённые в рамках Программы высококвалифицированных мигрантов. В заключение отмечается, что миграционная политика Азербайджана в основном ориентирована на иммиграцию, однако существует потребность в формировании более конкретных механизмов удержания и возвращения высококвалифицированных эмигрантов.

Ключевые слова: Миграционная политика, диаспора, эмиграция, иммиграция, высококвалифицированные кадры.

⁴¹ <https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01012179437>

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/119/52-57>**Innovative solutions in the gold mining industry****Ellada Khankishiyeva**

Doctor of Philosophy (PhD) in Economics,

Institute of Economics of the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan,

ellada10@gmail.com<https://orcid.org/0000-0002-9996-0946>

Abstract: The article examines contemporary challenges in the gold mining industry associated with the depletion of high-grade ore reserves and the increasing complexity of extraction processes. Traditional gold extraction technologies and their limitations are analyzed, and innovative solutions are presented, including bioleaching, thiosulfate leaching, nanotechnologies, digitalization, and the use of artificial intelligence. The importance of implementing innovations to enhance efficiency, safety, and environmental sustainability in gold mining is emphasized.

Keywords: gold, gold mining, innovations, cyanidation, nanotechnologies, artificial intelligence, environmental safety.

Инновационные решения в золотодобывающей промышленности

Эллада Ханкишиева

доктор философии по экономике,

Институт экономики Министерства науки и образования Азербайджанской Республики,

ellada10@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9996-0946>

Резюме: В статье рассматриваются современные проблемы золотодобывающей промышленности, связанные с сокращением запасов богатых руд и усложнением добычи. Анализируются традиционные технологии извлечения золота и их ограничения, а также представлены инновационные решения — биовыщелачивание, тиосульфатное выщелачивание, нанотехнологии, цифровизация и использование искусственного интеллекта. Подчеркивается важность внедрения инноваций для повышения эффективности, безопасности и экологической устойчивости золотодобычи.

Ключевые слова: золото, золотодобыча, инновации, цианирование, нанотехнологии, ИИ, экологическая безопасность

Введение

В настоящее время перспективные месторождения золота открываются все реже и реже в силу того, что многие золотые запасы уже истощены. Из истории золотодобывающих стран известно, что наиболее богатые месторождения рудного и россыпного золота измерялись концентрацией более 100 граммов золота на тонну породы, а в отдельных случаях на ограниченных участках - даже килограммами. Если сто лет назад россыпные месторождения обеспечивали до 90% мировой добычи золота, то к 1970-м годам их вклад сократился до примерно 3–5%. [1]. Доказательством являются золотые лихорадки в Калифорнии, Австралии, Аляске и в России в 19 веке, когда добытчики гонялись за россыпным золотом. В современных условиях месторождения считаются богатыми, если в тонне руды содержится более 10 грамм золота, в случае, если одна тонна руды содержит около 4-5 граммов золота это месторождение причисляют к рентабельным, к перспективным залежам на сегодня также причисляют те, в которых содержание золота 2-3 грамма на тонну руды.

Основной текст

Учитывая природную редкость этого металла, золото всегда находится в центре внимания инвесторов в качестве актива-убежища, спрос на золото в мире растет, а цены на него бьют рекорды.

Таблица 1

Рейтинг стран мира по добыче золота за 2024 год

№	Страна	Объем добычи золота, тонн
1	Китай	380,2
2	Россия	330,0
3	Австралия	284,0
4	Канада	202,1
5	США	158,0
6	Гана	140,6

7	Мексика	140,3
8	Индонезия	140,1
9	Перу	136,9
10	Узбекистан	129,1

Источник: составлен по данным Всемирного совета по золоту (WGC) [2]

При наличии развитой минерально-сырьевой базы золота государство получает возможность формировать собственные золотые резервы — запасы физического золота, учитываемые на балансе Центрального банка или Министерства финансов. Эти резервы используются для поддержания стабильности денежного обращения, проведения международных расчётов и погашения государственных обязательств. В составе золотовалютных резервов страны золото является важным индикатором её экономической устойчивости и силы.

Рейтинг 20 стран по мировым запасам золота, тонн

Место	Государство	1990	2000	2010	2015	2018	2019	2020	2024
1	США	8146,2	8136,9	8133,5	8133,5	8133,5	8133,5	8133,5	8133,5
2	Германия	2960,5	3468,6	3401,0	3381,0	3373,6	3366,5	3362,4	3350,3
3	Италия	2073,7	2451,8	2451,8	2451,8	2451,8	2451,8	2451,8	2451,9
4	Франция	2545,8	3024,6	2435,4	2435,5	2435,9	2436,0	2436,1	2437,0
5	Россия	484,6	384,4	788,6	1352,2	1828,6	2271,2	2298,5	2326,
6	Китай	395,0	395,0	1054,1	1708,5	1842,6	1948,3	1948,3	2305,4
7	Швейцария	2590,3	2419,4	1040,1	1040,0	1040,0	1040,0	1040,0	1039,9
8	Индия	332,6	357,8	557,7	557,7	557,8	625,6	670,1	880,2
9	Япония	753,6	763,5	765,2	765,2	765,2	765,2	765,2	846,0
10	Турция	127,4	116,3	116,1	504,5	525,8	415,2	567,9	644,3
11	Нидерланды	1366,7	911,8	612,5	612,5	612,5	612,5	612,5	612,5
12	Польша							419,7	543,3
13	Тайвань	421,0	421,8	423,6	423,6	423,6	422,4	423,6	423,9
14	Португалия	492,4	606,7	382,5	382,5	382,5	382,5	382,6	382,7
15	Узбекистан						338,4	315,7	380,4
16	Казахстан	...	57,2	67,3	213,5	301,0	382,0	383,3	333,3
17	Сауд.Аравия	143,0	143,0	322,9	322,9	322,9	323,1	323,1	323,1
18	Великобритания	589,1	487,5	310,3	310,3	310,3	310,3	310,3	310,3
19	Ливан	286,8	286,8	286,8	286,8	286,8	286,8	286,8	286,8
19	Испания	485,6	523,4	281,6	281,6	281,6	281,6	281,6	281,6
20	Австрия	634,3	377,5	280,0	280,0	280,0	280,0	280,0	280,0

Примечание: составлено автором по базе данных Всемирного золотого совета (ВЗС) по итогам 2024 года (<https://www.gold.org/>)

Как показывают исследования, добыча золота постепенно смещается на руды с более низким содержанием металла, а снижение концентрации золота в руде или песках компенсируется использованием современной высокопроизводительной техники [3]. В процессе извлечения золота из руды применяется более сложная, комбинированная технология, включающая традиционные методы — флотацию, гравитационное обогащение и гидрометаллургию. Флотация и гравитация различаются по принципу действия: если флотация основана на способности частиц прилипать к пузырькам воздуха, то при гравитационном методе разделение происходит благодаря различиям в плотности и размерах частиц. Примером последнего может служить опыт с песком и опилками: при попадании в воду опилки всплывают, а песок оседает на дно [4]. Гидрометаллургия основывается на использовании водных растворов с определёнными реагентами для выщелачивания золота из руды.

В настоящее время одной из самых современных и перспективных технологий добычи золота считается выщелачивание, при котором металл извлекается путём его растворения. Наиболее экономически выгодным методом является кучное выщелачивание: руду размещают на специально подготовленной ровной площадке, после чего на неё подаётся слабый раствор цианида. Под его действием золото растворяется и оседает, а полученный раствор затем собирают и перерабатывают для выделения и очистки золота. Тем не менее, у метода есть недостатки. Он довольно медленный и позволяет извлечь лишь 65–85% золота, содержащегося в руде. Кроме того, он эффективно работает только с окисленными рудами, запасы которых постепенно истощаются. А переработка более сложных сульфидных руд требует новых подходов и серьёзных финансовых вложений.

Альтернативной и более эффективной технологией является цианидное выщелачивание, обеспечивающее извлечение 95–98% золота, в том числе из бедных руд. При этом руду заливают раствором цианистого калия и выдерживают в специальных отстойниках на воздухе в течение двух недель. За это время золото переходит в раствор, а остатки породы оседают. Затем раствор откачивается, а оставшаяся масса направляется в смесительный резервуар, где через воздухопроводы высвобождается оставшееся золото. Далее тяжёлые частицы оседают, а насыщенную смесь соединяют с цинком, чтобы окончательно выделить золото. Несмотря на относительную дешевизну, этот способ сопровождается серьёзными экологическими рисками.

Но, как и во всех сферах экономики, инновации стремительно развиваются и в золотодобывающей промышленности. На сегодня, при добыче золота активно используются инновационные методы и технологии, которые направлены на повышение эффективности, снижение затрат и минимизацию экологического ущерба. Известно, что освоение золотых месторождений — это сложный, ресурсоёмкий и затратный процесс, вследствие чего золото становится одним из наиболее ценных и дорогостоящих металлов в мире. Кроме того, золотодобывающая промышленность уязвима перед экологическими факторами, проявляющиеся в ограничениях в деятельности золотодобывающих предприятий из-за негативного воздействия на окружающую среду. Разработка и переработка золотых месторождений могут оказывать серьёзное негативное воздействие на окружающую среду. Несоблюдение экологических норм при добыче золота приводит к загрязнению водных ресурсов, эрозии почвы и увеличению выбросов парниковых газов. Даже небольшие объёмы извлечённой руды при подземной добыче способны нарушить природное равновесие в районах деятельности золотодобывающих предприятий. Хранилища пустой породы и руды, оставшиеся на поверхности, засоряют территорию и могут выделять токсичные вещества в результате процессов окисления и выщелачивания [5]. Кроме того, шахтные воды, насыщенные опасными элементами, представляют собой серьёзную экологическую угрозу.

Поэтому предприятия золотодобывающей промышленности все чаще ищут инновационные методы работы, способствующие эффективному производству золота. Так, все большую популярность получает биовыщелачивание, при котором для извлечения золота из руд используют микроорганизмы типа *Acidithiobacillus ferrooxidans*. Этот метод экологичнее традиционного цианирования, так как происходит меньше выбросов токсичных веществ, а также эффективен для бедных руд. Такой способ извлечения золота нашел широкое применение в золотодобыче Австралии, Южной Африки, Чили, Казахстана.

Следующий инновативный метод извлечения золота — это тиосульфатное выщелачивание. Технология этого метода заключается в том, что золото растворяется в растворе тиосульфата натрия с добавками меди. Этот метод является альтернативой цианиду для извлечения золота и обладает рядом преимуществ, среди которых, меньшая токсичность по сравнению с применением цианида, подходит для сложных руд, где золото связано с углеродом или органикой. Этот метод уже внедрен на некоторых предприятиях золотодобывающей промышленности, например, Barrick Gold в Неваде.

Инновационным нововведением в этой сфере можно также назвать нанотехнологии и наноматериалы. Так, наноматериалы используются в мембранных фильтрах для извлечения золота из растворов: с помощью наносенсоров определяются микрочастицы золота, а также

наночастицы золота и серебра повышают эффективность сорбции.

Инновационная деятельность в золотодобывающей промышленности также распространяется на работу, не только связанную с извлечением золота. Геологоразведка с помощью спутников и дронов, использование БПЛА с мультиспектральной съемкой для оценки содержания золота одно из эффективных способов работы золотодобывающих предприятий во всем мире. В настоящее время используется лазерное сканирование (LiDAR) для 3D-картирования геологических структур, а также ИИ-алгоритмы и Big Data для предсказания месторождений [6].

Что касается применения искусственного интеллекта в этой отрасли, то ИИ в золотодобывающей промышленности стремительно развивается и охватывает все этапы — от разведки до переработки руды. Возможности ИИ в золотодобывающей промышленности применяется в прогнозировании золотосодержащих руд, оптимизации маршрутов бурения, автоматизации обогатительных фабрик, для анализа больших данных по содержанию металлов, минералогии, логистике.

Путем цифровизации создаются роботизированные шахты, автономные буровые установки, роботы для буровзрывных и погрузочно-разгрузочных работ, дистанционное управление процессами добычи, использование «цифровых двойников» шахт для моделирования и оптимизации работы.

Заключение

В целом, работу предприятий по добыче золота осложняют целый ряд специфических факторов. Среди них — необходимость проведения масштабных и затратных геологоразведочных работ, истощение как рудных, так и россыпных месторождений, труднодоступность перспективных участков, недостаточное развитие инфраструктуры, высокий уровень опасности при подземных работах, а также серьезные экологические последствия. Эти проблемы существенно снижают инвестиционную привлекательность золотоносных объектов и требуют особенно тщательной оценки при принятии решений о вложениях в недропользование.

В условиях роста издержек и усложнения добычи всё более актуальным становится внедрение инновационных решений в золотодобывающую отрасль. Современные технологии способны не только повысить эффективность и безопасность производственных процессов, но и минимизировать негативное воздействие на окружающую среду, обеспечивая устойчивое развитие отрасли в долгосрочной перспективе.

Список использованной литературы:

1. Аникин, А.В. Золото: международный экономический аспект/ А.Аникин. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: Международные отношения, –1988. –336 с.
2. WorldGoldCouncil Annual report. [Electronic resource] URL: <https://www.gold.org/esg/the-social-and-economic-contribution-of-gold-mining-2024-data-update>
3. Ханкишиева, Э.М. Совершенствование методов добычи золота связано с эволюцией человеческого общества// Geneve, Switzerland: The International Scientific Association of Economists “Consilium”, International scientific periodical journal for economists and jurists “The genesis of genius” - 2014. №3, с. 73-76
4. Казахстанский сайт/ статья «Как добывают золото» [Электронный ресурс]. URL: <https://fun-in-kz.livejournal.com/27684.html>
5. Певзнер, М. Е. Экология горного производства / М. Е. Певзнер, В. П. Костовецкий. - Москва: Недра- 1990. – 235 с.
6. Innovation in Mining: What Are the Challenges and Opportunities Along the Value Chain for Latin American Suppliers? *Mineral Economics*, 2021.

Qızıl mədən sənayesində innovativ həllər

Ellada Xankişiyeva

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
AR Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutu,
ellada10@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-9996-0946>

Xülasə: Məqalədə yüksək keyfiyyətli filiz ehtiyatlarının tükənməsi və hasilatın mürəkkəbləşməsi ilə bağlı qızıl mədən sənayesinin müasir problemləri araşdırılır. Ənənəvi texnologiyaların məhdudiyyətləri təhlil edilir və nanotexnologiyalar, rəqəmsallaşma və süni intellekt kimi innovativ həllər təqdim olunur. Qızılın hasilatı proseslərinin səmərəliliyinin, təhlükəsizliyinin və ekoloji dayanıqlılığının artırılmasında innovasiyaların vacibliyi vurğulanır.

Açar sözlər: qızıl, innovasiya, sianidləşdirmə, tiosulfat texnologiyası, nanotexnologiya, süni intellekt, ekoloji təhlükəsizlik.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/119/58-64>**Assessment of the sustainability of government expenditure on science and technology in Azerbaijan****Tanriverdi Pasha**

Leading Researcher

Ministry of Science and Education, Institute of Economics

Abstract: The article analyzes the share of expenditures on science and technology from the state budget of the Republic of Azerbaijan in relation to GDP and the state budget over the period 2010–2023, as well as the share of expenditures on technological innovation in gross industrial output. The current situation is assessed through comparison with critical threshold indicators recommended by international organizations and global best practices. Relevant policy recommendations and proposals are also presented. In the case of Azerbaijan, the level and sustainability of these expenditures are of particular importance from the perspective of economic policy and industrial modernization over the past decade.

Keywords: state budget, sustainability, expenditures on science and technology, GDP, expenditures on technological innovation.

Azərbaycanda elm və texnologiyaya dövlət xərclərinin dayanıqlılığının qiymətləndirilməsi

Tanrıverdi Paşa

(aparıcı elmi işçi)

Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu

E-mail: tpasha_50@mail.ru

https://ORCID/009-0009-7221-3420

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsindən 2010-2023-cü illər ərzində elm və texnologiyaya yönəldilən xərclərin ÜDM və dövlət büdcəsinə nisbətə payı, texnoloji innovasiya xərclərinin Ümumi sənaye məhsulunda payı təhlil olunur, mövcud vəziyyət Beynəlxalq Təşkilatların tövsiyə etdiyi kritik hədd göstəriciləri və dünya təcrübəsi ilə müqayisə edilərək qiymətləndirilir, müvafiq siyasət tövsiyələri və təkliflər təqdim olunur. Azərbaycan nümunəsində bu xərclərin səviyyəsi və dayanıqlılığı son onillikdə iqtisadi siyasət və sənaye modernləşməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: dövlət büdcəsi, dayanıqlıq, elm və texnologiya xərcləri, ÜDM, texnoloji innovasiya xərcləri.

Giriş

Elm və texnologiyaya yönəldilən dövlət xərcləri ölkənin innovasiya potensialını və rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, iqtisadi diversifikasiya və uzunmüddətli inkişaf üçün baza rolunu oynayır (OECD, 2021). Azərbaycan nümunəsində bu xərclərin səviyyəsi və dayanıqlılığı son onillikdə iqtisadi siyasət və sənaye modernləşməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Elmi tədqiqat və konstruktor işlərinə (ETKİ) xərclərin dövlət büdcəsinə və ÜDM-ə (ümumi daxili məhsula) olan nisbəti ölkənin elmi-texnoloji inkişaf səviyyəsini göstərən mühüm indikatorlardır. Bu göstəricilər həm milli innovasiya sistemlərinin qiymətləndirilməsində, həm də beynəlxalq müqayisələrdə geniş istifadə olunur.

2020–2023-cü illərdə Azərbaycanda dövlət büdcəsindən iqtisadiyyat sahəsinə ayrılan vəsaitlər 69,5% artaraq 5044,4 milyon manatdan 8553,0 milyon manata çatmışdır (Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi [ARNMN], 2021, 2022, 2023, 2024). Lakin bu dövrdə ÜDM-in artması fonunda iqtisadiyyat xərclərinin ÜDM-dəki payı 2020-ci ildəki 6,97%-dən 2022-ci ildə 5,43%-ə qədər azalmış, yalnız 2023-cü ildə müəyyən qədər yüksələrək 5,85%-ə çatmışdır.

Metodologiya və məlumat bazası

Təhlildə istifadə olunan məlumatlar Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi və Maliyyə Nazirliyinin rəsmi hesabatlarından götürülmüşdür. Göstəricilər 2010–2023-cü illəri əhatə edir.

Cədvəl 1.

Azərbaycanda Elmi tədqiqat və texnoloji innovasiya xərcləri

	Elmi tədqiqat və konstruktor işlərinə xərclər / ÜDM, %-lə	Elmi tədqiqat və konstruktor işlərinə xərclər / dövlət büdcəsi xərcləri, %-lə	Texnoloji innovasiya xərcləri / ümumi sənaye məhsulunun həcmi, %-lə
2010	0,22	0,79	0,03
2011	0,21	0,85	0,09
2012	0,21	0,67	0,03
2013	0,21	0,61	0,04
2014	0,21	0,66	0,07
2015	0,21	0,64	0,13
2016	0,18	0,62	0,09
2017	0,16	0,62	0,04
2018	0,15	0,52	0,07
2019	0,15	0,50	0,10

2020	0,20	0,54	0,10
2021	0,16	0,55	0,01
2022	0,13	0,52	0,03
2023	0,16	0,53	0,02

Mənbə: https://ru.theglobaleconomy.com/Azerbaijan/Research_and_development/;
https://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS?utm_source=chatgpt.com;
https://azstat.gov.az/statHtml/statHtml.do?language=en&orgId=994&tblId=DT_BK_001&utm_source=chatgpt.com;
<https://www.stat.gov.az/source/industry/>

TƏHLİL

1. Elm və elmi xidmətlərə xərclərin ÜDM-də payı

2010-2023-cü illər ərzində *elmi tədqiqat və konstruktor işlərinə xərclər / ÜDM* 0,13-0,22% arasında dəyişmişdir. Başqa sözlə, ETKİ xərclərinin ÜDM-də payı 2010-2015-ci illərdə, ən yüksək 0,21-0,22% arası, 2021-2023-cü illərdə isə ən aşağı 0,13-0,16% arası, təşkil etmişdir. Bu göstərici beynəlxalq standartlardan xeyli aşağıdır. Halbuki Aİ, OECD və UNESCO tövsiyyəsinə görə bu xərclərin ÜDM-də payı 1-3%-dən aşağı olmamalıdır. Azərbaycanın bu göstəricisi, bütün illər ərzində tövsiyə olunan kritik həddən xeyli aşağı olmuşdur. OECD ölkələrində bu göstərici ortalama 2,7%, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə 0,5–1,0% intervalındadır (World Bank, 2023).

Cədvəl 2.

Elmi tədqiqat və texnoloji innovasiya xərclərinin dayanıqlığını xarakterizə edən hədd göstəriciləri, %-lə

Göstəricilər	Kritik hədd, qurum	Uyğunluq
Elmi tədqiqat və konstruktor işlərinə xərclər, / ÜDM	≤3: Aİ ≤2-3: OECD ≤1-1.5: UNESCO	Bütün illər ərzində uyğun deyil
Elmi tədqiqat və konstruktor işlərinə xərclər, / dövlət büdcəsi xərcləri	≤1,5-2: UNESCO, WB	Bütün illər ərzində uyğun deyil
Texnoloji innovasiya xərcləri / ümumi sənaye məhsulunun həcmi	≤3: Aİ ≤1-2: OECD UNİDO, ≤1-1,5: BMT, UNCTAD	Bütün illər ərzində uyğun deyil

Beynəlxalq təşkilatların tövsiyələri (ETKİ / ÜDM üzrə):

- İnkişaf etmiş ölkələr üçün 2-3% arası səviyyə normal sayılır (xüsusilə OECD və Aİ standartlarına görə);
- İnkişaf etməkdə olan ölkələr üçün 1%-lik hədd minimal və məqsədəuyğun səviyyə kimi tövsiyə olunur;
- Bu göstərici innovasiya potensialının, texnologiya transferinin və milli elmi inkişafın əsas indikatoru hesab edilir.

Beynəlxalq müqayisə: OECD və BMT məlumatlarına əsasən, Elmi tədqiqat və konstruktor işlərinə xərclər / ÜDM – İsraildə 5.4, Cənubi Koreyada 4.9, Türkiyədə 1.1, Rusiyada 1.1, Qazaxıstanda 0.6, Gürcüstanda 0.3, Ermənistanda 0.2, OECD ortalaması 2–2.5% təşkil edir. Azərbaycanda isə 2017-ci ildən sonra maksimum 0.15-0.16% təşkil etmişdir. Azərbaycanın bu sahədə göstəriciləri təkcə inkişaf etmiş deyil, həm də orta inkişaf səviyyəli ölkələrdən, hətta regional göstəricilərdən xeyli aşağıdır. Bu isə elmi tədqiqatların iqtisadiyyatda və sənayedə rolunun məhdudluğunu göstərir.

2. Elm və elmi xidmətlərə xərclərinin dövlət büdcəsi xərclərində payı

2010-2023-cü illər ərzində elmi tədqiqat və konstruktor işlərinə xərclər / dövlət büdcəsi xərcləri 0,50-0,85% arasında dəyişmişdir. Başqa sözlə, 2018-2023-cü illərdə ən aşağı 0,50-0,55% arası, 2010-2011-ci illərdə ən yüksək 0,79-0,85% arası təşkil etmişdir. Halbuki UNESCO, Dünya Bankı (WB) tövsiyyəsinə görə bu xərclərin ÜDM-də payı 1.5-2%-dən aşağı olmamalıdır. Azərbaycanın bu göstəricisi, bütün illər ərzində tövsiyə olunan kritik həddən xeyli aşağı olmuşdur.

Beynəlxalq təşkilatların tövsiyələri - elmi tədqiqat və konstruktor işlərinə xərclər / dövlət büdcəsi xərcləri:

- ≥ 1% – inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün tövsiyə olunan minimum səviyyə;

- $\geq 2\%$ – orta inkişaf səviyyəli ölkələr üçün məqbul;
- $\geq 3\%$ və yuxarı – yüksək inkişaf etmiş innovativ ölkələr üçün səciyyəvidir.

Elmi tədqiqat və konstruktor işlərinə xərclər / dövlət büdcəsi xərcləri – Cənubi Koreyada 4.0-5.0; ABŞ-da 3,5-4.5; Almaniyada 3.0-3.5; Çində 3.0; Rusiyada 2.5; Türkiyədə 1.8; Qazaxıstanda 1.2; Gürcüstanda 0,7; Azərbaycanda isə 2018-ci ildən sonra cəmi 0.50-0.55% təşkil etmişdir. Azərbaycanda bu göstərici kritik həddən xeyli aşağı lmaqla, Bu isə elmi sahənin maliyyələşməsində sistemli çatışmazlıqları əks etdirir.

Azərbaycanda elm və innovasiyaya ayrılan vəsaitlər həm səviyyə, həm də nəticəlilik baxımından da geri qalır (UNESCO, 2022). Xüsusilə, *triple helix modeli* (yəni *dövlət - sənaye - akademiya əməkdaşlığı*) Cənubi Koreya və Finlandiyada elmi nəticələrin sənayeyə ötürülməsində əsas alət kimi çıxış edir (Etzkowitz & Leydesdorff, 2000).

Bunun *əsas səbəbi kimi* - elmi tədqiqatlar üçün dövlət dəstəyinin yetərli olmaması; akademik qurumların kommersiya potensialının zəifliyini; bütövlükdə elmi fəaliyyətin iqtisadi təsirlərinin nəzərə alınmaması; faktiki olaraq özəl sektorun elmi tədqiqatlara yatırım etməməsi və s. göstərmək olar.

Nəticə:

Aşağı maliyyələşmə səviyyəsi : ETKİ sahəsinə ayrılan vəsait azdır, prioritet deyil. Özəl sektorun elmdən çox uzaqdır, özəl şirkətlər və firmalar tədqiqatlara və innovasiyaya sərmayə qoymur. Elmi nəticələrin kommersiyalaşması təşkil olunmadığından, tədqiqatların real sektora təsiri zəifdir. Elmi institutlarda idarəetmə mexanizmləri və motivasiya çox aşağıdır. Ölkədən beyin axını davam etməkdədir, gənc alimlər və mütəxəssislər xaricə üz tutur, onların ölkədə qalmaq stimulu zəifdir.

Azərbaycanda elmi innovasiyalar zəif inkişaf edir: Patent və texnologiya transferi çox azdır; rəqabətqabiliyyətli texnologiyalar inkişaf etmir. Beynəlxalq elmi reyting və indekslərdə də mövqeyimiz və göstəricilərimiz çox aşağıdır. Azərbaycanda dövlət büdcəsindən elmə ayrılan vəsaitlərin ÜDM-də payı istər UNESCO və OECDin tövsiyə etdiyi minimal hədlərdən, istərsə də dünyanın aparıcı ölkələrindən çox aşağıdır. Elm xərcləri nominal olaraq artsa da, ÜDM-də payı dəyişkən və aşağı səviyyədə qalır (0,15–0,22%). Bu elm sahəsinə ayrılan resursların ÜDM artımı ilə müqayisədə zəif yüksəldiyini göstərir.

Elmi-tədqiqat fəaliyyətinin zəif maliyyələşdirilməsi innovativ iqtisadiyyat quruculuğu və bilik əsaslı inkişaf üçün ciddi əngəl olmaqla, bütövlükdə ölkənin innovasiya və texnologiya potensialını zəiflədir. Elmi tədqiqatlar real sektora integrasiya edilməlidir

Təklif və tövsiyələr:

- Azərbaycanda ETKİ sahəsinə ayrılan resurslar, həm dövlət büdcəsinə, həm də ÜDM-ə nisbətə, kritik minimumdan aşağıdır;
- ETKİ-yə ayrılan vəsaitin ən azı ÜDM-in 1%-nə çatdırılması ölkədə elmi potensialın artırılması və innovasiya əsaslı iqtisadiyyatın qurulması üçün prioritet olmalıdır;
- Dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitin payı 2%-ə qədər artırılmalıdır;
- Milli elmi strategiyanın yenilənməsi, elmə dövlət dəstəyi mexanizmlərinin gücləndirilməsi və özəl sektorun iştirakının artırılması vacibdir;
- Elmi-tədqiqat institutları müasir infrastrukturla təminatı əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirilməli, elmi tədqiqatlar real sektora integrasiya edilməlidir;
- Elm sahəsinə yatırımlar vergi stimulları ilə dəstəklənməli və elmi-tədqiqat institutları ilə özəl sektor arasında əməkdaşlıq artırılmalıdır;
- Avropa və Asiya ölkələrinin elmi fondları ilə birgə layihələr həyata keçirilməlidir;
- Gənc tədqiqatçılar üçün qrantlar, təqaüdlər və xarici təcrübə imkanları yaradılmalıdır;
- Startap və inkubasiya mərkəzlərinə dəstək genişləndirilməlidir.

3. Texnoloji innovasiya xərclərinin ümumi sənaye məhsulunda payı

2010-2023-cü illər ərzində texnoloji innovasiya xərcləri / Ümumi sənaye məhsulu 0,01-0,13% arasında dəyişmişdir. Başqa sözlə, 2010, 2012-2013, 2017, 2020-2023-cü illərdə ən aşağı 0,01-0,04% arası, 2015-2016 və 2019-cu illərdə ən yüksək 0,09-0,13% arası təşkil etmişdir. Ümumilikdə, sənaye sahəsində texnoloji yenilənməyə ayrılan xərclərin çox aşağı və dayanıqsız olduğu aydın olur. Halbuki

Aİ BMT, OECD, UNIDO, UNCTAD tövsiyyəsinə görə bu xərclərin ÜDM-də payı 1-3%-dən aşağı olmamalıdır. Azərbaycanın bu göstəricisi, bütün illər ərzində tövsiyə olunan kritik həddən xeyli aşağı olmuşdur. Elmi tədqiqatlara ayrılan vəsaitin nisbi sabit qalmasına baxmayaraq, innovasiya xərclərindəki kəskin dalğalanmalar bu sahədə elmi nəticələrin sənayeləşməsində ciddi institusional boşluqların olduğunu göstərir.

Problemlər və uyğunsuzluqlar

- *Sistemli maliyyələşmənin olmaması*: R&D xərcləri adətən illik büdcə çərçivəsində dəyişir, çoxillik sabit proqramlar yoxdur.
- *Sənaye ilə əməkdaşlığın zəifliyi*: Elmi müəssisələr ilə sənaye sektoru arasında praktiki əlaqələr zəifdir.
- *Innovasiya siyasətinin koordinasiya olunmaması*: Texnologiyanın tətbiqi üçün institusional baza zəifdir.
- *İnsan kapitalının təşviq edilməməsi*: Gənc alimlər üçün stimullaşdırıcı mexanizmlər azdır, beyin axını riski artır. Elmi tədqiqat və texnoloji innovasiya sahəsində dövlətlərin performansı ciddi fərqlənir və bu fərqlər əsasən dövlət siyasətinin ardıcılığı, sənaye ilə əməkdaşlıq və maliyyələşdirmə səviyyəsi ilə müəyyən olunur.

Aşağıdakı cədvəldə bəzi qabaqcıl ölkələrin R&D göstəriciləri və tətbiq mexanizmləri təqdim edilir:

Cədvəl 3.

Beynəlxalq müqayisə (seçilmiş ölkələr üzrə, son illər)

Ölkə	Texnoloji innovasiya dəstəyi (vergi güzəşti, fondu və s.)
İsrail	Yüksək – dövlət və özəl sektor sinerjisi
Finlandiya	İnkubatorlar, texnoparklar, vergi stimulları
Cənubi Koreya	Sənaye ilə güclü inteqrasiya, dövlət proqramları
Azərbaycan	Aşağı – systemsiz və fragmentar təşviq

Beynəlxalq təşkilatlar texnoloji innovasiya xərclərinin sənaye məhsulu həcminə ("R&D-to-industrial output") nisbəti ilə bağlı spesifik hədəflər verməsə də, bunun əvəzinə R&D xərclərinin ÜDM-ə nisbəti konteksti, praktiki tətbiq baxımından daha çox istifadə olunur. Bu klassik göstərici texnoloji inkişaf səviyyəsini ölçmək üçün beynəlxalq standart kimi qəbul edilir (OECD, 2023; UNIDO, 2022).

"Texnoloji innovasiya xərcləri / ümumi sənaye məhsulunun həcmi" göstəricisi, sənaye sahəsində innovasiya fəaliyyətinin intensivliyini və texnoloji modernləşməyə yönəlmiş sərmayənin səviyyəsini əks etdirir. Bu göstərici həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə sənayenin innovativ inkişafının əsas indikatorlarından sayılır (UNCTAD, 2021).

Beynəlxalq təşkilatlar (OECD, UNIDO və UNCTAD) və qabaqcıl iqtisadiyyatlara malik ölkələrin təcrübəsinə əsasən, texnoloji innovasiya xərclərinin ümumi sənaye məhsuluna nisbəti ən azı 1–1.5% səviyyəsində olmalıdır. Yüksək texnologiyalı sənaye ölkələrində bu göstərici - 3% və daha yüksək səviyyələrdə ola bilər (məsələn, Cənubi Koreya, İsveç, Almaniya kimi ölkələrdə) (OECD, 2023).

Texnoloji innovasiya xərclərinin ümumi sənaye məhsuluna nisbəti üçün beynəlxalq tövsiyə xüsusi rəqəm təqdim etməsə də, əksər qlobal siyasətlər R&D xərclərinin ÜDM-ə olan ən az 1–3 % səviyyəsində olmasını minimal keyfiyyət standardı kimi qəbul edir (European Commission, 2020). Bu nisbət, "inkişaf etmiş" və ya "sürətlə inkişaf edən" ölkələrdə geniş praktika kimi tətbiq edilir.

BMT-nin strukturunda istifadə edilən hesabatlarda sənaye və texnologiyaya dair göstəricilərdə ilkin olaraq bu rəqəm 2018-ci il üçün qlobal ortalama 1.79 % həcmində qeydə alınmışdır (UNESCO Institute for Statistics [UIS], 2020). "Europe 2020" strategiyasına əsasən, Aİ ölkələri ÜDM-in 3 %-dən az olmayan hissəsini R&D-yə ayırmağı hədəfləmişdi. Lakin 2023-cü ildə bu göstərici təqribən 2.22 % səviyyəsində qalaraq hədəfə çatmayıb (Eurostat, 2024).

Əgər sənaye məhsuluna nisbəti konkret ölçülməsi vacibdirsə, bu ÜDM-in sənaye hissəsinin ortalama payına (məsələn, ÜDM-in 30–40 %-i sənaye olduğu təqdirdə) uyğun olaraq, R&D həddini 0.3–1.2 % səviyyəsində olmasını normal saymaq olar (UNIDO, 2022).

Bunun *əsas səbəbi kimi* - sənaye müəssisələrinin innovasiya yatırımlarına maraqlı olmaması və texnologiya transfer mexanizmlərinin inkişaf etməməsini göstərmək olar. Nəticədə, sənaye müəssisələrinin ixrac potensialı çox aşağıdır, yüksək əlavə dəyərli məhsul istehsalı formalaşmır.

Təklif və tövsiyələr

Maliyyə və təşkilati təkliflər:

- Milli innovasiya strategiyası hazırlanmalı və tətbiq edilməlidir;
- ETKİ xərclərinin ÜDM-də payı mərhələli şəkildə 0,5%, sonra 1%-ə çatdırılmalıdır;
- İllik deyil, çoxillik sabit maliyyələşmə proqramları hazırlanmalı və müvafiq maliyyələşdirmə mexanizmləri tətbiq edilməlidir;
- İstehsal sektorunda texnoloji modernizasiya dəstəklənməlidir;
- Texnoloji innovasiyalar üçün vergi stimulları və qrant mexanizmləri tətbiq edilməlidir;
- Dövlət-özəl sektor, elm-sənaye tərəfdaşlığı çərçivəsində layihə əsaslı maliyyələşməni gücləndirəcək Milli Elm və Texnologiya Fondu yaradılmalıdır;
- Rəqəmsal iqtisadiyyat strategiyasına uyğun dotasiya və güzəştlər verilməlidir.

Siyasət və koordinasiya:

- Elmi nəticələrin tətbiqini təmin edən texnoparklar və inkubatorlar gücləndirilməlidir;
- Dövlət, universitet və sənaye arasında əməkdaşlıq formatı (Triple Helix Model) yaradılmalıdır.

İnsan kapitalına diqqətin artırılması:

- Gənc alimlərə yönəlik qrant proqramları və startap təşviqləri genişləndirilməlidir;
- Beyin axınının qarşısı alınması üçün tədqiqatçıların xaricdə təhsil imkanlarından sonra ölkəyə dönüşü təşviq edilməlidir.

Nəticə

2010–2023-cü illər üzrə təhlil göstərir ki, Azərbaycanda elm və texnologiyaya ayrılan dövlət xərcləri həm səviyyə, həm də sabitlik baxımından beynəlxalq standartlardan xeyli aşağıdır. ETKİ göstəricilərinin artırılması, koordinasiyanın gücləndirilməsi və insan kapitalının inkişafı bu sahənin dayanıqlılığını təmin edə bilər. Bu isə sənayenin innovasiya qabiliyyətini və iqtisadi diversifikasiyanı məhdudlaşdırır. Siyasi iradə, çoxillik sabit proqramlar və praktiki nəticəyə yönəlmiş elmi fəaliyyət bu sahənin dayanıqlılığını təmin edə bilər (OECD, 2021; World Bank, 2023).

Elmi tədqiqat və konstruktor işləri istənilən ölkədə dayanıqlı inkişafın, innovasiya əsaslı iqtisadiyyatın və texnoloji müstəqilliyin təməlidir. Azərbaycan bu sahədə beynəlxalq göstəricilərdən xeyli geri qalır. İslahatlar və gücləndirilmiş maliyyələşmə olmadan ölkənin rəqabət qabiliyyətli iqtisadi modelə keçidi çətin olacaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi. (2010–2023). *Dövlət və icmal büdcələrinin icrası üzrə illik hesabatlar*. <https://maliyye.gov.az>
2. AR DSK (2024). Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi (2024). *Rəsmi statistik göstəricilər*. <https://stat.gov.az>
3. AS (2025). Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə. Sənaye müəssisələrinin innovasiya fəaliyyəti. https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/senaye_2025.pdf
4. Etzkowitz, H., & Leydesdorff, L. (2000). The dynamics of innovation: from National Systems and “Mode 2” to a Triple Helix of university–industry–government relations. *Research Policy*, 29(2)
5. European Commission. (2020). *Europe 2020 strategy: Research and development*. <https://ec.europa.eu>
6. Eurostat. (2024). *Research and development expenditure*. <https://ec.europa.eu/eurostat>
7. OECD. (2021). *Main Science and Technology Indicators 2021/1*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/msti-v2021-1-en>

8. OECD. (2023). *Main Science and Technology Indicators*. <https://www.oecd.org/sti>
9. UNCTAD. (2021). *Technology and Innovation Report 2021*. <https://unctad.org>
10. UNESCO. (2022). *UNESCO Science Report: The race against time for smarter development*. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000380512>
11. UNIDO. (2022). *Industrial Development Report*. <https://www.unido.org>
12. World Bank. (2023). *World Development Indicators*. World Bank Data. <https://data.worldbank.org>
13. https://ru.theglobaleconomy.com/Azerbaijan/Research_and_development/
14. https://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS?utm_source=chatgpt.com
15. https://azstat.gov.az/statHtml/statHtml.do?language=en&orgId=994&tblId=DT_BK_001&utm_source=chatgpt.com
16. <https://www.stat.gov.az/source/industry/>

Оценка устойчивости государственных расходов на науку и технологии в Азербайджане

Танрыверди Паша

ведущий научный сотрудник

Министерство науки и образования, Институт экономики

Резюме: В статье анализируется доля расходов на науку и технологии из государственного бюджета Азербайджанской Республики по отношению к ВВП и государственному бюджету в 2010-2023 годах, доля расходов на технологические инновации в валовом промышленном продукте. Текущая ситуация оценивается путем сравнения с критическими пороговыми показателями, рекомендованными международными организациями и мировым опытом, а также представлены соответствующие политические рекомендации и предложения. В случае Азербайджана уровень и устойчивость этих расходов имеют особое значение с точки зрения экономической политики и модернизации промышленности в последнее десятилетие.

Ключевые слова: государственный бюджет, устойчивость, расходы на науку и технологии, ВВП, расходы на технологические инновации.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/119/65-78>**Cultural–moral values and their impact on economic development: a comparative analysis of theoretical and empirical studies (20th–21st centuries)****Aysel Ashirli**Institute of Economy of the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan
Researcher of the Department of “Theoretical Basis of Economic Policy”,

Ph.D. Student

E-mail: ashirliaysel@gmail.com

Abstract: The purpose of the research: The main purpose of this study is to systematize the impact of moral values on economic development through a multidimensional theoretical and empirical approach and to define the analytical boundaries of the concept of “moral values” within the context of economic behavior and institutional stability. The research aims to clarify how moral values manifest both in religious-ethical and socio-cultural dimensions, as well as to identify the indirect mechanisms through which these values influence economic activity and welfare indicators.

The methodology of the research: Methodologically, the study is based on a systematic literature review and comparative analysis. Through the literature review, theoretical and empirical studies examining the influence of moral and cultural factors on economic development were classified; through comparative analysis, differences in approach, conceptual similarities, and methodological boundaries among these studies were identified.

The originality and scientific novelty of the research: The novelty of the study lies in integrating moral and cultural values not merely within the religious and ethical context but within the framework of a “cultural-moral software” that connects them to the behavioral and institutional foundations of economic activity. This approach analytically demonstrates the formative role of moral values in economic development through mechanisms such as cultural codes, social capital, and institutional environment.

Keywords: moral values, culture, religion, ethics, institutionalism, social capital, economic sociology, economic development.

Mədəni–mənəvi dəyərlərin iqtisadi inkişafa təsiri: nəzəri və empirik tədqiqatların müqayisəli təhlili (XX-XXI əsrlər)

Aysel Aşırılı

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu

“İqtisadi siyasətin nəzəri əsasları”

şöbəsinin kiçik elmi işçisi

dissertant

E-mail: ashirliaysel@gmail.com

Xülasə: Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın əsas məqsədi mənəvi dəyərlərin iqtisadi inkişafa təsirini çoxşaxəli nəzəri və empirik yanaşmalar əsasında sistemləşdirərək “mənəvi dəyərlər” anlayışının iqtisadi davranış və institusional sabitlik kontekstində analitik sərhədlərini müəyyən etməkdir. Tədqiqat mövzusunun həm dini-əxlaqi, həm də sosial-mədəni istiqamətlərdə necə təzahür etdiyini aydınlaşdırmaqla yanaşı, mənəvi dəyərlərin iqtisadi fəaliyyət və rifah göstəriciləri üzərindəki dolaylı təsir mexanizmlərini müəyyən etməyi hədəfləyir.

Tədqiqatın metodologiyası: Metodoloji baxımdan tədqiqat sistemlik ədəbiyyat icmalı və müqayisəli analiz yanaşmasına əsaslanmışdır. Ədəbiyyat icmalı vasitəsilə mənəvi və mədəni amillərin iqtisadi inkişafa təsirini araşdıran nəzəri və empirik tədqiqatlar qruplaşdırılmış, müqayisəli analiz üsulu ilə isə bu tədqiqatların yanaşma fərqləri, konseptual yaxınlıqları və metodoloji sərhədləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın originallığı və elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, o, mənəvi və mədəni dəyərləri yalnız dini və əxlaqi kontekstdə deyil, “mədəni-mənəvi proqram təminatı” anlayışı çərçivəsində iqtisadi fəaliyyətin davranışsal və institusional əsasları ilə birləşdirir. Bu yanaşma mədəni kodlar, sosial kapital və institusional mühit kimi mexanizmlər vasitəsilə mənəvi dəyərlərin iqtisadi inkişaf prosesində formalaşdırıcı rolunu analitik şəkildə göstərir.

Açar sözlər: mənəvi dəyərlər, mədəniyyət, din, əxlaq, institusionalizm, sosial kapital, iqtisadi sosiologiya, iqtisadi inkişaf.

Giriş

Mənəvi amillərin iqtisadi fəaliyyətə təsiri ilə bağlı tədqiqatların intellektual kökləri qədim və orta əsrlərə qədər uzanır. Həmin dövrlərdə bu amillər əsasən din və əxlaq kontekstində öyrənilir, cəmiyyətin iqtisadi və sosial davranışları mənəvi qaydalar və etik prinsiplərlə izah edilirdi. Lakin klassik iqtisadi nəzəriyyə bu sahəyə daha az diqqət ayırmış və insanın iqtisadi fəaliyyətini yalnız rəşional seçimlər çərçivəsində analiz edərək “homo economicus” anlayışını ön plana çıxarmışdır. Nəticədə mənəvi və mədəni faktorlar iqtisadi təhlildə geri plana keçmişdir.

XX əsrin sonlarından başlayaraq dəyişən qlobal mühit, texnoloji inkişaf, bilik və innovasiya kimi amillərin iqtisadi əhəmiyyətinin artması mənəvi və mədəni faktorları yenidən diqqət mərkəzinə gətirmişdir. Əvvəlcə insan kapitalı, daha sonra isə sosial kapital anlayışları iqtisadi rifahın mühüm amillərindən birinə çevrilmiş, bunun nəticəsində mədəni faktorların iqtisadi fəaliyyətə təsiri daha aydın müşahidə olunmağa başlamışdır. Buna paralel olaraq, mədəni və mənəvi amillərin tədqiqinə yönəlmiş qlobal və regional sorğular yalnız dini və əxlaqi motivasiyaları deyil, həm də fərdi və kollektiv davranışları, sosial qarşılıqlı təsirləri, motivasiya mənbələrini və innovasiya potensialını əhatə edən daha kompleks mənəvi faktorları nəzərə almışdır. Eyni zamanda, dəyərlərin kəmiyyət təhlili metodlarının inkişafı mənəvi və mədəni faktorların iqtisadi rifah və inkişaf göstəricilərinə təsirinin elmi əsaslarla qiymətləndirilməsini mümkün etmişdir.

Bu baxımdan, mövcud elmi yanaşmalar fonunda bu tədqiqatın məqsədi mənəvi dəyərlər anlayışını konseptual cəhətdən aydınlaşdırmaq, onun iqtisadi fəaliyyət və rifahla qarşılıqlı əlaqəsini göstərmək, həmçinin bu istiqamətdə aparılmış əsas tədqiqatların nəticələrini sistemli şəkildə təhlil etməkdir. Bu yanaşma mənəvi və mədəni faktorların iqtisadi nəzəriyyədəki yerini daha dərinlən anlamağa, onların müasir iqtisadi inkişaf modellərinə təsir mexanizmlərini və praktik əhəmiyyətini

müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Mədəni və mənəvi amillərin iqtisadi inkişafa təsiri üzrə tədqiqatların genişlənməsi

“Milli-mənəvi dəyərlər” anlayışı xalqın tarixi, mədəni, sosial və dini təcrübəsi nəticəsində formalaşan, fərdi və ictimai davranışı istiqamətləndirən dəyərlər sistemini əhatə edir. Bu dəyərlər cəmiyyətin mənəvi inkişafının, milli kimliyinin qorunmasının və sosial nizamın təmin edilməsinin əsasını təşkil edir, həmçinin fərdin davranış və qərarvermə proseslərini tarixi, dini və mədəni kontekstə uyğun şəkildə formalaşdırır (AR Prezidentinin Fərmanı, 2005; Quliyev, 2016; Əliyeva, 2018).

Hofstede (2001, s. 1-3, 10-11) və Tarhan (2022, s.23-24) dəyərlərin universal (bəşəri prinsiplər), mədəni (cəmiyyətə xas davranış və normativlər) və fərdi səviyyədə formalaşdığını göstərir. Şvarts isə dəyərlərin iyerarxik strukturunu və sosial, siyasi və iqtisadi institutlarla qarşılıqlı təsirini vurğulayır; kollektiv davranış nümunələri cəmiyyətin mədəni istiqamətini müəyyən edir (Schwartz, 1999). Bu kontekstdə, mədəni kodlar mənəvi dəyərlərin sosial təzahür istiqaməti kimi çıxış edir və həmin dəyərlərin iqtisadi, sosial və institusional davranışlarda praktik tətbiqini təmin edir.

Kollektiv və mədəni motivasiyaların iqtisadi fəaliyyətə təsiri ilk dəfə Alman Tarixi Məktəbində nəzəri müstəvidə araşdırılmış, fərdi maraqların iqtisadi davranışı tam izah edə bilmədiyi, sosial və mədəni faktorların isə həlledici rol oynadığı vurğulanmışdır. Lakin mədəni faktorların ölçülməsi və fərdi ilə kollektiv təsirlərin ayrılmasının çətinliyi səbəbindən 1920–1980-ci illərdə klassik iqtisadi sosiologiyanın təsiri azalmış, iqtisad elmində rasionallıq və kapitalist münasibətlər ön plana çıxmışdır. (Schinzinger, 1987, s.516-518) XX əsrin sonlarından etibarən isə yuxarıda qeyd edilən kontekstdə, yəni insanın bütün mənəvi prinsiplərini əhatə edən dəyərlər sisteminin cəmiyyətin müxtəlif sahələrinə təsirini öyrənmək məqsədilə həm qlobal, həm də regional səviyyədə geniş miqyaslı empirik sorğular həyata keçirilmişdir. Bu sorğular mədəni səviyyədə mənəvi dəyərlərin iqtisadi proseslərə təsirinin araşdırılmasına yeni elmi istiqamətlər qazandırmış və əvvəlki metodoloji boşluqların aradan qaldırılmasında mühüm rol oynamışdır. Onların nəticələri sayəsində mədəni və dəyər yönümlü tədqiqatlar qısa müddətdə elmi müstəvidə etibarlılıq və geniş qəbul qazanmışdır.

Bu istiqamətdə aparılan ən geniş və sistemli tədqiqatlardan biri olan Dünya Dəyərlər Tədqiqatı (World Values Survey – WVS) 1981-ci ildən Ronald İnqlhartın rəhbərliyi ilə aparılır və 100-dən çox ölkəni, o cümlədən Azərbaycanı əhatə edir. Tədqiqat insanların dəyərlərini, inanclarını və motivasiyalarını müqayisəli şəkildə təhlil edərək mədəni dəyişmə ilə iqtisadi inkişaf arasındakı əlaqələri araşdırmağa imkan verir (<https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp>). WVS nəticələrinə əsasən, dünya cəmiyyətləri “Ənənəvi – Dünyəvi-rasional” və “Sağ qalma – Özünüifadə” oxları üzrə təsnif edilir. Ənənəvi dəyərlər dini inanc, ailə və sosial nizamı önə çıxarır, boşanma və evtanazianı qəbul edilməz sayır; dünyəvi-rasional dəyərlər isə fərdi azadlıq və rasionallığa üstünlük verir. Sağ qalma dəyərləri maddi və sosial təhlükəsizliyi prioritetləşdirir, özünüifadə dəyərləri isə fərdi azadlıq, demokratiya və tolerantlığı ön plana çəkir (Inglehart & Baker, 2000).

Hofstede və əməkdaşları fərdi davranış və mədəni dəyərləri dəyərləndirərək altı əsas ölçü müəyyən etmişlər: güc məsafəsi, fərddiyyətçilik–kollektivizm, qeyri-müəyyənlikdən qaçma, kişilik–qadınlıq, qısamüddətli–uzunmüddətli orientasiya və indulgensiya/təmkinlilik (Hofstede və digərləri, 2010). Çin Dəyərlər Tədqiqatı (Chinese Values Survey) isə “Konfutsi dinamizmi” ölçüsünü əlavə edərək səbir, əzmkarlıq, sosial harmoniya və ailəyə hörmət kimi uzunmüddətli planlaşdırma və iqtisadi davranışa təsir edən dəyərləri vurğulamışdır (Bond & Hofstede, 1988).

Avropa Dəyərlər Tədqiqatı (European Values Survey-EVS) isə 1981-ci ildən Avropa ölkələrində mənəvi və sosial dəyərlərin dəyişməsinə izləyir və 2017-ci ildən WVS ilə əməkdaşlıq edərək qlobal miqyasda müqayisəli dataset təmin etmişdir. Bu layihələr birlikdə müxtəlif regionlarda mədəni dəyərlərin iqtisadi və sosial davranışlara təsirini müqayisəli şəkildə göstərərək, fərqli ölkələrdəki dəyərlərin həm ümumbəşəri, həm də mədəni spesifik xüsusiyyətlərini ortaya qoyur (<https://europeanvaluesstudy.eu/about-evs/history/>, <https://europeanvaluesstudy.eu/methodology-data-documentation/survey-2017/collaboration-with-wvs/>).

Şalom Şvartsın tədqiqatları da mədəniyyətin sosial, siyasi və iqtisadi institutlarla qarşılıqlı əlaqəsini göstərir. Onun mədəni modeli üç əsas qarşılıqlı ölçü üzrə qruplaşdırılır: muxtariyyət ↔

mənsubiyyət, iyerarxiya ↔ bərabərlik və ustalıq ↔ uyğunluq. Muxtariyyət və bərabərlik üstün olan cəmiyyətlərdə demokratiya güclü, iyerarxiya və mənsubiyyətin üstün olduğu mədəniyyətlərdə isə avtoritarlıq və korrupsiya daha yüksəkdir (Schwartz, 2008).

Mədəniyyətlərdə həm ortaq, həm də fərqli dəyərlərin mövcudluğu sosial və iqtisadi həyatın formalaşmasında mühüm rol oynayır və bu proseslərin anlaşılmasına kömək edir. Bu baxımdan, mənəvi amillər insanın həm fərdi, həm də kollektiv səviyyədə formalaşan “mənəvi proqramını” müəyyən edir; yəni insanın dəyərlərini, prioritetlərini və davranış motivasiyalarını istiqamətləndirir. Hər bir cəmiyyətdə bu proqram müxtəlif formalarda özünü göstərir və müəyyən dəyərlər – məsələn, yaradıcılıq, fərdiyyətçilik, əməl, məsuliyyət və qənaətcillik – daha çox nəzərə çarpır. Beləliklə, mənəvi dəyərlər yalnız dini və əxlaqi prinsipləri əks etdirmir, həm də insan davranışını və qərarvermə prosesini sistemli və ölçülə bilən bir mexanizm vasitəsilə istiqamətləndirir və iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici amili kimi çıxış edir. Bu tədqiqatın diqqət mərkəzində də dil, tarix və incəsənət kimi mədəniyyətin zahiri təzahürləri deyil, cəmiyyət səviyyəsində formalaşan kollektiv mənəvi dəyərlər dayanır. Bu dəyərlər, yəni kollektiv “mənəvi proqram təminatı” iqtisadi davranışın dərin motivasiyasını müəyyən edir və cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafını istiqamətləndirir.

XX əsrin əvvəllərində iqtisadi və sosial inkişafın təhlilində əsasən klassik iqtisadi nəzəriyyələr dominant idi. Bununla belə, bəzi alimlər iqtisadi və siyasi inkişafı yalnız texnoloji və struktur amillərlə izah etməyərək cəmiyyətlərin mədəni və mənəvi dəyərlərini də nəzərə alırdılar. Marqaret Mid, Rut Benedict, Devid MakKlelland, Eduard Benfeld, Aleks İnkeles, Qabriel Almond, Sidney Verba, Lusian Pay və Seymour Martin Lipset kimi tədqiqatçılar mədəniyyətin iqtisadi performans və siyasi institutların formalaşmasına təsirini araşdırmış, cəmiyyətlərin inkişaf fərqlərini onların dəyərlər sistemi və dünyagörüşü ilə izah etməyə çalışmışlar. Lakin həmin dövrdə metodoloji məhdudiyyətlər onların ideyalarının empirik təsdiqini çətinləşdirirdi. Sonrakı onilliklərdə empirik sosioloji tədqiqatların və beynəlxalq sorğuların inkişafı bu nəzəri yanaşmanı canlandıraraq mədəni və mənəvi dəyərlərin iqtisadi və institusional dəyişmələrdə rolunu sistemli şəkildə ölçməyə imkan yaratmışdır.

Bu dövrdə aparılan araşdırmalar arasında mədəniyyətin sosial və iqtisadi dəyişikliklərlə qarşılıqlı təsirini müxtəlif aspektlərdən izah edən müəlliflər xüsusilə fərqlənirdi. Mead (1953) “Mədəniyyət nümunələri və texniki dəyişiklik” əsərində texnoloji və iqtisadi yeniliklərin cəmiyyətlərin mədəni strukturu və zehni sağlamlığı üzərində yaratdığı təsirləri analiz edərək, iqtisadi inkişafın sosial-psixoloji və mədəni amillərlə qarşılıqlı əlaqədə baş verdiyini göstərirdi. Benedict (1934) isə mədəniyyətin insan davranışlarını formalaşdıran əsas mexanizm olduğunu vurğulayaraq, fərqli mədəniyyətlərin iqtisadi inkişafdakı roluna diqqət çəkmişdir. Mid və Benediktin yanaşmaları mədəni və mənəvi dəyərlərlə iqtisadi inkişaf arasındakı qarşılıqlı asılılığın anlaşılması baxımından sonrakı tədqiqatlar üçün nəzəri əsas yaratmışdır. Cədvəl 1. həmin dövrdə aparılmış digər əsas tədqiqatları, onların mənəvi dəyərlər və iqtisadi inkişafı ilə bağlı əsas iddialarını, yanaşmalarını və tətbiq metodlarını xronoloji qaydada təqdim edir.

Nəşr ili	Müəllif	Əsas İddia / Yanaşma	Nəzəri / Empirik	Metod
1960	Lipset	Demokratik sabitlik və iqtisadi rifahın qarşılıqlı əlaqəsi	Nəzəri + Empirik	Sosioloji və siyasi analiz, ölkələrarası müqayisə
1963	Almond & Verba	Vətəndaşların siyasi və sosial dəyərlərinin iqtisadi institutlara təsiri	Empirik	Sorğu və sorğu analizləri (cəmiyyətin mədəni və siyasi davranışları)
1967	Edward Banfield	Cənubi İtaliya kəndlərində mədəni davranış və iqtisadi inkişafın qarşılıqlı təsiri	Empirik	Sahə tədqiqatı, müşahidə, müsahibələr
1971	David McClelland	Nailiyyətə can atma (n Achievement) iqtisadi dinamizmin əsas psixoloji amili	Empirik	Psixoloji testlər (Thematic Apperception Test), uşaq kitablarının məzmun təhlili
1974	Alex Inkeles	Fərdlərin modern dünyaya uyğunlaşmasının mədəni davranış modellərinə təsiri	Empirik	Sorğu və cəmiyyət analizləri
1985	Lucian Pye	Siyasi-mədəni kontekst və iqtisadi modernləşmə	Nəzəri	Tarixi və siyasi analiz, nəzəri konseptualizasiya

Cədvəl 1. Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bundan əlavə, C.Şumpeter kapitalizmdə yenilik və sahibkarlığın rolunu “yaradıcı yıxım” anlayışı ilə izah etmiş, K. Polanyi iqtisadiyyatın cəmiyyətə “əlavə olunmuş” sosial sistem olduğunu vurğulamış, T.Parsons isə sosial nizamın yalnız maraqlarla deyil, normativ dəyərlərlə formalaşdığını göstərmişdir (Swedberg, 2003, s.12–14). Amerika institusionalistləri T.Veblen, U.Mitçell və C.R.Kommons iqtisadi davranışı hüquqi, sosial və təkamülçü çərçivədə izah edərək, ortodoks iqtisadi modellərə nəzəri alternativ təqdim etmişlər (Blaug, 1997, s.706–711). Onların yanaşması göstərir ki, istehlak, sərmayə və qərarvermə yalnız fərdi maraqla deyil, sosial və mədəni dəyərlərlə formalaşır; iqtisadi anlayışlar isə tarixi və ideoloji kontekstdən asılıdır. Bu tədqiqatlar sonrakı empirik tədqiqatlar üçün konseptual baza yaratmışdır.

1960–1970-ci illərdə klassik iqtisadi sosiologiya və inkişaf nəzəriyyələri zəifləyir, neoklassik iqtisadiyyat və strukturçu yanaşmalar üstünlük qazanırdı. Volt Rostounun mərhələlər nəzəriyyəsi bəzi regionlarda, xüsusilə Afrika, Asiya və Latın Amerikasında gözlənilən nəticələri verməyərək inkişafın daha mürəkkəb və kontekstə bağlı olduğunu göstərdi (Rostow, 1960). Bu dövrdə Marksist-Leninizm əsaslanan kolonializm və asılılıq nəzəriyyələri ön plana çıxaraq iqtisadi geriliyi və global asılılığı izah etməyə çalışdı; lakin heç biri ölkələr arasındakı inkişaf fərqlərini tam əhatə edə bilmirdi (Harrison & Huntington, 2000, s.xix-xxi).

1980-ci illərə qədər zəifləyən iqtisadi sosiologiya Mark Qranovetterin 1985-ci ildə yazdığı “Embeddedness” məqaləsi ilə nəzəri əsas qazandı və iqtisadi fəaliyyətin sosial şəbəkələrə və tarixi kontekstə bağlı olduğunu göstərdi (Granovetter, 1985). Bu “yeni iqtisadi sosiologiya” sosial münasibətlərin və struktur əlaqələrin iqtisadi davranışları necə formalaşdırdığını vurğuladı. Eyni dövrdə neoliberalizmin yüksəlişi və iqtisadçıların qeyri-iqtisadi faktorları (institutlar və dəyərlər) nəzərə alması, sosioloqların iqtisadi məsələlərə marağı bu yanaşmanı gücləndirdi.

Duqlas Nortun “yeni institusional iqtisadiyyat” yanaşması isə institutların — formal qaydalar (qanun, bazar qurumları) və qeyri-formal normalar (mədəniyyət, dəyərlər) — iqtisadi nəticələrdə həlledici rol oynadığını göstərdi. Şərqi Avropada bazar iqtisadiyyatına keçidin fərqli nəticələri və bəzi Asiya ölkələrinin yüksək iqtisadi inkişafı mədəniyyətin rolunu ön plana çıxardı (Fukuyama, 2001a, s.3132-3133).

Beləliklə, klassik iqtisadi sosiologiya XX əsrin 20–80-ci illəri arasında zəifləmiş olsa da, iqtisadi və sosial inkişafın izahında yalnız texniki və struktur amillərə deyil, həm də mədəni və mənəvi dəyərlərə diqqət yetirilməsinin vacibliyi ortaya çıxmışdır. Həmin dövrdən etibarən aparılan tədqiqatlar artıq yalnız dini və əxlaqın təsirini deyil, ümumi mənəvi motivasiyaların iqtisadi performansı təsirini də əhatə etmişdir. Bunun nəticəsi olaraq, intellektual kökü qədim fəlsəfi və orta əsr teoloji ənənələrdə, həmçinin klassik iqtisadi sosiologiyada olan mənəvi və mədəni aspektlərin iqtisadi fəaliyyətə təsirini araşdıran yanaşmalar, din və əxlaq kontekstindən uzaqlaşaraq, daha geniş spektrdə mənəvi motivasiyaları nəzərə almağa başlamışdır. Bu yanaşma mədəni və mənəvi faktorların iqtisadi və institusional dəyişmələrdəki rolunu anlamaqda müasir tədqiqatların konseptual zəminini formalaşdırmışdır.

Mənəvi dəyərlərin iqtisadi inkişafa təsiri: nəzəri və empirik yanaşmaların sintezi

Mənəvi amillərin iqtisadi fəaliyyətə və inkişafa təsiri ilə bağlı ədəbiyyat araşdırılarkən, bu mövzunun konseptual sərhədlərinin aydın müəyyənləşdirilməsi vacibdir. Mövzu ilə əlaqəli kimi görünən mədəniyyət, identiklik, mədəni müxtəliflik və narrativ iqtisadiyyat kimi anlayışlar mənəvi və mədəni kontekstə daxil olsalar da, onların hamısı mənəvi dəyərlərin iqtisadi inkişafa təsiri məsələsinə ya yalnız qismən toxunur, ya da ümumiyyətlə aid deyil. Məsələn, mədəniyyət bu kontekstdə yalnız qismən əlaqəlidir, çünki mədəniyyətdən iqtisadi inkişafa gedən kanallar çeşidlidir. Identiklik, mədəni müxtəliflik və narrativ iqtisadiyyat isə mədəni amilləri ehtiva etməsinə baxmayaraq mövzusunun əhatəsindən kənardadır.

Belə ki, Sen-ə (2004) görə mədəniyyət iqtisadi inkişafa yeddi əsas kanal vasitəsilə təsir edir: birincisi, mədəni zənginlik insanların həyat keyfiyyətini yüksəldərək yaradıcılıq və rifah mühitini gücləndirir; ikincisi, mədəni fəaliyyətlər və sahələr – məsələn, turizm, incəsənət və irs bazarları – birbaşa iqtisadi gəlir yaradır; üçüncüsü, mədəni dəyərlər iş etikasını, məsuliyyəti, riskə meyl və sahibkarlıq kimi iqtisadi davranışların formalaşmasında mühüm rol oynayır; dördüncüsü, siyasi

İştirak və ictimai fəallıq mədəni dəyərlərlə təşviq olunur və bu, demokratik institutların möhkəmlənməsinə şərait yaradır; beşincisi, mədəniyyət sosial həmrəylik və qarşılıqlı etimad artıraraq cəmiyyətin birliyini və dayanıqlılığını təmin edir; altıncısı, tarixi və mədəni irsin qorunması tolerantlıq və çoxmədəniyyətlik dəyərlərini gücləndirir; yeddincisi isə, mədəniyyət dəyərlərin formalaşmasını və insan davranışlarının istiqamətlənməsini təmin etməklə iqtisadi inkişaf üçün zəruri sosial meyarların əsasını qoyur.

Sen-in (2004, s.38-39) mədəniyyətin iqtisadi inkişafa təsir mexanizmləri içərisində üçüncü, dördüncü, beşinci və yeddinci istiqamətlər bu məqalənin mövzusuna birbaşa uyğundur. Üçüncü istiqamət mədəni faktorların iş etikas, məsuliyyət, risk götürmə və sahibkarlıq kimi iqtisadi davranışların formalaşmasındakı rolunu vurğulayır və bu, davranışsal və qeyri-formal institusional yanaşmalarla səsleşərək mənəvi və mədəni dəyərlərin iqtisadi fəaliyyətə təsirini təsdiqləyir. Dördüncü istiqamət mədəniyyətlə siyasi iştirak arasındakı əlaqəni önə çəkir; sosial kapital və institusional mühitin təsiri göstərir ki, mədəni dəyərlər sivil fəallıq və ictimai iştirak vasitəsilə iqtisadi koordinasiya və inkişafın təmininə xidmət edir. Beşinci istiqamət sosial həmrəylik, etimad və qarşılıqlı dəstəyin iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyini artırdığına diqqət çəkir və bu, sosial kapitalın mahiyyəti ilə üst-üstə düşür. Nəhayət, yeddinci istiqamət dəyərlərin formalaşması və normativ davranışların iqtisadi qərarlara yön verilməsi prosesində mədəniyyətin həlledici əhəmiyyətini nümayiş etdirir; mənəvi və mədəni dəyərlərin iqtisadi siyasət və institusional sabitliyi dəstəkləməsi bu yanaşmanı birbaşa təsdiqləyir. Beləliklə, mədəniyyətin iqtisadi inkişafa təsirini araşdıran tədqiqatlardan məhz bu aspektləri əhatə edənlər bu araşdırmanın konseptual çərçivəsinə uyğundur.

Digər anlayışlar – identiklik, mədəni müxtəliflik və narrativ iqtisadiyyat – isə mövzu ilə yalnız dolayı əlaqəyə malikdir. **İdentiklik** əsasən fərdlərin özünüqavrayışı və sosial mənsubiyyəti ilə bağlı olub, mənəvi dəyərlərlə müəyyən əlaqə göstərsə də, iqtisadi inkişafa təsir mexanizmini birbaşa izah etmir, çünki bu anlayış daha çox insanların kimlik hissi, sosial qruplara mənsubiyyət və kollektiv aidiyyət duyğusuna yönəlir. (Hofstede, 2001, s.11) Yəni identiklik fərdlərin iqtisadi davranışlarını və qərarlarını mənəvi prinsiplər və dəyərlər əsasında necə formalaşdırdıqlarını deyil, onların özlərini hansı sosial və mədəni çərçivədə gördüklərini izah edir. Buna görə də, o, iqtisadi inkişaf prosesində mənəvi dəyərlərin normativ və motivasiyaedici rolunu deyil, daha çox sosial identifikasiyanın emosional və simvolik tərəfini əhatə edir.

Narrativ iqtisadiyyat iqtisadi qərarların insanların paylaşdığı hekayələr, inanclar və emosional təsirlər əsasında formalaşdığını izah edən bir yanaşmadır. Yəni bu nəzəriyyəyə görə, iqtisadi hadisələr təkcə rəasional hesablamalarla deyil, cəmiyyətin içində dolaşan “hekayələr” – məsələn, uğur, risk, böhran, ümid və qorxu kimi mövzular üzərindən başa düşülür. (Qasımlı, 2021, s.96-97) Məsələn, “startap hekayələri” insanların sahibkarlığa marağını artırır, yaxud “böhran qorxusu” istehlak davranışlarını azaldır. Lakin bu yanaşma mənəvi dəyərlərin iqtisadi proseslərdəki funksional rolunu – yəni insanların davranışlarını etik prinsiplər, məsuliyyət və sosial öhdəliklər əsasında necə yönləndirdiyini – izah etmir. O, daha çox psixoloji və emosional amillərin təsirinə diqqət yetirir. Başqa sözlə, narrativ iqtisadiyyat iqtisadi davranışın emosional motivasiyalarını, mənəvi dəyərlər isə onun əxlaqi və normativ əsaslarını öyrənir

Mədəni müxtəliflik isə cəmiyyətin iqtisadi həyatına yaradıcılıq, innovasiya və əmək bazarının dinamikliyini artırmaq kimi mühüm töhfələr versə də, onun təsiri mənəvi dəyərlərlə müqayisədə dolayı və tamamlayıcı xarakter daşıyır. Yəni müxtəlif mədəni təcrübə və baxış bucaqları iqtisadi proseslərdə yenilik və çeviklik yaratsa da, bu təsir birbaşa mənəvi dəyərlərin formalaşmasına deyil, onların iqtisadi davranışlara təsir imkanlarını gücləndirməyə yönəlir. Başqa sözlə, mədəni müxtəliflik iqtisadi inkişaf üçün əlverişli mühit yaradır, lakin iqtisadi davranışların dərin mənəvi əsaslarını müəyyən edən amil kimi deyil, mənəvi dəyərləri dəstəkləyən və tamamlayan bir faktor kimi çıxış edir.

Mədəni kodlar mənəvi dəyərlərin cəmiyyətdə davranış, rituallar və simvollar vasitəsilə ifadə olunan sosial-mədəni formalarıdır. Onlar insanın gündəlik həyatında mənəvi dəyərlərin praktik təzahürünü təmin edir. Məsələn, dini mərasimlərdə iştirak, kilsəyə getmək və ya Ramazan ayının oruc adətləri mənəvi dəyərlərin kollektiv şəkildə ifadə formaları kimi çıxış edir; bu ritual davranışlar sosial etimad və birliyi gücləndirərək iqtisadi əməkdaşlıq və rifah üçün əlverişli mühit yaradır. Eyni

zamanda, muğam kimi mədəni irs nümunələri milli mədəniyyətin mənəvi-emosional qatını təmsil etməklə yanaşı, yaradıcı sənaye və turizm kimi sahələrdə iqtisadi dəyərə çevrilir. Beləliklə, mədəni kodlar həm mənəvi dəyərlərin sosial reallaşma forması, həm də iqtisadi fəaliyyətin mənəvi-mədəni resursu kimi çıxış edir. Bu baxımdan, mənəvi dəyərlərin iqtisadi inkişafa təsiri məsələsi yalnız etik prinsiplərlə deyil, həm də rituallar, simvollar və mədəni təcrübələr vasitəsilə iqtisadi davranışları istiqamətləndirən geniş mədəni kod sistemi ilə izah olunmalıdır.

Məhz bu konseptual çərçivədə XX əsrin sonlarından etibarən mədəni və mənəvi faktorların iqtisadi inkişafa təsirini öyrənən tədqiqatlar əhəmiyyətli dərəcədə artmış və elmi legitimlik qazanmışdır. Genişmiqyaslı sorğular, ekonometriya və statistik proqram paketləri mədəniyyətin iqtisadi davranışa təsirini ölçmək üçün yeni imkanlar yaratmışdır. İnqlhart, Şvarts və Hofstedenin empirik modelləri sayəsində kollektiv və fərdi motivasiyaların kəmiyyət göstəricilər ilə təhlili mümkün olmuş, iqtisadçılar və sosioloqlar arasındakı yanaşma fərqləri daralmışdır. Nəticədə, davranışsal iqtisadiyyat, qeyri-formal institutlar, sosial kapital və din-əxlaqın iqtisadi inkişafı ilə əlaqəsi kimi sahələrdə mədəni amillərin rolu sistemli şəkildə öyrənilmiş və tədqiqatlar həm nəzəri, həm də empirik baxımdan zənginləşmişdir.

Davranışsal iqtisadiyyat üzrə aparılan araşdırmalar klassik iqtisadi nəzəriyyənin rəşionallıq fərziyyəsini yenidən qiymətləndirərək, iqtisadi qərarların yalnız məntiqi deyil, həm də psixoloji və sosial amillərlə formalaşdığını sübut etmişdir. Kahneman və Tversky (1979) risk şəraitində insanların qərar vermə davranışının çox zaman rəşionallıqdan uzaq olduğunu göstərərək, iqtisadi davranışın psixoloji əsaslarını ortaya qoymuşlar. Fehr və Fischbacher (2003) əməkdaşlığın təkə fərdi maraqlardan deyil, həm də ədalət hissi, reputasiya və sosial normalar kimi mənəvi motivlərdən qaynaqlandığını qeyd etmişlər. Qian, Liang və Liu (2023) isə menecerlərin risk alma davranışını təhlil edərək müəyyən etmişlər ki, bu meyl yalnız yüksək bacarığa malik fərdlərdə innovativ nəticələrə gətirib çıxarır. Weber və Dawes (2010) iqtisadi qərarların formalaşmasında psixoloji təsirlərlə yanaşı sosial və institusional mühitin də həlledici rol oynadığını vurğulamışlar. Bu tədqiqatların nəticələri göstərir ki, insan davranışı sadələşdirilmiş rəşional modellərlə izah oluna bilməz, çünki qərar vermə prosesi psixoloji, sosial, institusional və mənəvi dəyərlərin qarşılıqlı təsiri altında baş verir. Beləliklə, davranışsal iqtisadiyyat insan təbiətinin çoxşaxəli strukturunu nəzərə alaraq, mənəvi dəyərlərin fərdi qərarlar və ümumi iqtisadi inkişaf üzərində dolaylı təsirini izah edən əhəmiyyətli elmi istiqamət kimi çıxış edir.

Qeyri-formal institusional yanaşmalar iqtisadi inkişafa təsir edən institutları izah etmək üçün həm iqtisadi, həm də sosioloji perspektivləri bir araya gətirir. Nee (2005) vurğulayır ki, iqtisadi qərarların daha dolğun və dəqiq analizi üçün yalnız formal institutlara deyil, həmçinin normativ struktur, sosial şəbəkələr və mədəniyyətə əsaslanan sosioloji faktorların da nəzərə alınması vacibdir. North (1990) isə institutların formal qaydalarla yanaşı qeyri-formal norma və dəyərləri də əhatə etdiyini qeyd edir və onların iqtisadi performansına təsirini tarixi və siyasi kontekstdə əsaslandırır. Mədəni dəyərlərin institutların iqtisadi təsirindəki rolu Williamson və Mathers (2011) tərəfindən daha da aydınlaşdırılır; onların empirik tədqiqatı göstərir ki, kapitalizmin məhsuldarlığı yalnız formal institutların mövcudluğundan deyil, həm də etibar, təşəbbüs və hörmət kimi mədəni amillərlə uyğunlaşmasından asılıdır. Bu tədqiqatlar ümumilikdə iqtisadi quruluşun yalnız formal çərçivələrdən ibarət olmadığını, həm də sosial və mədəni təməl üzərində qurulduğunu nümayiş etdirir.

Ümumiləşdirilmiş şəkildə, iqtisadi inkişafın davamlı və səmərəli olması üçün institutların yalnız hüquqi və təşkilati aspektlərinə deyil, onların dayandığı sosial norma və mədəni dəyərlərə də ciddi diqqət yetirilməlidir. Formal institutlar effektiv fəaliyyət göstərmək üçün onları dəstəkləyən və ictimai etimad yaradan mədəni mühitə ehtiyac duyur. İqtisadi davranışlar yalnız rəşionallıq prinsipi ilə deyil, həm də sosial münasibətlər, tarixi təcrübə və dəyərlər əsasında formalaşır. Buna görə də institusional dəyişikliklərin və islahatların uğuru böyük ölçüdə mədəniyyətin və sosial strukturların iqtisadi modellərə nə qədər inteqrasiya olunmasından asılıdır.

Sosial kapital. Mənəvi amillərin iqtisadi inkişafa təsirinin araşdırılmasında sosial kapitalın rolu xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Sosial kapital anlayışı ümumilikdə insanların sosial əlaqələri, qarşılıqlı etimad və birgə fəaliyyət qabiliyyətini ifadə edən sosial resurslar toplusunu bildirir. Bourdieu (1986, s. 248) sosial kapitalı fərdlərin “qarşılıqlı tanışlıq və tanınma əlaqələri şəbəkəsinə malik olmalarından

irəli gələn aktual və potensial resursların cəmi” kimi izah edir. Putnam (1993, s. 35) isə bu anlayışı “qarşılıqlı fayda üçün əməkdaşlığı və fəaliyyətləri asanlaşdıran şəbəkələr, normalar və etimad elementləri” ilə əlaqələndirir. Daha müasir yanaşmalarda sosial kapital cəmiyyətin üzvləri arasında mövcud olan etimad, sosial normalar və əməkdaşlıq şəbəkələrinin ümumi ehtiyatı kimi təqdim olunur (Ward, 2020). Beləliklə, sosial kapital fərdlərin və icmaların sosial qarşılıqlı əlaqələri vasitəsilə formalaşan və iqtisadi, siyasi, mədəni sahələrdə birgə fəaliyyəti dəstəkləyən mənəvi və institusional resurslar sistemidir.

Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar zamanla həm nəzəri, həm də empirik baxımdan genişlənərək sosial kapitalın iqtisadi performansə təsirini müxtəlif səviyyələrdə izah etmişdir. İlk mərhələlərdə Putnam (1993) və Fukuyama (1995) sosial kapitalı institutların işləkliyi, etibar və vətəndaş cəmiyyəti kimi elementlərlə əlaqələndirərək onun makroiqtisadi sabitliyə və inkişaf potensialına təsirini vurğulamışdılar. Sonrakı dövrdə Knack & Keefer (1997), Zak & Knack (2001) və Durlauf (2002) bu əlaqəni empirik modellərlə qiymətləndirmiş, metodoloji yanaşmaları təkmilləşdirmişlər. Fukuyama (2001b) isə sosial kapitalı sadəcə etimad səviyyəsi kimi deyil, həm də sosial nizamın və normativ sistemlərin təməl elementi kimi təqdim etmişdir. 2005-ci ildən etibarən araşdırmalar daha spesifik istiqamətlərə yönələrək sosial kapitalın innovasiya (Akçomak & ter Weel, 2008), sahibkarlıq (Crowley & Barlow, 2022) və institusional dayanıqlıq (Guriev & Melnikov, 2016) kimi aspektlərə təsirini öyrənməyə başlamışdır. Guriev və Melnikov (2016) Rusiyada baş verən siyasi-iqtisadi şokların sosial həmrəylik və etimad üzərində fərqli təsirlərini göstərmiş, sosial kapitalın həm sabit, həm də çevik komponentlərə malik olduğunu sübut etmişlər. Regional səviyyədə aparılan araşdırmalar, məsələn, Kasmaoui və digərləri (2018) Yaxın Şərq və Şimali Afrika regionunda sosial etimadın iqtisadi artıma məhdud təsir göstərdiyini müəyyən etmişlər. Crowley və Barlow (2022) isə sosial kapitalın sahibkarlığa təsirini çoxsəviyyəli modellərlə təhlil edərək həm metodoloji, həm də tətbiqi baxımdan yeni yanaşma təqdim etmişdir. Ümumilikdə, sosial kapital anlayışı zamanla təkcə ümumi iqtisadi artımın deyil, həm də innovasiya, sahibkarlıq, institusional sabitlik və regional fərqlərin izahında çoxşaxəli və ölçülə bilən bir amil kimi qəbul edilmişdir.

Din. Dinin iqtisadi inkişafa təsiri ilə bağlı ədəbiyyat məzmun, metodologiya və nəzəri çərçivə baxımından son onilliklərdə əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir. XX əsrin sonlarında mövzuya artan maraq nəticəsində aparılan tədqiqatlarda, xüsusilə Barro və McCleary (2003, 2006) dinin iqtisadi inkişafa təsirini əsasən dini inanclar (məsələn, cənnət və cəhənnəmə inam) ilə formal dini iştirak (kilsəyə getmək) arasındakı fərqlə izah edərək vurğulamışlar. Onların nəticələrinə görə, “inanmaq” iqtisadi artıma müsbət təsir göstərir, “qatılmaq” isə mənfi təsirə malikdir. McCleary (2007) bu yanaşmanı genişləndirərək müxtəlif dinlərdə xilas və lənət konsepsiyalarının fərqli iqtisadi təşviqlər formalaşdırdığını, yəni soterioloji doktrinaların iqtisadi davranışlara ciddi təsir etdiyini vurğulamışdır. Norris və Inglehart (2004) isə dinin iqtisadi inkişafa təsirini fərdi dəyərlərdən çox, cəmiyyətin ekzistensial təhlükəsizlik səviyyəsi ilə əlaqələndirmiş, belə ki, sabit və varlı cəmiyyətlərdə dinin təsiri zəifləyir, lakin yoxsul və qeyri-sabit ölkələrdə o, əsas sosial sabitlik və güvən mexanizmi kimi çıxış edir. Naqvi (1985) isə dinin təsirini yalnız fərdi davranış səviyyəsində deyil, həm də müstəqil iqtisadi sistem — İslam iqtisadiyyatı — çərçivəsində araşdırmış, burada ədalət, etik məsuliyyət və sosial bərabərlik kimi dəyərləri iqtisadi modelin mərkəzinə yerləşdirmişlər.

Korman (2015) əvvəlki empirik yanaşmaları tənqidi qiymətləndirərək göstərmişdir ki, dinin iqtisadi performansə təsiri sabit və universal deyil; o, sosial kapital, institutlar, davranış normaları və modernləşmə prosesi ilə qarşılıqlı təsirdə formalaşan çoxqatlı və kontekstual bir mexanizmdir. O vurğulayır ki, din bir tərəfdən əmək etikası və sosial birliyi gücləndirə bilər, digər tərəfdən isə bəzi hallarda iqtisadi rəşionalizmi zəiflədə bilər. Beləliklə, bu təsirin həm pozitiv, həm də neqativ nəticələr doğura biləcəyi analitik şəkildə göstərilmişdir. Eyni istiqamətdə, Durlauf və həmkarları (2012) dinin iqtisadi nəticələrə təsirinin institusional və siyasi çərçivələrdən asılı olduğunu vurğulamışlar. Eelke de Jong (2008) və Jackson & Fleischer (2007) də dinin təsirini əmək etikası, sosial kapital və davranış mexanizmləri ilə əlaqələndirərək onun çoxölçülü və dəyişkən xarakter daşdığını göstərmişlər. Daha spesifik empirik nümunələrdə Campante və Yanagizawa-Drott (2015) Ramazan orucunun fərdi rifahı artırmaqla yanaşı, qısamüddətli dövrdə iqtisadi fəaliyyətə mənfi təsir göstərə bildiyini sübut etmişlər.

Ümumilikdə, tədqiqatlar göstərir ki, ilkin mərhələlərdə dinin iqtisadi inkişafa təsiri əsasən

inanmaq və iştirak etmək fərqi ilə izah olunurdusa, sonrakı araşdırmalar bu təsirin sosial, institusional və kontekstual amillərlə qarşılıqlı əlaqədə formalaşdığını ortaya qoymuşdur. Beləliklə, dinin iqtisadi rolu artıq sadə səbəb-nəticə münasibəti kimi deyil, çoxşaxəli, çevik və dəyişkən bir sosial-iqtisadi sistem kimi qiymətləndirilməyə başlanmışdır.

Əxlaq və iqtisadiyyat arasında əlaqəni araşdıran müasir ədəbiyyat iqtisadi qərarların yalnız texniki və riyazi hesablamalarla deyil, mənəvi dəyərlərlə birlikdə nəzərdən keçirilməsinin vacibliyini vurğulayır. Nakvi (1985) İslam iqtisadiyyatına aksiomatik yanaşma tətbiq edərək, tevhid, tarazlıq, azad iradə və məsuliyyət kimi mənəvi prinsiplərin iqtisadi davranışlara necə sistemli və ardıcıl şəkildə tətbiq oluna biləcəyini izah edir. Bu yanaşma iqtisadiyyatın mənəvi və etik əsaslarla qurulmasının mümkünlüyünü və zəruriliyini önə çəkir. Demir (2013) əlavə olaraq, əxlaqın yalnız fərdi səviyyədə deyil, həmçinin bazar davranışları və iqtisadi tənzimləmə mexanizmləri üzərində stimullaşdırıcı və yönləndirici təsirə malik olduğunu qeyd edir. Bu tədqiqatlar birgə olaraq göstərir ki, müasir iqtisadiyyat yalnız riyazi və texniki aspektlərdən ibarət olmayıb, eyni zamanda etik, sosial və institusional çərçivələrlə də formalaşmalı, insan davranışlarının kompleksliyini və sosial məsuliyyəti nəzərə almalıdır.

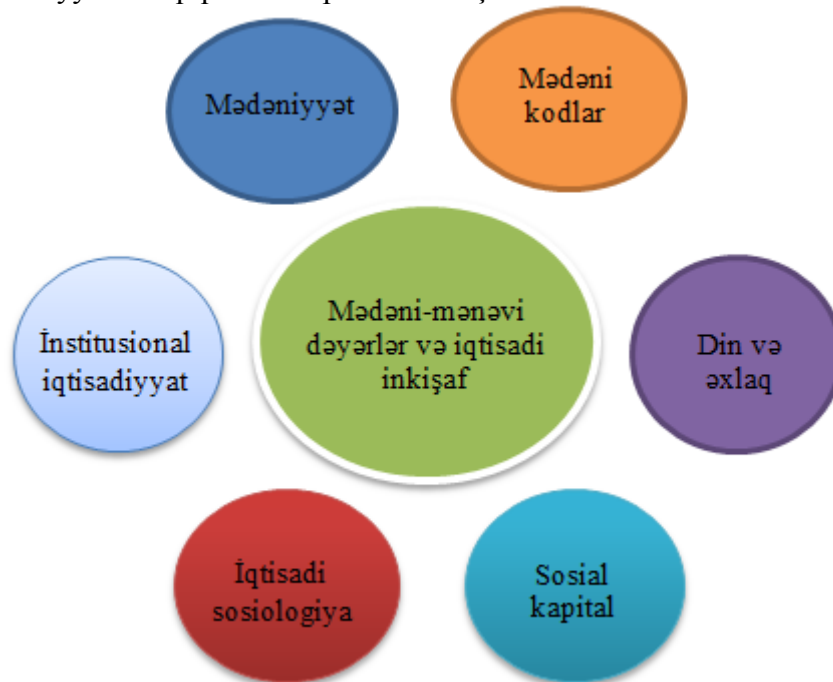
Beləliklə, XX əsrin sonlarından etibarən iqtisadi inkişafa təsir edən mənəvi və mədəni amillərin tədqiqi nəzərəcarpacaq dərəcədə artmış və bu sahədəki araşdırmaların nəticələri iqtisadi inkişafın daha geniş sosial və mədəni kontekstdə anlaşılmasına imkan yaratmışdır. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar həm nəzəri, həm də empirik səviyyədə bir-birini tamamlayır. Nəzəri əsərlərdə – Veber, Fukuyama, Sen kimi müəlliflərin işlərində – mənəvi dəyərlərin iqtisadi davranış, sosial məsuliyyət və institusional sabitlik üzərindəki rolu normativ və fəlsəfi baxımdan əsaslandırılır. Paralel olaraq Hofstede, Şvarts və İnqlhart–Velzel kimi tədqiqatçılar dəyərləri sorğu və indekslər vasitəsilə ölçülə bilən göstəricilərə çevirmiş, Barro və MakKlellari, de Conq, Durlauf və digərləri isə həmin göstəriciləri müxtəlif ekonometrik modellər vasitəsilə iqtisadi nəticələrlə əlaqələndirmişlər. Beləliklə, nəzəri konsepsiyalar və empirik modellər qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlayaraq, mənəvi və mədəni dəyərlərin iqtisadi inkişafdakı rolunu həm ideya, həm institusional, həm də statistik səviyyədə əsaslandırmışdır. Nəticədə, mənəvi və mədəni dəyərlər iqtisadi inkişafın passiv nəticəsi olmaqdan çıxaraq, onun istiqamətini formalaşdıran, sosial koordinasiya və institusional sabitliyi təmin edən aktiv və transformasiyaedici qüvvə kimi qəbul edilməyə başlanmışdır.

Ümumiləşdirmə və nəticə

Mənəvi amillərin iqtisadi fəaliyyətə təsirinin qiymətləndirilməsi üçün konseptual sərhədlərin dəqiq müəyyənləşdirilməsi baxımından aparılan bu tədqiqat zamanı aydın oldu ki, mədəniyyət, identiklik, mədəni müxtəliflik və narrativ iqtisadiyyat kimi anlayışlar mövzu ilə müəyyən kəsişmələrə malik olsa da, onların yalnız bir hissəsi mənəvi dəyərlərin iqtisadi inkişafa birbaşa təsirini izah edən çərçivəyə daxildir. Sen-in (2004) mədəniyyətin iqtisadi inkişafa təsirini açıqlayan yeddi mexanizmindən yalnız iş etikasası və davranışlar (3-cü), siyasi və sosial iştirak (4-cü), sosial həmrəylik və etimad (5-ci), eləcə də normativ davranışların formalaşması (7-ci) mənəvi dəyərlərlə iqtisadi inkişaf arasındakı əlaqəni izah edən əsas istiqamətlər kimi müəyyən edildi. Bu mexanizmlər davranışsal, institusional və sosial kapital nəzəriyyələri ilə uyğunluq təşkil edərək mənəvi amillərin iqtisadi davranışın motivasiyaedici, normativ və koordinasiyaedici funksiyalarını aydın şəkildə göstərir.

Digər anlayışlar – identiklik, mədəni müxtəliflik və narrativ iqtisadiyyat – mövzu ilə yalnız dolaylı şəkildə əlaqələnilir və mənəvi dəyərlərin iqtisadi inkişafa təsirini birbaşa izah edən analitik çərçivəyə daxil edilmir. İdentiklik daha çox sosial mənsubiyyət və fərdi özünüdərkə yönəldiyi üçün iqtisadi davranışların normativ bazasını deyil, onların emosional və simvolik tərəfini açıqlayır. Narrativ iqtisadiyyat iqtisadi qərarların hekayələr, emosiyalar və inanclar vasitəsilə formalaşmasını izah etsə də, mənəvi dəyərlərin etik, normativ və öhdəlik yaradan funksiyalarını açıqlamır. Mədəni müxtəliflik isə iqtisadi yaradıcılıq və bazar dinamikliyinə töhfə versə də, mənəvi dəyərlərin iqtisadi davranış üzərindəki əsas təsir mexanizmlərini tamamlayan, lakin onların yerini tutmayan bir amildir. Mədəni kodlar mənəvi dəyərlərin sosial mühitdə davranış, ritual və simvollar vasitəsilə ifadə olunan formasıdır və sosial etimad, kollektiv davranış mexanizmlərini gücləndirərək iqtisadi əməkdaşlığa

müsbət təsir göstərir. Lakin rituallar və mədəni irs nümunələri mənəvi dəyərlərin iqtisadi inkişafdakı rolunun yalnız bir hissəsini təşkil edir və onların tədqiqatlarda əhatə dairəsi fərqli ola bilər; dini adətlər müəyyən göstəricilər kimi analiz edilərkən, musiqi, incəsənət və mədəni fəaliyyətlər mədəniyyətin iqtisadiyyatı tədqiqatlarının predmetinə çevrilir.

Sxem 1. Mədəni-mənəvi dəyərlər və iqtisadi inkişaf sahəsində əsas tədqiqat istiqamətləri (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır)

Ədəbiyyat təhlili nəticəsində formalaşmış sxem göstərir ki, mənəvi dəyərlərin iqtisadi inkişafa təsiri çoxqatlı və mürəkkəb bir fenomendir və bu təsir müxtəlif elmi istiqamətlərin kəsişməsində ortaya çıxır. Mədəniyyət və mədəni kodlar cəmiyyətin paylaşdığı mənalar, normativ sistemlər və uzunmüddətli davranış qalıbları vasitəsilə iqtisadi qərarları istiqamətləndirir; din və əxlaq vicdan, dürüstlük, öhdəlik və məsuliyyət kimi prinsiplərlə əmək davranışını, riskə münasibəti və qarşılıqlı etibarını formalaşdırır, lakin rigid normativlər yeniliklərə və çevik iqtisadi qərarlara mane ola bilər; sosial kapitalın yaratdığı etimad şəbəkələri və kooperasiya imkanları iqtisadi fəaliyyətin koordinasiya səviyyəsini artırırsa da, bağlanmış qruplar fərqli qrupların iqtisadi imkanlarını məhdudlaşdırı bilər; institusional iqtisadiyyat mənəvi dəyərlərin institutların legitimliyi, normativ dayaqları və icra effektivliyinə təsirini göstərir, lakin müəyyən hallarda dəyərlərə çox bağlı institutlar adaptivliyi azalda bilər. Fərdi səviyyədə dəyərlərin qərarverməyə təsirini araşdıran yanaşmalar (davranışsal iqtisadiyyat) bu çərçivədə nəzərə alınmır, çünki tədqiqat mədəni səviyyədə mənəvi dəyərlərin sosial və institusional təsirlərinə yönəlib. Beləliklə, aparılan ədəbiyyat təhlili mənəvi dəyərlərin iqtisadi inkişafın sosial, institusional və normativ əsaslarını müəyyən edən mürəkkəb “dərindən mədəni qat” olduğunu, həm gücləndirici, həm də məhdudlaşdırıcı təsirlərini ortaya qoyaraq, mövzunun təsir mexanizmlərinin çoxşaxəli qiymətləndirilməsi və nəzəri-konseptual yanaşmaların inkişafı üçün analitik çərçivəyə əhəmiyyətli töhfə verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Akçomak, İ. S., & ter Weel, B. (2008). Social capital, innovation and growth: Evidence from Europe. *European Economic Review*, 52(1), 47–64. <https://doi.org/10.1016/j.eurocorev.2008.10.001>
2. Almond, G. A., & Verba, S. (1963). *The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations*. Princeton University Press.
3. AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu. (2020). *Milli-mənəvi dəyərlər və müasirlik: fəlsəfi-sosioloji baxış*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. (2005). *Azərbaycan Respublikasında milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və inkişafı haqqında Fərman*. Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Rəsmi Sənədləri Portalı.
5. Banfield, E. C. (1967). *The moral basis of a backward society*. New York, NY: Free Press.
6. Barro, R. J., & McCleary, R. M. (2003). Religion and economic growth across countries. *American Sociological Review*, 68(5), 760–781. <https://doi.org/10.2307/1519761>
7. Barro, R. J., & McCleary, R. M. (2006). Religion and economy. *Journal of Economic Perspectives*, 20(2), 49–72. <https://doi.org/10.1257/jep.20.2.49>
8. Benedict, R. (1934). *Patterns of culture*. Boston, MA: Houghton Mifflin.
9. Blaug, M. (1997). *Economic theory in retrospect* (5th ed.). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
10. Bond, M. H., & Hofstede, G. (1988). The Confucius Connection: From Cultural Roots to Economic Growth. *Organizational Dynamics*, 16(4), 5–21.
11. Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* (pp. 241–258). Greenwood.
12. Campante, F. R., & Yanagizawa-Drott, D. (2015). Does religion affect economic growth and happiness? Evidence from Ramadan. *Quarterly Journal of Economics*, 130(2), 615–658. <https://doi.org/10.3386/w19768>
13. Crowley, L., & Barlow, J. (2022). Social capital and entrepreneurship: Multi-level evidence. *Journal of Business Venturing*, 37(3), 106–123. <https://doi.org/10.1108/JEBR-10-2021-0868>
14. De Jong, E. (2008). Religious values and economic growth: A review and assessment of recent studies. NiCE Working Paper 08-111. Nijmegen Center for Economics, Institute for Management Research, Radboud University Nijmegen
15. Demir, Ö. (2013). *İktisat ve Ahlâk*. Ankara: Liberte Yayınları.
16. Durlauf, S. N. (2002). On the empirics of social capital. *The Economic Journal*, 112(483), F459–F479.
17. Durlauf, S. N., Kourtellos, A., & Tan, C. M. (2012). Is God in the details? A reexamination of the role of religion in economic growth. *Journal of Applied Econometrics*, 27(7), 1059–1075.
18. Əl-Fələh, M. (2011). *Milli-mənəvi dəyərlərin formalaşmasında dinin rolu*. Bakı: Qafqaz Universiteti Nəşriyyatı.
19. Əliyeva, S. (2018). *Azərbaycan cəmiyyətində milli-mənəvi dəyərlərin transformasiyası*. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti Nəşriyyatı.
20. Fehr, E., & Fischbacher, U. (2003). The nature of human altruism. *Nature*, 425(6960), 785–791. <https://doi.org/10.1038/nature02043>
21. Fukuyama, F. (1995). *Trust: The social virtues and the creation of prosperity*. Free Press.
22. Fukuyama, F. (2001a). Culture and economic development: Cultural concerns. In *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (pp. 3130–3134).
23. Fukuyama, F. (2001b). Social capital, civil society and development. *Third World Quarterly*, 22(1), 7–20. <https://doi.org/10.1080/713701144>
24. Granovetter, M. (1985). Economic action and social structure: The problem of embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91(3), 481–510.

25. Guriev, S. & Melnikov, N. (2016). War, Inflation, and Social Capital. *American Economic Review*, 106 (5), 230-235. <https://doi.org/10.1257/aer.p20161067>
26. Harrison, L. E., & Huntington, S. P. (Eds.). (2000). *Culture matters: How values shape human progress*. Basic Books.
27. Hofstede, G. (2001). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
28. Hofstede, G., Hofstede, G. J., & Minkov, M. (2010). *Cultures and organizations: Software of the mind* (3rd ed.). McGraw-Hill.
29. <https://europeanvaluesstudy.eu/about-evs/history/>
30. <https://europeanvaluesstudy.eu/methodology-data-documentation/survey-2017/collaboration-with-wvs/>
31. <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp>
32. Inglehart, R., & Baker, W. E. (2000). Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. *American Sociological Review*, 65(1), 19–51.
33. Inkeles, A. (1974). *Becoming modern: Individual change in six developing countries*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
34. Jackson, P., & Fleischer, C. (2007). Religion and economics: A literature review. Religions and Development Research Programme (Working Paper No. 3). International Development Department, University of Birmingham.
35. Kahneman, D., & Tversky, A. (1979). Prospect theory: An analysis of decision under risk. *Econometrica*, 47(2), 263–291. <https://doi.org/10.2307/1914185>
36. Kasmaoui, K., Mughal, M., & Bouoiyour, J. (2018). Does trust influence economic growth? Evidence from the Arab World. *Economics Bulletin*, 38(2), 880-891.
37. Knack, S., & Keefer, P. (1997). Does social capital have an economic payoff? A cross-country investigation. *Quarterly Journal of Economics*, 112(4), 1251–1288. <https://doi.org/10.1162/003355300555475>
38. Korman, S. M. (2015, May). Examining the Effect of Religion on Economic Growth: A Partial Replication and Extension [Honors thesis, College of Saint Benedict & Saint John's University]. DigitalCommons@CSB/SJU, Honors Theses, 1963-2015.
39. Qasımlı, V. (2021). İqtisadi artım. Bakı: İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi.
40. Qian, K., Liang, X., & Liu, X. (2023). Managerial ability, managerial risk taking and innovation performance. *Finance Research Letters*, 57, Article 104193. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2023.104193>
41. Quliyev, R. (2016). Mənəvi dəyərlərin sosial mahiyyəti və funksiyaları. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.
42. Lipset, S. M. (1960). *Political man: The social bases of politics*. New York, NY: Doubleday.
43. Manafova, M. C., Əfəndiyeva, N. T., & Şahhüseynova, S. A. (Red.). (2010). *Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi: Ali məktəblər üçün dərslik*. Bakı: Sabah Nəşriyyatı. (Əsərin orijinal nəşri 2008-ci ildir, 876 s.)
44. McCleary, R. M. (2007). Salvation, damnation, and economic incentives. *Journal of Contemporary Religion*, 22(1), 49–74. <https://doi.org/10.1080/13537900601114503>
45. McClelland, D. C. (1971). *The achieving society*. Princeton, NJ: Van Nostrand.
46. Mead, M. (1953). *Cultural patterns and technical change*. New York, NY: Columbia University Press.
47. Nakvi, N. H. (1985). *Ekonomi ve ahlak* (İ. Kutluer, Trans.). İstanbul: İnsan Yayınları.
48. Nee, V. (2005). The new institutionalisms in economics and sociology. In N. Smelser & R. Swedberg (Eds.), *The handbook of economic sociology* (2nd ed., pp. 49–74). Princeton University Press.
49. Norris, P., & Inglehart, R. (2004). *Sacred and secular: Religion and politics worldwide*. Cambridge University Press.

50. North, D. C. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
51. Putnam, R. D. (1993). *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton University Press.
52. Pye, L. W., & Verba, S. (Eds.). (2016). *Political culture and political development* (Studies in Political Development Series, Vol. 5). Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400875320>
53. Rostow, W. W. (1960). *The stages of economic growth: A non-communist manifesto*. Cambridge University Press.
54. Schinzinger F. (1987). German Historical School. In J. Eatwell, M. Milgate, & P. Newman (Eds.), *The New Palgrave Dictionary of Economics*. Vol. 2, London: Palgrave Macmillan.
55. Schwartz, S. H. (1999). A theory of cultural values and some implications for work. *Applied Psychology: An International Review*, 48(1), 23–47. <https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.1999.tb00047.x>
56. Sen, A. (2004). How does culture matter? In V. Rao & M. Walton (Eds.), *Culture and public action* (pp. 37–58). Stanford University Press.
57. Swedberg, R. (2003). *Principles of economic sociology*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
58. Tarhan, N. (2022). Değerler psikolojisi ve insan: Güzel insan modeli — Ailede, toplumda, siyasette değerler psikolojisi. *Timaş Yayınları*.
59. Ward, C. (2020). Understanding social capital: Contemporary perspectives. *Sociology Compass*, 14(1), e12750.
60. Weber, R. A., & Dawes, R. M. (2010). Behavioral economics and institutional design. In P. Diamond & H. Vartiainen (Eds.), *Behavioral economics and its applications* (pp. 277–293). Princeton University Press.
61. Williamson, O. E., & Mathers, C. (2011). The role of culture in economic performance: Evidence from cross-country analysis. *Journal of Institutional Economics*, 7(2), 233–256.
62. Zak, P. J., & Knack, S. (2001). Trust and growth. *The Economic Journal*, 111(470), 295–321.
63. Шварц, Ш. Х. (2008). Культурные ценностные ориентации: природа и следствия национальных различий. *Психологический журнал Высшей школы экономики*, 5(2), 37–67.

Культурно-нравственные ценности и их влияние на экономическое развитие: сравнительный анализ теоретических и эмпирических исследований (XX–XXI века)

Айшель Аширлы

Министерство науки и образования Азербайджанской Республики
Институт экономики, Научный сотрудник отдела «Теоретические основы экономической политики»,
диссертант

E-mail: ashirliaysel@gmail.com

Резюме: Цель исследования: Основная цель данного исследования — систематизировать влияние нравственных ценностей на экономическое развитие на основе многомерного теоретического и эмпирического подхода, а также определить аналитические границы понятия «нравственные ценности» в контексте экономического поведения и институциональной стабильности. Исследование направлено на выявление того, как нравственные ценности проявляются в религиозно-этическом и социокультурном измерениях, а также на определение косвенных механизмов их воздействия на экономическую

деятельность и показатели благосостояния.

Методология исследования: Методологически исследование основано на систематическом обзоре литературы и сравнительном анализе. С помощью литературного обзора были классифицированы теоретические и эмпирические работы, изучающие влияние нравственных и культурных факторов на экономическое развитие; с помощью сравнительного анализа были выявлены различия подходов, концептуальные сходства и методологические границы между ними.

Оригинальность и научная новизна оригинальность исследования: Научная новизна исследования заключается в том, что оно рассматривает нравственные и культурные ценности не только в религиозно-этическом контексте, но и в рамках понятия «культурно-нравственное программное обеспечение», соединяющего их с поведенческими и институциональными основами экономической деятельности. Такой подход аналитически демонстрирует формирующую роль нравственных ценностей в процессе экономического развития через механизмы культурных кодов, социального капитала и институциональной среды.

Ключевые слова: нравственные ценности, культура, религия, этика, институционализм, социальный капитал, экономическая социология, экономическое развитие.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/119/79-88>

Analysis and assessment of the current state of the use of women's labor in Azerbaijan's industrial sector

Nicat Muradlı

Institute of Economics, Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan
Doctoral student

Abstract: The article analyzes and assesses the current state of the use of women's labor in Azerbaijan's industrial sector based on official statistical data. The study examines changes in the number and share of wage-employed women during 2020–2024, the sectoral structure of employment, and the dynamics of women's employment within business entities. The analysis shows that although the overall number and proportion of women employed in industry have increased, this growth has been uneven across different industrial branches. While manufacturing remains the sector with the highest concentration of women workers, their participation in mining and energy-related industries remains relatively low. The article also focuses on women's working conditions, sanitary and hygienic issues, wage disparities between men and women, and problems related to vocational training and skills development. It is emphasized that a significant number of women continue to work in unfavorable working environments. The study concludes that more efficient use of women's labor in industry requires strengthening vocational training systems, improving working conditions, reducing gender-based wage gaps, and promoting women's access to higher-skilled and better-paid industrial occupations.

Keywords: women's employment, industrial sectors, manufacturing industry, business entities, wage-employed workers.

Azərbaycanın sənaye sahəsində qadın əməyindən istifadənin müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Nicat Muradlı

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu
Doktorant

Xülasə: Məqalədə Azərbaycanın sənaye sahəsində qadın əməyindən istifadənin müasir vəziyyəti rəsmi statistik məlumatlar əsasında təhlil və qiymətləndirilir. Araşdırmada 2020–2024-cü illərdə sənayedə muzzdla çalışan qadınların sayında və xüsusi çəkisində baş vermiş dəyişikliklər, sahələr üzrə məşğulluq quruluşu, eləcə də sahibkarlıq subyektlərində qadın məşğulluğunun dinamikası ətraflı şəkildə araşdırılır. Təhlillər göstərir ki, ümumilikdə sənayedə qadınların sayı və payı artsa da, ayrı-ayrı sahələr üzrə bu artım qeyri-bərabər xarakter daşıyır. Emal sənayesində qadınların üstün mövqeyi qorunub saxlanıldığı halda, mədənçıxarma və enerji sahələrində onların payı nisbətən aşağıdır. Məqalədə həmçinin qadınların əmək şəraiti, sanitar-gigiyena problemləri, əmək haqqı fərqləri və kadr hazırlığı məsələləri də diqqət mərkəzinə çəkilir. Nəticə olaraq vurğulanır ki, qadın əməyindən daha səmərəli istifadə edilməsi üçün peşə hazırlığının gücləndirilməsi, iş şəraitinin yaxşılaşdırılması və qadınların yüksək ixtisaslı sahələrə cəlb olunması zəruridir.

Açar sözlər: qadın məşğulluğu, sənaye sahələri, emal sənayesi, sahibkarlıq subyektləri, muzzdla çalışanlar

Giriş

Sənaye sahəsi Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən biri olub ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafında və əhalinin, o cümlədən qadınların işlə təmin edilməsi sahəsində özünəməxsus rol oynayır. Çünki, istehsal prosesinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması iş şəraitinin sağlamlaşdırılması və yüngülləşdirilməsinə yol açdığından qadınların həmin səbəblərə cəlb edilməsinə şərait yaradır. Buna görə də sənayedə və onun ayrı-ayrı sahələrində qadın əməyindən istifadənin vəziyyətinin və bu sahədə mövcud olan çatışmazlıqların aşkara çıxarılıb öyrənilməsi və bu sahədə vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair təklif və tövsiyələrin verilməsinə böyük ehtiyac vardır.

Sənayedə qadın əməyindən istifadənin müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Sənaye respublikamızın aparıcı iqtisadiyyat sahələrindən biridir. Hazırda ölkəmizdə istehsal edilən Ümumi Daxili Məhsulun 35,9 faizi⁴²; ölkə iqtisadiyyatında muzzdla çalışanların 13,7 faizi⁴³, o cümlədən muzzdla çalışan qadınların 7,9 faizi⁴⁴, sənaye sahəsinin payına düşür. 2024-cü ilin rəsmi statistik məlumatlarına əsasən respublikamızın sənaye sahəsində muzzdla çalışmış 243,9 min nəfərin⁴⁵ 56,8 min nəfəri⁴⁶ və ya təqribən 23,8 faizini qadınlar təşkil edir. Bu isə o deməkdir ki, qadınlar ölkə sənayesinin inkişafında mühüm rol oynayır. Tarixi təcrübə göstərir ki, sənayenin inkişafı qadınların ictimai əmək dairəsinə cəlb edilməsində mühüm rol oynamışdır. Təsədüfi deyildir ki, tarixdə qadınların geniş surətdə ictimai istehsala cəlb edilməsi də məşinli iri sənayenin meydana gəlib inkişafı ilə bir dövrə düşür. Ümumi meyl isə bundan ibarətdir ki, sənayesinin inkişafı qadınların geniş miqyasda ictimai istehsala cəlb edilməsinə təsir göstərən mühüm amil kimi çıxış edir. Çünki, sənayenin inkişafı ictimai əmək bölgüsünün daha da genişlənib dərinləşməsinə, yeni istehsal sahələrinin, peşə və ixtisasların yaranıb inkişaf etməsinə, istehsal proseslərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması yolu ilə əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması və sağlamlaşdırılmasına səbəb olur. Bu səbəbdən də ölkəmizdə sənayeləşdirmənin inkişaf edib genişlənməsi və texniki tərəqqinin sürətlənməsi bütünlükdə iqtisadiyyatın, o cümlədən də sənayenin özünün sahə və ərazi quruluşunun dəyişdirilib təkmilləşməsinə səbəb olmuş, bu isə öz növbəsində həmin sahədə və onun ayrı-ayrı sahələrində muzzdla çalışanların sayının və onun xüsusi çəkisinin artıb çoxalmasına gətirib

⁴² Azərbaycanın milli hesabları. Statistik məcmuə. Bakı, 2025, səh. 34.

⁴³ Əmək bazarı. Statistik məcmuə. Bakı, 2025, səh. 28.

⁴⁴ Yenə orada. səh. 29.

⁴⁵ Yenə orada. səh.27.

⁴⁶ Yenə orada. səh.29.

çıxarmışdır. Ölkə sənayesində və onun ayrı-ayrı sahələrində muzdlı çalışanlar arasında qadınların sayında və xüsusi çəkisində baş vermiş dəyişiklikləri aşağıdakı 1-ci cədvəlin məlumatlarından aydın görmək olar.

Cədvəl 1⁴⁷

Azərbaycan Respublikası sənayesində muzdlı çalışanların cins tərkibi üzrə sayında və cins quruluşunda baş vermiş dəyişikliklər (2020-2024-cü illər)

SƏNAYE SAHƏLƏRİ	2020-ci il			2024-cü il			2020-2024-cü illərdə %-lə	
	Cəmi muzdlı çalışanlar (nəfər)	Onlardan qadınlar (nəfər)	qadınların xüsusi çəkisi %	Cəmi muzdlı çalışanlar (nəfər)	Onlardan qadınlar (nəfər)	qadınların xüsusi çəkisi %	Cəmi muzdlı çalışanlar	Onlardan qadınlar
Bütün sənaye	219535	50099	22,8	243920	56806	23,3	111,1	113,4
1. Mədənçıxarma sənayesi	34127	4334	12,7	32963	4063	13,4	96,4	93,7
1.1. Xam neft və təbii qaz	20241	2690	13,3	19638	2394	12,2	97,0	89,0
1.2. Metal filizinin hasilatı	1581	131	8,3	1987	236	11,9	125,7	180,2
1.3. Mədənçıxarma sənayesinin digər sahələri	2576	286	11,1	2705	185	6,8	105,0	64,7
1.4. Mədənçıxarma sənaye sahəsində xidmətlərin göstərilməsi	9729	1227	12,6	8633	1268	14,7	88,7	103,3
2. Emal sənayesi	127132	32160	25,3	135972	37067	27,3	107,0	115,3
2.1. Qida məhsullarının istehsalı	30366	9903	32,6	35054	13706	39,1	115,4	138,4
2.2. İçki istehsalı	7732	2202	28,5	6991	1604	23,0	90,4	72,8
2.3. Tütün məmulatlarının istehsalı	1094	212	19,4	1302	280	21,5	119,0	132,1
2.4. Toxuculuq sənayesi	8958	3482	38,9	8446	2900	34,3	94,3	83,3
2.5. Geyim istehsalı	3149	1946	61,8	4517	3264	72,3	141,6	110,3
2.6. Dəri və dəridən məmulatların, ayaqqabıların istehsalı	702	316	45,0	663	270	40,7	92,1	85,4
2.7. Məbeldən başqa ağacın emalı və ağacdən məmulatların istehsalı	1438	324	23,5	752	145	19,3	52,3	60,4
2.8. Kağız və karton istehsalı	1549	550	35,5	2255	799	35,4	145,6	145,3
2.9. Poliqrafiya məhsullarının istehsalı	2116	607	28,7	2981	828	33,4	117,2	136,4
2.10. Neft məhsullarının istehsalı	3868	1263	32,7	3991	1032	25,9	103,4	81,7
2.11. Kimya sənayesi	8655	2243	25,4	8466	2162	25,1	97,8	96,4
2.12. Əczaçılıq məhsullarının istehsalı	270	1294	47,8	371	210	56,6	137,4	162,8
2.13. Rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalı	6490	1574	22,5	6863	1612	23,5	98,2	102,4
2.14. Tikinti material-larının istehsalı	13514	1494	11,1	11941	1492	12,4	88,4	99,9
2.15. Metallurgiya sənayesi	5747	576	10,0	6455	439	6,0	112,3	67,7
2.16. Hazır metal məmulatlarının istehsalı	4586	402	43,6	4223	406	26,9	75,5	101,0
2.17. Kompüter, elektron və optik məhsullarının istehsalı	1634	468	28,6	390	89	22,8	23,9	19,0
2.18. Elektrik avadanlıqlarının istehsalı	4292	653	15,2	3510	595	17,0	81,8	91,1
2.19. Maşın və avadanlıqların istehsalı	4400	1019	25,5	6273	1441	23,0	156,8	141,4
2.20. Avtomobil və qoşquların istehsalı	732	95	13,0	879	137	15,6	120,1	144,2
2.21. Sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı	1587	362	22,8	1517	291	19,2	95,0	80,4
2.22. Məbellərin istehsalı	6211	2438	39,3	8592	1717	20,0	138,3	70,4
2.23. Sair sənaye məhsullarının istehsalı	1163	264	22,7	1866	444	23,8	160,4	166,7
2.24. Maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri	6289	638	10,1	8176	1204	14,7	130,0	188,7
3. Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	28338	3177	11,2	29709	3242	11,0	104,8	102,1
4. Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	29938	10428	34,8	45276	12434	27,5	151,2	121,0

1-ci cədvəldə əksini tapmış məlumatlar göstərir ki, son 5 il (2020-2024-cü illər) ərzində ölkə

⁴⁷ Cədvəl Azərbaycanın sənayesi: statistik məcmuə. Bakı, 2025, səh. 13-15 əsasında tərtib edilmişdir.

sənayesində muzzla çalışanların sayının 111,1 faiz artaraq 219535 nəfərdən 243220 nəfərə çatmasına rəğmən həmin sahədə muzzla çalışan qadınların sayı 113,4 faiz artaraq 50099 nəfərdən 56806 nəfərə yüksəlmişdir. Bu göstərici sənayenin ayrı-ayrı sahələrində eyni olmayıb müxtəlif səviyyədə artıb-azalmaqla diqqəti cəlb edir. Sənaye istehsalının ayrı-ayrı sahələrində bütünlükdə **muzzla çalışanların** ən çox artımı sair sənaye məhsulları istehsalı (160,4 faiz); maşın və avadanlıqların istehsalı (156,8 faiz); su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı (151,2 faiz); kağız və karton istehsalı (145,6 faiz); geyim istehsalı (141,6 faiz); mebellərin istehsalı (138,3 faiz); əczaçılıq məhsulları istehsalı (137,4 faiz); metal filizinin hasilatı (125,7 faiz) sahələrində qeydə alınmışdır; **muzzla çalışan qadınların** sayının ən çox artımı maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri (188,7 faiz); metal faizinin hasilatı (180,2 faiz); əczaçılıq məhsulları istehsalı (162,8 faiz); kağız və karton istehsalı (145,3 faiz); avtomobil və qoşquların istehsalı (144,2 faiz); qida məhsulları istehsalı (138,4 faiz); poliqrafiya məhsulları istehsalı (136,4 faiz); tütün məmulatları istehsalı (132,1 faiz) sahələrində qeydə alınmışdır. Bununla belə sənayenin bir çox başqa sahələrində həm bütünlükdə muzzla çalışanların və həm də qadınların sayı bu və ya digər dərəcədə azalmışdır. Bütünlükdə muzzla çalışanların, o cümlədən də qadınların sayının azalması isə mədənçıxarma sənayesi (müvafiq surətdə 3,6 və 6,3 faiz); xam neft və təbii qaz (3,0 və 11,0 faiz); içki istehsalı (9,6 və 17,2 faiz); toxuculuq sənayesi (5,7 və 46,7 faiz); dəri və dəridən məmulatların və ayaqqabıların istehsalı (7,9 və 14,6 faiz); mebellədən başqa ağacın emalı və ağacdən məmulatların istehsalı (47,7 və 39,6 faiz); kimya sənayesi (2,2 və 3,6 faiz); tikinti materiallarının istehsalı (11,5 və 0,1 faiz) və elektrik avadanlıqlarının istehsalı (18,2 və 8,1 faiz); sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı (4,4 və 19,6 faiz) və kompüter, elektron və optika məhsulları istehsalı sahələrində özünü büruzə vermişdir. **Sənayenin bəzi sahələrində muzzla çalışanların, digərlərində isə qadınların sayının azalması prosesi baş vermişdir.** Bütünlükdə muzzla çalışanların sayının azaldığı sənaye sahələrinə mədənçıxarma sənayesinin digər sahələri (11,3 faiz); rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalı (1,8 faiz); hazır metal məmulatlarının istehsalı sahələri (24,5 faiz); muzzla çalışan qadınların sayının azaldığı sənaye sahələrinə isə mədənçıxarma sənayesinin digər sahələri (35,3 faiz); neft məhsullarının istehsalı (18,3 faiz); metallurgiya sənayesi (32,3 faiz) və metalların istehsalı (29,6 faiz) sahələri aiddir.

Bütün bu dəyişikliklərin nəticəsində 2020-2024-cü illərdə sənaye sahəsində muzzla çalışanlar arasında qadınların xüsusi çəkisi ölkə üzrə artaraq 22,8 faizdən 23,3 faizə, o cümlədən mədənçıxarma sənayesində 12,7 faizdən 13,4 faizə; emal sənayesində 25,3 faizdən 27,3 faizə qalxmış; elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsində 11,2 faizdən 11,0 faizə; su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində isə 34,5 faizdən 27,5 faizə düşmüşdür. Bununla belə mədənçıxarma sənayesinin ayrı-ayrı sahələrində muzzla çalışanlar arasında qadınların xüsusi çəkisi 2020-ci ildə 8,3 faizlə (metal filizinin hasilatı) 13,3 faiz (xam neft və təbii qaz) arasında tərəddüd etdiyi halda, 2024-cü ildə 6,8 faizlə (mədənçıxarma sənayesinin digər sahələrində) 14,7 faiz (mədənçıxarma sənayesi) arasında; emal sənayesi sahəsində 2020-ci ildəki 10,0 faizlə (metallurgiya sənayesi) 61,5 faiz arasında (geyim istehsalı) tərəddüd etməklə dəyişməsinə rəğmən 2024-cü ildə 6,0 faizlə (metallurgiya sənayesi) 72,3 faiz arasında (geyim istehsalı) tərəddüd etməklə dəyişmişdir. 1-ci cədvəlin məlumatlarından o da aydın olur ki, sənayedə muzzla çalışanlar arasında **qadınların ən yüksək xüsusi çəkisi** emal sənayesində (27,3 faiz), geyim istehsalında (72,3 faiz); əczaçılıq məhsulları istehsalı (56,6 faiz); dəri və dəridən məmulatların, ayaqqabıların istehsalı (40,7 faiz); qida məhsulları istehsalı (39,1 faiz); kağız və karton istehsalı (35,4 faiz); toxuculuq sənayesi (34,3 faiz) və poliqrafiya məhsulları istehsalı (33,4 faiz) sahələrində; **ən az xüsusi çəkisi isə** metallurgiya sənayesi (6,0 faiz); tikinti materialları istehsalı (12,4 faiz); maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri (14,7 faiz) və avtomobil və qoşquların istehsalı (15,6 faiz) sahələrində qeydə alınmışdır.

Sənaye sahəsində qadın əməyindən istifadənin vəziyyətini xarakterizə edən ən mühüm göstəricilərdən biri də həmin sahədə muzzla çalışan qadınların sahə məşğulluq quruluşunda baş vermiş dəyişikliklərdən ibarətdir. Bunu aşağıdakı 2-ci cədvəlin məlumatlarından görmək olar.

Cədvəl 2⁴⁸

⁴⁸ Cədvəl: Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, 2025-ci il, səh. 13-15 əsasında tərtib edilmişdir.

**Azərbaycan sənayesində muzzla çalışan qadınların sənayenin ayrı-ayrı sahələri arasında bölünməsi nisbətlərində baş vermiş dəyişikliklər
(2020-2024-cü illərdə)**

SƏNAYE SAHƏLƏRİ	2020-ci il		2024-cü il		2020-2025-ci illərdə %-lə	
	Cəmi muzzla çalışan qadınların sayı (nəfər)	Yekuna nisbətən %	Cəmi muzzla çalışan qadınların sayı (nəfər)	Yekuna nisbətən %	Qadınların sayı %	Xüsusi çəkisi faiz bənd (+)(-)
Bütün sənaye	50099	100	56806	100	113,4	-
1. Mədənçıxarma sənayesi	4334	8,7	4063	7,2	93,7	-1,5
1.1. Xam neft və təbii qaz	2690	62,1	2394	58,9	89,0	-3,2
1.2. Mədənçıxarma sənayesinin digər sahələri	1644	37,4	1669	41,1	101,8	+3,2
2. Emal sənayesi	32160	64,7	37067	65,3	115,3	+1,1
2.1. Qida məhsulları istehsalı	9903	30,8	13706	37,0	138,4	+6,2
2.2. İçki istehsalı	2202	6,8	1604	4,3	72,8	-2,5
2.3. Toxuculuq sənayesi	3482	10,8	2908	7,8	83,5	-3,0
2.4. Geyim istehsalı	1996	6,2	3264	8,8	171,2	+2,5
2.5. Kağız və karton istehsalı	550	1,7	799	2,2	145,3	+0,5
2.6. Poliqrafiya məhsullarının istehsalı	607	1,9	828	2,2	136,4	-0,3
2.7. Neft məhsullarının istehsalı	1263	3,9	1032	2,8	81,7	-1,1
2.8. Kimya sənayesi	2243	7,0	2162	5,8	96,4	-1,2
2.9. Rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalı	1574	4,9	1612	4,3	102,4	-0,6
2.10. Tikinti materiallarının istehsalı	1494	4,6	1492	4,0	99,9	-0,6
2.11. Metallurgiya sənayesi	576	1,8	439	1,1	76,2	-0,7
2.12. Elektrik avadanlıqlarının istehsalı	653	2,0	595	1,6	91,1	-0,4
2.13. Maşın və avadanlıqların istehsalı	1019	3,2	1441	3,9	141,4	+0,7
2.14. Mebellərin istehsalı	1438	4,4	1717	4,6	169,4	+0,2
2.15. Maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri	638	2,0	1204	3,2	188,7	+1,2
2.16. Sair emal sənayesi sahələri	2572	8,0	2372	6,4	92,2	-1,6
3. Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	3177	6,3	3242	5,7	102,0	-0,6
4. Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	10428	20,8	12434	21,9	119,2	+1,1

2-ci cədvəlin məlumatlarından görünür ki, 2020-2024-cü illəri əhatə edən 5 il ərzində ölkə sənayesində muzzla çalışan qadınların sayı 113,4 faiz artaraq 50099 nəfərdən 56806 nəfərə, o cümlədən mədənçıxarma sənayesində 6,3 faiz azalaraq 4334 nəfərdən 4063 nəfərə düşmüş; emal sənayesində 115,9 faiz artaraq 32160 nəfərdən 37067 nəfərə; elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatından 102,0 faiz artaraq 3177 nəfərdən 3242 nəfərə; su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində isə 119,2 faiz artaraq 10428 nəfərdən 12434 nəfərə çatmışdır. Bu dəyişikliklərin nəticəsində ölkə sənayesində muzzla çalışan qadınların payı mədənçıxarma sənayesində 1,5 faiz bənd azalaraq 8,7 faizdən 7,2 faizə; emal sənayesində 1,1 faiz bənd artaraq 64,2 faizdən 65,3 faizə, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində 1,1 faiz bənd artaraq 20,8 faizdən 21,9 faizə yüksəlmiş; elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizi sahəsində isə 0,6 faiz bənd azalaraq 6,3 faizdən 5,7 faizə düşmüşdür. 1-cin cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, hazırda ölkə sənayesində muzzla çalışanların əksəriyyəti, yəni 65,3 faizi emal sənayesində; 21,9 faizi su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsinin; 5,7 faizi isə elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsində cəmlənmişdir. Qeyd edilən cədvəlin məlumatlarından aydın olur ki, mədənçıxarma sənayesində məşğul olan qadınların 2020-ci ildə 62,1 faizi xam neft və qaz hasilatı sahəsinin, 37,9 faizi mədənçıxarma sənayesinin digər sahələrinin payına düşmüşdürsə bu göstərici dəyişərək 2024-cü ildə müvafiq surətdə 58,9 və 41,1 faiz təşkil edir. Ölkə sənayesində muzzla çalışan qadınların əksəriyyətini özündə cəmləşdirmiş emal sənayesinə gəldikdə isə burada fəaliyyət göstərmiş 24 sənaye sahəsinin 18-də, yəni 75,0 faizində muzzla çalışan qadınların payı 2020-ci ilə nisbətən 2024-cü ildə

0,2 faiz bəndlə (mebellərin istehsalı) 3,0 faiz bənd arasında (toxuculuq sənayesi) tərəddüd etməklə azalmış və cəmi 6-sında, yəni 25,0 faizində isə 0,2 faiz bəndlə (mebellərin istehsalı) 6,2 faiz bənd arasında (qida istehsalı) tərəddüd etməklə artıb çoxalmışdır. **Sənaye sahəsində** qadın əməyindən istifadənin müasir vəziyyətini xarakterizə edən mühüm göstəricilərdən biri də həmin sahədə fəaliyyət göstərən bütünlükdə sahibkarlıq subyektlərində və onun ayrı-ayrı növlərində muzzla çalışanlar arasında onların sayında və xüsusi çəkisində baş verən dəyişikliklərdən ibarətdir. Bu dəyişiklikləri aşağıda təqdim edilən 3-cü cədvəldə öz əksini tapmış rəsmi statistik məlumatlardan aydın görmək olar. Həmin cədvəlin məlumatları göstərir ki, son 5 il ərzində (2020-2024-cü illərdə) respublikanın sənaye sahəsində fəaliyyət göstərmiş sahibkarlıq subyektlərində muzzla çalışan bütün işçilərin sayının 114,3 faiz, o cümlədən **mikro sahibkarlıqda** – 118,7 faiz; **kiçik sahibkarlıq subyektlərində** 125,3 faiz; **orta sahibkarlıq subyektlərində** isə 111,3 faiz artmasına rəğmən muzzla çalışan qadınların sayı xeyli yüksək, yəni müvafiq surətdə 1228; 135,2; 144,2 və 111,8 faiz artıb çoxalmışdır. Bu göstəricilər sənayenin ayrı-ayrı sahələrində fəaliyyət göstərmiş sahibkarlıq subyektlərində isə xeyli fərqli olaraq özünü təzahür etdirmişdir. Bu dəyişikliklər özünü ayrı-ayrı sahibkarlıq növlərində müxtəlif olmaqla təzahür etmişdir. Belə ki, əgər bütün sənaye sahəsində, o cümlədən emal sənayesində fəaliyyət göstərən bütün sahibkarlıq növlərində muzzla çalışan işçilər arasında qadınların sayı daha da sürətlə artmaqda davam etmişdirsə; elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsində fəaliyyət göstərən bütün növ sahibkarlıq subyektlərində həm bütün muzzla işləyənlərin və həm də qadınların sayının azalması müşahidə olunur: su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərində isə muzzla çalışanların sayının artmasına nisbətən, kiçik sahibkarlıq subyektləri istisna olunmaqla kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində muzzla çalışan qadınların sayı xeyli azalmışdır. Bu dəyişikliklər isə obyektiv surətdə sahibkarlıq subyektlərində muzzla çalışanlar arasında qadınların xüsusi çəkisinə də təsirsiz qalmamışdır. Belə ki, əgər müqayisə edilən dövrdə (2020-2024-cü illər) ölkə sənayesində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərində muzzla çalışanlar arasında qadınların xüsusi çəkisi 1,5 faiz bənd artaraq 20,8 faizdən 22,3 faizə, o cümlədən **mikro sahibkarlıq subyektlərində** 3,1 faiz bənd artaraq 22,6 faizdən 25,7 faizə; **kiçik sahibkarlıq subyektlərində** 3,2 faiz bənd artaraq 21,6 faizdən 24,8 faizə, **orta sahibkarlıq subyektlərində** 0,9 faiz bənd artaraq 20,4 faizdən 21,3 faizə yüksəlmişdirsə, **mədənçıxarma sənayesində** fəaliyyət göstərən bütün sahibkarlıq subyektlərində muzzla çalışanlar arasında qadınların xüsusi çəkisi 0,2 faiz bənd azalaraq 12,5 faizdən 12,3 faizə; o cümlədən **mikro sahibkarlıq subyektlərində** 3,1 faiz bənd azalaraq 17,3 faizdən 14,2 faizə; **orta sahibkarlıq subyektlərində** 2,0 faiz bənd azalaraq 13,0 faizdən 11,0 faizə düşmüş; **kiçik sahibkarlıq subyektlərində** 3,4 faiz bənd artaraq 11,8 faizdən 15,2 faizə qalxmış; emal sənayesində fəaliyyət göstərən bütün sahibkarlıq subyektlərində 2,3 faiz bənd artaraq 24,4 faizdən 26,7 faizə; o cümlədən **mikro sahibkarlıq subyektlərində** 0,1 faiz artaraq 25,9 faizdən 26,0 faizə; **kiçik sahibkarlıq subyektlərində** 3,0 faiz bənd artaraq 23,8 faizdən 26,8 faizə; **orta sahibkarlıq subyektlərində** isə 5,3 faiz bənd artaraq 23,0 faizdən 28,3 faizə qalxmış; **elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsində fəaliyyət göstərən bütün sahibkarlıq subyektlərində** 0,4 faiz bənd azalaraq 7,7 faizdən 7,3 faizə; o cümlədən **mikro sahibkarlıq subyektlərində** 1,2 faiz bənd azalaraq 7,6 faizdən 6,9 faizə; **orta sahibkarlıq subyektlərində** 0,4 faiz bənd azalaraq 7,7 faizdən 7,3 faizə düşmüş; **kiçik sahibkarlıq subyektlərində** isə 0,1 faiz bənd artaraq 8,1 faizdən 8,2 faizə qalxmış; su təsərrüfatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sənayesi sahəsində həm bütünlükdə həmin sahədə fəaliyyət sahəsində və həm də onun bütün növlərində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq sahələrinin hamısında muzzla çalışanların arasında qadınların xüsusi çəkisi müvafiq surətdə 2,1; 1,3; 0,2 və 2,2 faiz bənd azalaraq 21,9; 27,8; 23,2 və 21,8 faizə düşmüşdür. **Bu dəyişikliklər sahibkarlıq subyektlərində muzzla çalışanların, o cümlədən də qadınların mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri arasında bölüşdürülməsi vəziyyətində də özünü təzahür etdirir.**

Cədvəl 3⁴⁹

⁴⁹ Cədvəl: Azərbaycanda mikro, kiçik və orta sahibkarlıq. Statistik məcmuə Bakı, 2022, səh. 54-55 və səh. 71-72; Azərbaycanda mikro, kiçik və orta sahibkarlıq. Statistik məcmuə Bakı, 2025, səh. 54-55 və səh 71-72 əsasında tərtib edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının sahibkarlıq subyektlərində muzzla çalışanlar arasında qadınların sayının və xüsusi çəkisinin dəyişilməsi dinamikası (2020-2024-cü illər)

	2020-ci il				2024-cü il				2020-2024-cü illər			
	Muzzla işləyənlərin sayı (nəfər)	O cümlədən			Muzzla işləyənlərin sayı (nəfər)	O cümlədən			Cəmi	O cümlədən		
		mikro	kiçik	orta		mikro	kiçik	orta		mikro	kiçik	orta
Bütün sənayedə muzzla çalışanların sayı	80104	4442	15901	59761	91692	5247	19918	66500	114,5	118,7	125,3	111,3
O cüm: qadınlar	16638	998	3430	12210	20438	1349	4946	14143	122,8	135,2	144,2	115,5
1. Mədənçıxarma sənayesində	4533	403	1582	2548	4691	260	1246	3185	103,3	64,5	78,8	125,0
O cüm: qadınlar	568	52	186	330	575	37	190	348	101,2	71,1	102,2	115,2
Qadınların xüsusi çəkisi - %	12,5	17,3	11,8	13,0	12,3	14,2	15,2	11,0	-0,2	-3,1	+3,4	-2,0
2. Emal sənayesində	47270	3327	11304	32639	58402	4466	15822	37814	122,9	134,2	140,0	115,9
O cüm: qadınlar	11522	847	2687	7988	15524	1210	4244	10070	134,7	142,9	157,4	126,1
Qadınların xüsusi çəkisi	24,4	25,9	23,8	23,0	26,7	26,0	26,8	28,3	+2,3	+0,1	+3,0	+5,3
3. Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	14485	501	963	13022	13674	235	748	12655	94,6	47,0	81,4	97,0
qadınlar	1119	35	78	1006	1003	15	64	924	89,6	39,5	82,1	91,8
Qadınların xüsusi çəkisi	7,7	7,0	8,1	7,7	7,3	6,4	8,2	7,3	-0,4	-1,2	+0,1	

Həmin vəziyyəti aşağıdakı 4-cü cədvəldə öz əksini tapmış məlumatlardan da aydın görmək olar. Həmin cədvəlin məlumatlarından görünür ki, hazırda ölkə sənayesində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərində muzzla çalışan bütün işçilərin ayrı-ayrı sənaye sahələrində **1,7 faizlə** (elektrik enerjisi qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı) **7,7 faiz** arasında tərəddüd etməklə **5,7 faizi mikro sahibkarlıq subyektlərinin**; ayrı-ayrı sənaye sahələrində **5,5 faizlə** (mədənçıxarma sənayesi) **27,2 faiz** arasında (emal sənayesi) tərəddüd etməklə **21,7 faiz kiçik sahibkarlıq subyektlərinin**; ayrı-ayrı sənaye sahələri arasında **65,1 faizlə** (emal sənayesi) **92,6 faiz** arasında (elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı) tərəddüd etməklə **92,6 faizi** isə **orta sahibkarlığın** payına düşməsinə rəğmən həmin sənaye sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərində muzzla çalışan qadınların ayrı-ayrı sənaye sahələrində **1,5 faizlə** (elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı) **7,8 faiz** arasında (emal sənayesi) tərəddüd etməklə **6,6 faizi mikro sahibkarlıq subyektlərinin**; müvafiq surətdə **6,4 faizlə** (elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı) **33,1 faiz** arasında (mədənçıxarma sənayesi) tərəddüd etməklə **24,2 faizi kiçik sahibkarlıq subyektlərinin**; **64,9 faizlə** (emal sənayesi) **92,1 faiz** arasında (elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı) tərəddüd etməklə **72,6 faizi** isə **orta sahibkarlıq subyektlərinin** payına düşür.

Azərbaycan sənayesinin və onun ayrı-ayrı sahələrində muzzla çalışanların, o cümlədən qadınların sahibkarlıq növləri arasında bölünməsi dinamikası (2020-2024-cü illər)

SƏNAYE SAHƏLƏRİ	2020-ci il				2024-cü il			
	Cəmi muzzla çalışanlar %	Onlardan			Cəmi muzzla çalışanlar %	Onlardan		
		mikro	kiçik	orta		mikro	kiçik	orta
Bütünlükdə sənayedə muzzla çalışanlar	100,0	5,6	19,8	74,6	100,0	5,7	21,7	72,6
o cüm: qadınlar	100,0	6,0	20,6	74,4	100,0	6,6	24,2	69,2
1. Mədənçıxarma	100,0	8,9	34,9	56,2	100,0	5,0	26,6	67,9
o cüm: qadınlar	100,0	9,2	32,7	58,1	100,0	6,4	33,1	60,5
2. Emal sənayesi	100,0	7,0	23,9	69,1	100,0	7,0	27,2	65,1
o cüm: qadınlar	100,0	7,4	23,3	69,3	100,0	7,8	27,3	64,9
3. Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	100,0	3,4	6,5	90,1	100,0	1,7	5,7	92,6
üm: qadınlar	100,0	3,1	7,0	89,9	100,0	1,5	6,4	92,1
4. Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	100,0	1,5	14,9	83,6	100,0	2,1	13,5	84,4
üm: qadınlar	100,0	1,9	14,0	82,4	100,0	2,6	13,4	84,0

Burada diqqəti çəkən müsbət cəhət hər şeydən əvvəl ondan ibarətdir ki, müqayisə edilən dövrdə (2020-2024-cü illər) ölkə iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərində, xüsusilə də kiçik sahibkarlıq subyektlərində muzzla çalışan işçilər arasında həm qadınların müvafiq sayı və həm də xüsusi çəkisi artıb çoxalmışdır ki, bu da müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir. Ancaq təəssüf doğuran hal isə ondan ibarətdir ki, hələ də sənaye sahəsində muzzla çalışan qadınların bir qismi iş yerlərində sanitar-gigiyena normalarına cavab verməyən işlərdə çalışırlar. Onların 60,0 faizi emal sənayesinin; 26,1 faizi mədənçıxarma sənayesində; 7,2 faizi elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı; 6,6 faizi su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsinin payına düşür. İş yerlərində sanitar-gigiyena normalarına cavab verməyən iş yerlərində çalışan həmin qadınların 35,3 faizi səs-küyün normadan artıq olduğu iş şəraitində; 49,3 faizi zərərli kimyəvi maddələrin normadan artıq olduğu iş şəraitində; 16,2 faizdən çoxu isə istehsalat tozunun normadan artıq olduğu iş şəraitində çalışanların payına düşür⁵¹.

Bu deyilənlər onu göstərir ki, hələ də respublikamızın ayrı-ayrı sənaye sahələrində qadınların əməyinin yüngülləşdirilməsinə, onların iş yerlərində lazımi sanitar-gigiyena şəraiti yaradılmasına, kiçik yaşlı uşaqları olan qadınların əməyinin mühafizəsi və onlara göstərilən ictimai xidmətlərin yaxşılaşmasına istənilən səviyyədə fikir verilmir. Nəzərə almaq lazımdır ki, qeyd edilən iş yerlərində işləyən ana və hamilə qadınlar daha çox zərərli maddələrin təsirinə məruz qalır, bu hal isə ana südü ilə qidalanan südümər uşaqların və ana bətnində olan körpələrin sağlamlığına, normal çəkiddə və boyda doğulmasına mənfi təsir göstərir və onların arasında ölüm səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur. Qadın əməyinin tətbiq edildiyi bəzi sənaye müəssisələrində isə havanı təmizləyən qurğuların quraşdırılmaması; burada sanitar-gigiyena cəhətdən normal əmək şəraitinin yaradılmaması; havanın istilik, nəmlik, tozluq və qazlaşma dərəcəsinin yüksək olması hamilə qadınların orqanizmində müəyyən patoloji prosesin baş verməsinə və bu isə öz növbəsində qadınların xəstələnməsinə gətirib çıxarır. Aparılan tədqiqatların nəticələri göstərir ki, qadınların sosial vəziyyəti və onların əməyinin məzmunu ilə doğum və uşaqların ölüm səviyyəsi arasında müəyyən qanunauyğun daxili asılılıq vardır. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, istehsal sahələrində muzzla çalışan qadınların əməyinin yüngülləşdirilməsi və iş şəraitinin yaxşılaşdırılması nəinki iqtisadi, həm də əhəlinin normal qaydada

⁵⁰ Cədvəl: Azərbaycanda mikro, kiçik və orta sahibkarlıq. Statistik məcmuə Bakı, 2022, səh. 54-55 və səh. 71-72; Azərbaycanda mikro, kiçik və orta sahibkarlıq. Statistik məcmuə Bakı, 2025, səh. 54-55 və səh 71-72 əsasında tərtib edilmişdir.

⁵¹ Əmək bazarı. Statistik məcmuə. Bakı, 2025, səh. 53.

təkrar istehsalı, gənc nəslin sağlam və gümrə halda tərbiyə edilib böyüməsi ilə sıx surətdə bağlı olan sosial problemdir. **Buna görə də qadın əməyinin tətbiqinin qadağan edilməsinə dair mövcud qərar və qaydalara ciddi əmək edilməli, ayrı-ayrı iş proseslərində qadın əməyinin tətbiqinə müəyyən hədlər qoyulmalı və bu hal qadınların peşə və ixtisas dərəcəsinin artırılması tədbirlərində də öz əksini tapmalıdır.** Çünki, hazırda bəzi sənaye sahələrində hələ də qadın azıxtisaslı işlərdə çalışanlar texniki tərəqqinin nailiyyətləri əsasında qadınların tədricən ağır fiziki işlərdən tamamilə azad edilərək nisbətən yüngül işlərə keçirilməsi vəzifəsinin müvəffəqiyyətlə həlli, hər şeydən əvvəl onları həmin işləri yerinə yetirməyə hazırlamağı tələb edir. Təəssüflər olsun ki, hələ də kadrların hazırlanması və iş yerləri ilə təmin edilməsi onların cins tərkibi üzrə həyata keçirilmədiyindən sadə və mürəkkəb iş proseslərində işləyən qadın və kişilərin sayı və xüsusi çəkisi arasındakı müəyyən uyğunsuzluqlar yaranmasına gətirib çıxarmış, bu isə öz növbəsində onların orta aylıq nominal əmək haqları arasında da fərqlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Təsəffü deyildir ki, hal-hazırda da bu fərqlər mövcud olmaqdadır. 2024-cü ilin rəsmi statistikasına əsasən ölkə sənayesində muzzdla çalışan qadınların orta ayrıl nominal əmək haqqının məbləği kişilərin orta aylıq nominal əmək haqlarının 69,5 faizinə, o cümlədən mədənçıxarma sənayesində - 79,8; emal sənayesində - 60,4; elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatında – 88,4; su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində isə 79,3 faizinə bərabərdir⁵².

Bu sahədə vəziyyətin düzəldilməsində qadınların peşə-ixtisas dərəcəsinin yüksəldilməsi xeyli müsbət təsir göstərə bilər. Təqdirə layiq haldır ki, axır 15 il ərzində (2010-2024-cü illər) Dövlət Məşğulluq Agentliyinin yerli qurumları qadınların peşə hazırlığına xüsusi qayğı və diqqət göstərməkdə əllərindən gələni etməyə çalışırlar. Rəsmi statistikaya əsasən qeyd edilən dövrdə (2010-2024-cü illər) adı çəkilən Agentliyin yerli qurumları tərəfindən peşə hazırlığına göndərilənlərin ümumi sayı təqribən 4,0 dəfə artaraq 3921 nəfərdən 15571 nəfərə; o cümlədən qadınların sayı 5,4 dəfədən çox artaraq 1818 nəfərdən 9911 nəfərə gəlib çatmışdır. Peşə hazırlığına göndərilənlər arasında 29 yaşadək olanların sayı isə 2,8 dəfədən çox artaraq 2728 nəfərdən 7716 nəfərə çatmışdır⁵³. Peşə hazırlığına göndərilənlər arasında qadınların xüsusi çəkisi 17,8 faiz bənd artaraq 46,4 faizdən 64,2 faizə; peşə hazırlığına göndərilənlər arasında 29 yaşınadək olanların xüsusi çəkisi isə 49,6-69,6 faiz arasında tərəddüd edərək dəyişmişdir. Sənayedə qadın əməyindən istifadəni xarakterizə edən mühüm göstəricilərdən biri də onların axıcılıq səviyyəsindən ibarətdir. Təqribi hesablamalara əsasən hazırda respublika sənayesində işdən çıxan qadınların 70,0 faizindən çoxunu öz arzusu ilə işdən çıxanlar təşkil edir. Bu göstərici mədənçıxarma sənayesində təqribən 74,1 faiz; emal sənayesində 88,4 faiz; elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsində 50-54 faiz; su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində 45-46 faiz təşkil edir.

TƏKLİF VƏ TÖVSIYƏLƏR

Gələcəkdə respublika sənayesində qadın əməyindən səmərəli istifadə edilməsi üçün ölkəmizdə və onun ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarında qadın əməyinin üstünlükdə tətbiq edildiyi sənaye sahələrinin, xüsusilə də toxuculuq sənayesinin; geyim istehsalı, qida məhsulları istehsalı; dəri və dəridən məmulatların, ayaqqabıların istehsalı, poliqrafiya məhsulları istehsalı, əczaçılıq məhsulları istehsalı və sair bu kimi sənaye sahələrinin ölkə ərazisində mövcud olan əmək potensialının, o cümlədən qadın əmək potensialının ictimai əmək dairəsinə cəlb edilməsi imkanları nəzərə alaraq inkişaf etdirilib düzgün yerləşdirilməsini; gələcəkdə elmi-texniki tərəqqinin daha da sürətlə inkişaf edəcəyini və istehsalata tətbiqinin artacağını, yüksək ixtisaslı kadrların əməyinin tətbiqini zəruri edərək yeni istehsal sahələrinin və peşələrin meydana gələcəyini nəzərə alaraq həmin sahələrdə işləmək qabiliyyətinə malik olan kadrların, o cümlədən qadın kadrlarının hazırlanmasını tələb edir. Daha doğrusu texniki tərəqqinin nailiyyətləri əsasında gələcəkdə qadınların tədricən ağır fiziki işlərdən tamamilə azad edilərək nisbətən yüngül və yüksək əmək haqqı verilən işlərdə işləməyə keçirilməsi vəzifəsinə müvəffəqiyyətli həlli, hər şeydən əvvəl onları həmin iş yerləri – yerinə yetirməyə hazırlamağı tələb edir.

⁵² Əmək bazarı. Statistik məcmuə. Bakı, 2025, səh.67-68.

⁵³ Yenə orada. səh. 58.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın milli hesabları. Statistik məcmuə. Bakı, 2025.
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Əmək bazarı. Statistik məcmuə. Bakı, 2025.
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın sənayesi: statistik məcmuə. Bakı, 2025.
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanda mikro, kiçik və orta sahibkarlıq. Statistik məcmuə Bakı, 2022.
5. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanda mikro, kiçik və orta sahibkarlıq. Statistik məcmuə Bakı, 2025.

Анализ и оценка современного состояния использования женского труда в промышленном секторе Азербайджана**Ниджат Мурадлы**

Институт экономики Министерства науки и
образования Азербайджанской Республики
Докторант

Резюме: В статье на основе официальных статистических данных проводится анализ и оценка современного состояния использования женского труда в промышленном секторе Азербайджана. В исследовании рассматриваются изменения в численности и удельном весе наёмных женщин в 2020–2024 годах, отраслевая структура занятости, а также динамика занятости женщин в субъектах предпринимательства. Анализ показывает, что, несмотря на общий рост числа и доли женщин, занятых в промышленности, данный процесс носит неравномерный характер по отдельным отраслям. Обрабатывающая промышленность остаётся основной сферой концентрации женской рабочей силы, тогда как участие женщин в горнодобывающей и энергетической отраслях сравнительно невелико. В статье также уделяется внимание условиям труда женщин, санитарно-гигиеническим проблемам, различиям в уровне заработной платы мужчин и женщин, а также вопросам профессиональной подготовки и повышения квалификации. Отмечается, что значительная часть женщин продолжает работать в неблагоприятных условиях труда. В заключение подчёркивается необходимость повышения эффективности использования женского труда путём развития системы профессиональной подготовки, улучшения условий труда, сокращения гендерного разрыва в оплате труда и расширения доступа женщин к высококвалифицированным и более высокооплачиваемым рабочим местам в промышленности.

Ключевые слова: занятость женщин, отрасли промышленности, обрабатывающая промышленность, субъекты предпринимательства, наёмные работники.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/119/89-96>

The position of the middle class in the Azerbaijani economy and directions for its strengthening

Jeyhun Mammadli

Ministry of Science and Education Republic of Azerbaijan

Institute of Economics, doctoral student

E-mail: ceyhunmmli@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-4343-030X>

Abstract: This article examines the role of the middle class in socio-economic development, international approaches and the experience of Azerbaijan. The importance of income distribution, consumption opportunities, education and social mobility in the formation of the middle class is highlighted. The advantages of various models are compared based on the examples of the USA, Scandinavian countries and China, and Azerbaijan's position among upper-middle-income countries as a result of economic growth, oil revenues and public investments is examined. The article also evaluates social welfare policies, increasing the minimum wage and pensions, and expanding targeted social assistance programs as key factors in strengthening the middle class. Consequently, the protection and development of the middle class is of strategic importance for the sustainable socio-economic development of Azerbaijan.

Keywords: Middle class, social welfare, income distribution, economic development

UDC 316.334.2, 330.34, 364.2

JEL I31, O15, P36

Azərbaycan iqtisadiyyatında orta sinfin mövqeyi və möhkəmlənməsi istiqamətləri

Ceyhun Məmmədli

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

İqtisadiyyat İnstitutu, doktorant

E-mail: ceyhunmmli@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-4343-030X>

Xülasə: Bu məqalədə orta təbəqənin sosial-iqtisadi inkişafda rolu, beynəlxalq yanaşmalar və Azərbaycanın təcrübəsi tədqiq olunmuşdur. Orta təbəqənin formalaşmasında gəlir bölgüsü, istehlak imkanları, təhsil və sosial mobilliyin əhəmiyyəti diqqətə çatdırılmışdır. ABŞ, Skandinaviya ölkələri və Çin nümunələri əsasında müxtəlif modellərin üstünlükləri müqayisə edilmiş, Azərbaycanın iqtisadi artım, neft gəlirləri və dövlət investisiyaları nəticəsində yuxarı orta gəlirli ölkələr sırasında mövqeyindən araşdırılmışdır. Məqalədə həmçinin sosial rifah siyasətləri, minimum əməkhaqqı və pensiyaların artırılması, ünvanlı sosial yardım proqramlarının genişləndirilməsi orta təbəqənin möhkəmlənməsində əsas amillər kimi dəyərləndirilmişdir. Nəticə etibarilə, Azərbaycanın dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafı üçün orta təbəqənin qorunması və inkişaf etdirilməsi strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Orta təbəqə, sosial rifah, gəlir bölgüsü, iqtisadi inkişaf

UDC 316.334.2, 330.34, 364.2

JEL I31, O15, P36

Giriş

Orta təbəqə cəmiyyətin sosial-iqtisadi strukturunda əsaslı yerə sahibdir və həm iqtisadi inkişafın davamlılığını, həm də sosial sabitliyi təmin edən əsas amillərdən biridir. Müasir iqtisadi nəzəriyyələrdə orta təbəqə, xüsusən, gəlir bölgüsündə aşağı və yuxarı sinflər arasında yerləşən, müəyyən istehlak imkanlarına, sabit məşğulluğa və sosial statusa malik olan əhali qrupu kimi qəbul edilir. Orta təbəqənin formalaşması yalnız gəlir göstəriciləri ilə deyil, həm də istehlak imkanları, təhsil səviyyəsi və sosial nüfuzla sıx şəkildə əlaqəlidir. Bu təbəqə iqtisadi artımın davamlılığında həlledici rola sahibdir. Orta gəlir qrupları sabit istehlak davranışı nümayiş etdirərək daxili bazarın genişlənməsinə yardımçı olur. Paralel olaraq, orta təbəqənin mövcudluğu sosial gərginliyin azalmasına, cəmiyyət daxilində nisbi sabitliyin qorunmasına köməklik edir. Kifayət qədər güclənmiş orta təbəqə həm də cəmiyyət dəyərlərinin möhkəmlənməsində, vətəndaş iştirakının artmasında və ictimai institutların sabitliyində mühüm amil hesab olunur.

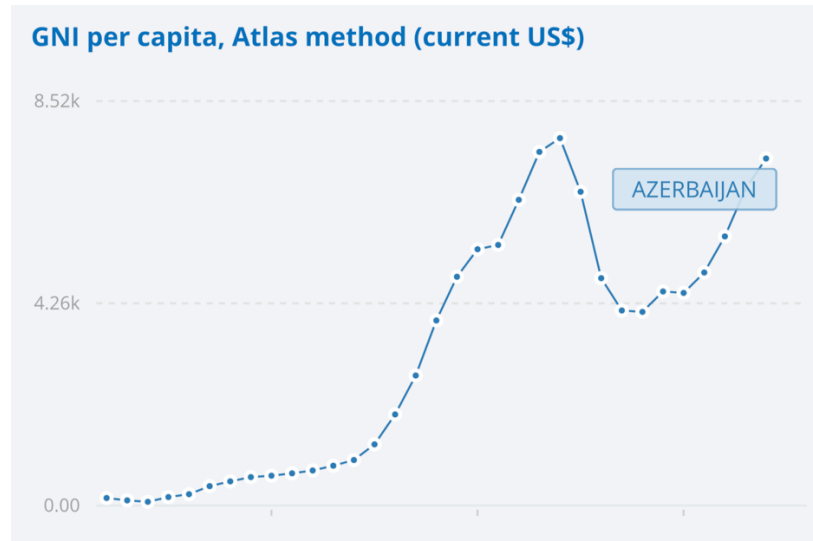
Əsas mətn

Beynəlxalq praktikada orta təbəqənin müəyyənləşdirilməsi üçün fərqli metodlara müraciət olunur. Ən çox tətbiq edilən yanaşma əhalinin gəlir bölgüsünə əsaslanır. Bu yanaşmaya əsasən, orta gəlirin müəyyən faiz aralığına uyğun gəlir əldə edən ailələr, orta təbəqəyə şamil olunur. Məsələn, *“İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) ölkələrində orta təbəqə, adətən, milli medianın 75–200 faizi aralığında gəlir götürən ailələrdən ibarətdir”*⁵⁴ (OECD, 2019, s. 13). Bu yanaşma həm primitivliyi, həm də beynəlxalq müqayisələrə imkan yaratması baxımından geniş istifadə olunmaqdadır.

Digər metodoloji yanaşmalarda isə yalnız gəlir göstəricilərinə istinad edilməyərək, həm də istehlak və həyat səviyyəsi məlumatlarına müraciət olunur. Bu yanaşma daha çox əhalinin orta gəliri deyil, ümumi ölkənin iqtisadi tərəfdən gücünü nümayiş etdirir ki, bu da ölkə iqtisadiyyatının dünyada

⁵⁴ OECD (2019). Under Pressure: The Squeezed Middle Class. səh 13
https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2019/05/under-pressure-the-squeezed-middle-class_f3fa7167/689afed1-en.pdf

olan mövqeyini müəyyən təyin etməkdə yardımçı olur. Dünya Bankı hər il ölkələri adambaşına düşən milli gəlir (GNI per capita) göstəricisinə görə dörd qrupa ayırır. “2026-cı maliyyə ili üçün aşağı gəlirli ölkələr 2024-cü ildə Dünya Bankının Atlas metodu ilə hesablanmış adambaşına ÜDM-i 1135 ABŞ dolları və ya daha az olan ölkələr kimi müəyyən edilir; aşağı orta gəlirli ölkələr adambaşına düşən ÜDM-i 1,136 və 4,495 dollar arasında olanlardır; yuxarı orta gəlirli ölkələr adambaşına düşən ÜDM-i 4,496 və 13,935 dollar arasında olanlardır; yüksək gəlirli ölkələr isə adambaşına düşən ÜDM-i 13,935 dollardan çox olan ölkələrdir” ⁵⁵ (World Bank, 2025).

Qrafik 1. Azərbaycanda (1992-2024-cü illər üzrə) adambaşına düşən milli gəlir. Mənbə: Dünya Bankı (2025) ⁵⁶

Azərbaycanda orta təbəqənin formalaşması ölkənin iqtisadi inkişafı ilə sıx şəkildə əlaqəlidir. 2000-ci illərdə neft gəlirlərinin dinamik artımı, iri infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi və dövlət investisiyalarının böyük miqyasda genişlənməsi əhalinin demək olar bütün təbəqələrinin gəlir səviyyəsini yüksəltdi, onların istehlak imkanlarını artırmışdır. İstinad etdiyimiz Dünya Bankının 2025-ci il üzrə hesabatına əsasən, Azərbaycan yuxarı orta gəlirli ölkələr siyasindədir və elə 2024-cü il üzrə məcmuədə Azərbaycanın adambaşına düşən milli gəlir dəyəri 7310 ABŞ dolları kimi müəyyən edilmişdir (Qrafik 1). Yuxarıdakı qrafikdə ölkəmizin bu göstərici üzrə xüsusən 2005-ci ildən etibarən çox güclü artımda irəliləməsini müşaiət edə bilərik.

Maliyyə baxımından isə orta təbəqə yığım və investisiya mənbəyi rolunu oynamaqdadır. Bu qrupun üzvləri bank depozitləri, sığorta sistemləri və pensiya fondlarına yatırımlar etməklə kapitalın iqtisadiyyata yönəlməsində iştirak edirlər. Bununla yanaşı, onların ödədikləri vergilər dövlət büdcəsinin sabit gəlir bazasını təmin edir və maliyyə dayanıqlılığını möhkəmləndirir. “Orta təbəqənin sabitliyi onların əmanətlərinin və aktivlərinin olub-olmamasından asılıdır. Maddi müdafiəsi olmayan vətəndaşlar iqtisadi böhran zamanı yoxsulluğa düşər olmaq riski ilə üzləşdiyindən orta təbəqənin real nümayəndəsi ola bilməzlər” ⁵⁷ (Appazov & Adambekova, 2025, s. 115). Beləliklə, orta təbəqənin yığım və maliyyə sabitliyi həm onun özünün sosial-iqtisadi təhlükəsizliyini, həm də makroiqtisadi sabitliyi qoruyan mühüm amil rolunu oynamaqdadır. Başqa sözlə, güclü yığım imkanlarına sahib olmayan orta təbəqə iqtisadiyyatın risklərə qarşı dayanıqlılığını zəiflədir və böhranların təsirini daha da dərinləşdirmə potensialına malikdir.

⁵⁵ World Bank (2025). Country and Lending Groups <https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519-world-bank-country-and-lending-groups>

⁵⁶ <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GNP.PCAP.CD?locations=AZ>

⁵⁷ Appazov, A. A., & Adambekova, A. A. (2025). Socio-Economic Aspects of Middle Class Identification: Criteria and Challenges. L.N. Gumilyov Eurasian National University Bulletin. Economics Series, 2, səh 115. <https://bulecon.enu.kz/index.php/main/article/view/1215>

Orta təbəqənin ümumiyyətlə mahiyyətini anlamaq və ölkə iqtisadiyyatında payını təyin etmək üçün dünya ölkələri və regionları üzrə təsnifatına nəzər yetirmək zəruridir.

Amerika Birləşmiş Ştatları

ABŞ-da orta təbəqə anlayışı daha çox **gəlir intervalına** əsasən təyin edilir. Ən çox istifadə olunan yanaşmaya görə, ailənin illik gəliri median gəlirin 2/3 hissəsindən 2 qatına qədər olduqda, həmin ailə orta təbəqədən hesab edilir. Lakin bu, yalnız gəlirlə məhdudlaşmır. ABŞ-da orta təbəqə dedikdə həm də müəyyən həyat keyfiyyətlərinə və imkanlarına sahib olan qruplar nəzərdə tutulur: şəxsi mənzil və avtomobil sahibliyi, keyfiyyətli səhiyyə və təhsil xidmətlərinə çıxış, övladların ali məktəbdə oxuması və ildə azı bir dəfə ailəvi istirahət imkanı. 1971-ci ildə orta təbəqə əhalinin 61%-ni təşkil edirdisə, 2023-cü ildə bu göstərici 51%-ə düşmüşdür. Bunun əsas səbəbləri kimi gəlir uçurumunun yüksəlməsi, təhsil və səhiyyə xərclərinin kəskin artması, daşınmaz əmlak bazarında qiymətlərin sürətli bahalaşması göstərilir. ABŞ-da “orta təbəqənin daralması” problemi sosial sabitlik və gələcək iqtisadi inkişafı bağlı ciddi narahatlıqlara səbəb ola bilər və bu dövlət bu istiqamətdə inkişaf imkanlarına yenidən nəzər yetirməlidir ⁵⁸ (Pew Research Center, 2024).

Skandinaviya ölkələri

Avropada orta təbəqənin formalaşması və qorunub saxlanması daha çox sosial dövlət institutları ilə bağlıdır. Xüsusən də Skandinaviya ölkələrində orta təbəqə anlayışı daha da kəskindir: İsveç, Norveç və Danimarkada əhalinin böyük hissəsi özünü orta təbəqəyə aid edir. Bunun əsas səbəbi yüksək vergi dərəcələrinin hesabına maliyyələşən universal sosial xidmət sahələridir. Bu modeldə demək olar ki, bütün əhalinin keyfiyyətli səhiyyə və təhsil xidmətlərinə, sosial təminatı və sabit gəlir mənbələrinə çıxış imkanları vardır. *“Demək olar ki, bütün ölkələrdə respondentlərin çoxu özlərini orta sinif kateqoriyasına daxil etsələr də, əhəmiyyətli bir hissə başqa siniflərdə özünü görür. Adətən əhalinin 20–30%-i özünü işçi təbəqəsinə aid edir (Böyük Britaniya istisna olmaqla; burada işçi təbəqə 40%-lə ən böyük qrupdur). Aşağı-orta sinfin payı ölkələr arasında dəyişir: Danimarkada 10%-dən bir qədər çox, İtaliyada isə 30%-dən artıqdır. Yuxarı-orta sinif isə daha kiçikdir: Böyük Britaniyada 3%-dən Danimarkada 20%-ə qədər. Respondentlərin 1%-dən azı özünü yuxarı sinfə aid etdiyini bildirib və buna görə bu kateqoriya təhlildən kənarda saxlanılıb”* ⁵⁹ (Kevins, Horn, Jensen & van Kersbergen, 2019, s. 26). Sadəcə, burada bir məqam vardır ki, Marksist yanaşmadan fərqli olaraq (Marksist yanaşmada işçi təbəqə orta təbəqə hesab olunmur), göstərilən istinadda işçi sinif orta təbəqə kimi anlaşılmaktadır, çünki bu şəxslərin sabit iş yerləri, stabil gəlirləri və istehlak imkanları vardır.

Çin

Son otuz ildə Çin cəmiyyətində orta təbəqənin sürətli genişlənməsi müşahidə olunmaqdadır. 2000-ci ildə əhalinin cəmi 3.1 faizi (təxminən 39 milyon nəfər) orta təbəqəyə daxil olduğu halda, 2018-ci ildə bu göstərici 707 milyona (əhalinin 50.8 faizi) gəlib çıxmışdır. Nəticədə, bir nəsil ərzində yüz milyonlarla insanın sosial-iqtisadi statusunda yüksəliş qeydə alınmışdır. Orta təbəqənin böyüməsi yalnız gəlirlərin artımı ilə deyil, həm də həyat tərzində ciddi dəyişikliklərlə müşayiət olunur: mənzil və avtomobil sahibliyi, daxili və xarici turizmə marağın artımı, təhsilə və texnologiyaya çıxışın əlçatanlığı bu sinfi səciyyələndirən əsas parametrlərdir. Məsələn, 2017-ci ildə Çində 24.7 milyon sərnixin avtomobili satılmış və dünya üzrə avtomobil satışlarının üçdə birini təşkil etmişdir. Eyni zamanda, ali təhsilə qəbul göstəriciləri 2000-ci ildəki 7.6 faizdən 2018-ci ildə 53.8 faizə qədər yüksəlmiş, xaricdə təhsil alan tələbələrin sayı isə yüz minlərlə nəfəri ötüb keçmişdir. İnternet istifadəsinin 2000-ci ildə 1.8 faizdən 2017-ci ildə 54.3 faizədək artması və Çinin 2020-ci ildə 2.1 trilyon dollarlıq elektron ticarət bazarına sahib olması orta təbəqənin istehlak davranışlarında keyfiyyətə yeni mərhələnin formalaşmasına işarədir. Bu göstəricilər sübut edir ki, Çində orta təbəqə artıq yalnız daxili bazarın güclənməsində deyil, həm də global istehlak və investisiya axınlarının istiqamətlənməsində həlledici rola sahibdir ⁶⁰ (ChinaPower, 2020).

⁵⁸ Pew Research Center (2024). The State of the American Middle Class <https://www.pewresearch.org/race-and-ethnicity/2024/05/31/the-state-of-the-american-middle-class/>

⁵⁹ Kevins, A., Horn, A., Jensen, C., & van Kersbergen, K. (2019). The illusion of class in welfare state politics? Journal of Social Policy, səh. 26. <https://doi.org/10.1017/S0047279418000247>

⁶⁰ ChinaPower. (2020). Is China's middle class the largest in the world? Center for Strategic and International Studies (CSIS). <https://chinapower.csis.org/china-middle-class/>

Azərbaycanda orta təbəqənin formalaşması və mövcud vəziyyəti.

Ölkələrin timsalında orta təbəqənin mövqeyini təyin edərkən anlaşılır ki, təhsil və insan kapitalı orta təbəqənin davamlı formalaşmasında və sabitliyində önəmli məqamdır. Azərbaycanda bu sahədə bir sıra müsbət göstəricilər var, amma eyni zamanda inkişaf üçün nöqtələrimiz də mövcuddur. Dövlətin təhsil sahəsinə xərcləri artmaqdadır. Məsələn, 2024-cü ildə təhsil üçün dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait təxminən **4.4 milyard manat** olmuşdur ki, bu da 2023-cü ilə nisbətən 6.4 % artım deməkdir. Bu vəsait təhsilin inkişafına, məktəb infrastrukturunu, müəllim hazırlığı və digər xidmətlərin keyfiyyətinin artırılmasına yönəldilir ⁶¹ (Trend.az, 2025). Bundan başqa, dövlətin təhsilə ayırdığı büdcə xərcinin ümumi ÜDM-ə nisbəti son illərdə də bərabər şəkildə artırılmaqdadır. *“2023-cü ildə son göstərici 3,58 faiz olmuşdur ki, bu da 2022-ci ildəki 3,05 faizli göstəriciyə müqayisədə artım deməkdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 63 ölkənin məlumatlarına əsasən dünya üzrə orta göstərici 4,40 faiz təşkil edir. Tarixi dinamika göstərir ki, 1992–2023-cü illər arasında Azərbaycan üzrə orta göstərici 3,19 faiz olmuşdur”* ⁶² (TheGlobalEconomy.com, 2023).

Təhsilə yatırımlar orta təbəqə üçün bir növ investisiya rolunu oynayır. Təhsil səviyyəsinin yüksəlməsi yalnız fərdi imkanları artırmır, eyni zamanda iş bazarında daha rəqabətli mövqe tutmaq üçün çox vacib amildir. Orta təbəqə sinfinə aid uşaqların ali təhsil alma imkanları genişləndikcə, irəlidə onların sosial mobilliyi və gəlir səviyyələri daha sabit olur. Digər tərəfdən, iş bazarı və sahibkarlıq imkanlarının artması insan kapitalının reallaşdırılması üçün əsas şərtlərdəndir. Azərbaycanda Mikro, Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektlərinin payı iqtisadiyyatda önəm qazanır. *“Azərbaycanda sahibkarların 99 faizindən çoxu mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləridir. Onların təxminən 97,3 faizi mikro, 1,9 faizi kiçik, 0,8 faizi isə orta sahibkarlıqlardır. Bu müəssisələr ticarət, kənd təsərrüfatı, tikinti, logistika, turizm və digər sahələrdə fəaliyyət göstərirlər. Son illərdə bu müəssisələrin dövrüyyəsi və gəlirləri əhəmiyyətli dərəcədə artmış və ölkənin iqtisadi inkişafına ciddi töhfə vermişdir”* ⁶³ (EU4Business, 2024).

Azərbaycanda orta təbəqənin sabitliyi və genişlənməsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyalarında əsas yer tutur. Azərbaycan Prezidenti Cənab İlham Əliyevin imzaladığı sərəncamlar və qəbul edilən dövlət proqramları bu prosesdə mühüm paya sahibdir. Dövlət siyasətinin əsas məqsədi yalnız yoxsulluğun azaldılması deyil, eyni zamanda orta gəlir qruplarının gücləndirilməsi, onların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması və iqtisadi imkanlarının artırılması olmuşdur.

2021-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədi bu baxımdan strateji dönüş nöqtələrindən biri hesab olunur. Burada aydın şəkildə vurğulanır ki, *“Davamlı və yüksək iqtisadi artım dinamik və inklüziv cəmiyyətin formalaşmasına xidmət etməli, hər bir vətəndaş öz həyatında bu inkişafı hiss etməlidir. İnsanların sosial statusundan və yaşadığı ərazidən asılı olmayaraq iqtisadi imkanlara çıxışı bərabər və ədalətli olmalıdır. Ölkənin bütün təbəqələri cəmiyyətin ayrılmaz hissəsidir və dövlət onların qayğısına qalmalıdır. Ölkədə yoxsulluq səviyyəsinin minimuma endirilməsi və aşağı işsizlik səviyyəsi, eləcə də yoxsul təbəqənin ehtiyaclarının qarşılmasına yönələn ünvanlı yardımların əhatə dairəsinin genişləndirilməsi vətəndaşların sosial müdafiəsinə əlavə imkanlar yaradır”* ⁶⁴ (Azərbaycan Respublikası Prezidenti, 2021).

Təhsil sahəsində qəbul edilən dövlət proqramları isə xüsusilə gənclərin sayəsində gələcək nəsillərin yaşayış rifahının yüksəldilməsinə yönəlmişdir. 2019–2023-cü illəri əhatə edən “Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı” ali məktəblərin tədris keyfiyyətini gücləndirmək, universitetləri beynəlxalq reytinglərdə daha yuxarı pillələrə qaldırmaq və tələbələrin qlobal bilik mübadiləsində iştirakını təmin etmək məqsədi

⁶¹ Trend.az. (2025, May 16). Azərbaycanın təhsil büdcəsi artıb: vəsaitlər əsasən məktəblərin infrastrukturunu və müəllim hazırlığına sərf olunur. <https://www.trend.az/business/4049232.html>

⁶² TheGlobalEconomy.com. (2023). Azerbaijan — Education spending (% of GDP). https://www.theglobaleconomy.com/Azerbaijan/Education_spending/

⁶³ EU4Business. (2024). Azerbaijan — Results in 2024: SMEs supported, budget and outcomes. <https://eu4business.eu/countries/azerbaijan/>

⁶⁴ Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2021). Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər haqqında sərəncam. <https://president.az/az/articles/view/50474>

daşımışdır. ⁶⁵ (Azərbaycan Respublikası Prezidenti, 2018). Nəticədə, həm universitetlərin potensialı artmış, həm də orta təbəqəyə mənsub ailələrin övladlarının daha yüksək keyfiyyətli təhsilə çıxışı imkanı qazanmışdılar.

2022–2028-ci illəri əhatə edən “Gənclərin xarici ölkələrin nüfuzlu ali təhsil müəssisələrində təhsil almalarına dair Dövlət Proqramı” da əhəmiyyətli addımlardan biri hesab olunur. Bu proqram vasitəsilə ölkənin müxtəlif sosial təbəqələrinə aid istedadlı gənclərin xaricdə keyfiyyətli təhsil almasına şərait yaradılır. *“Qəbul üzrə kvota sayı 500 nəfər müəyyən olunub. 2025-ci ildən başlayaraq kvotanın 25 faizindən çox olmayan hissəsi bakalavriat səviyyəsini və 20 faizindən çox olmayan hissəsi doktorantura səviyyəsini əhatə edəcək. 2024-2025-ci tədris ilində Dövlət Proqramı çərçivəsində bakalavriat səviyyəsi üzrə 125, magistratura səviyyəsi üzrə isə 375 nəfər olmaqla ümumilikdə 500 nəfər təqaüdçü adını qazanıb”* ⁶⁶ (Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, 2022). Burada məqsəd yalnız fərdi nailiyyətlər deyil, həm də ölkəyə yeni bilik və bacarıqların, texnologiyaların və idarəetmə təcrübələrinin gətirilməsi olmuşdur. Əslində, bu təşəbbüs orta təbəqənin intellektual potensialının artırılması, onun iqtisadi və sosial sabitliyinin daha güclü əsaslara söykənməsi anlamına gəlir.

Sosial siyasət və rifah proqramlarının təsiri.

Orta təbəqənin möhkəmlənməsi yalnız iqtisadi artımla deyil, həm də dövlətin həyata keçirdiyi məşğulluq və sosial rifah siyasətləri ilə bilavasitə sıx əlaqədədir. Azərbaycanda son illərdə bu istiqamətdə aparılan islahatlar orta təbəqənin sosial-iqtisadi dayanıqlığını artırmaq üçün mühüm vasitə kimi çıxış etmişdir. Xüsusən də məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsi, minimum əməkhaqqının mərhələli şəkildə artımı, pensiya və müavinətlərin indeksləşdirilməsi orta gəlir qruplarının alıcılıq qabiliyyətinin qorunmasında əsas rol payıdır. Məsələn, Prezident İlham Əliyevin 23 dekabr 2024-cü il tarixli sərəncamı ilə minimum aylıq əməkhaqqı 2025-ci il yanvarın 1-dən 400 manat səviyyəsində təyin edilmişdir. Bu qərar yalnız aşağı gəlir qruplarının deyil, həm də orta təbəqəyə yaxınlaşmaq potensialı olan ailələrin gəlir dayanıqlığını inkişaf etdirir. Eyni zamanda, yaşayış minimumunun əmək qabiliyyətli əhali üçün 305 manat, pensiyaçılar üçün 232 manat, uşaqlar üçün isə 246 manat olaraq təsdiqlənməsi dövlətin sosial rifah siyasətində məqsədyönlü addımlardan hesab edə bilərik. ⁶⁷ (Azərbaycan Respublikası Prezidenti, 2024).

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2025-ci ilin yanvar-iyun aylarında ölkədə orta aylıq nominal əməkhaqqı 1097,3 manat təşkil etmiş, bu da ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 9,4% artım anlamına gəlir ⁶⁸ (Dövlət Statistika Komitəsi, 2025). Lakin bu artımın real təsirini anlamaq üçün inflyasiya amili nəzərə alınmalıdır. Mərkəzi Bankın 2025-ci ilin mart ayında təqdim etdiyi məlumata əsasən, illik inflyasiya 5,4% həddinə çatmışdır ⁶⁹ (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, 2025). Bu isə o deməkdir ki, nominal əməkhaqqı artsa da, real əməkhaqqı göstəriciləri daha mülayim tempdə artmışdır. Orta təbəqənin sabitliyini qorumaq üçün gələcəkdə gəlir artımı ilə inflyasiya arasında balansın saxlanması vacib amildir.

Sosial rifah proqramlarının genişləndirilməsi də orta təbəqənin möhkəmlənməsinə xidmət edir. 2024-cü ilin əvvəlinə olan statistik məlumatlara əsasən, 63968 aztəminatlı ailə ünvanlı dövlət sosial yardımını almışdır. Paralel olaraq, sosial müavinət alanların sayı 443016 nəfərə çatmışdır ki, bu da əvvəlki illərlə müqayisədə yüksəliş deməkdir. Pensiya sistemində aparılan dəyişikliklər də əhalinin rifahına təsir göstərən amillərdəndir. 2024-cü ildə ölkə üzrə orta aylıq pensiya məbləği 441,3 manat

⁶⁵ Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2018). Ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı (2019–2023-cü illər). <https://president.az/az/articles/view/30751>

⁶⁶ Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi. (2022). Gənclərin xarici ölkələrin nüfuzlu ali təhsil müəssisələrində təhsil almalarına dair Dövlət Proqramı (2022–2028-ci illər). <https://edu.gov.az/az/2022-2026-ci-illər-üzrə-dövlət-proqramı/2022-2026-ci-illər-üzrə-dövlət-proqramı2483>

⁶⁷ Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2024). Azərbaycan Respublikasında 2025-ci il üçün yaşayış minimumu haqqında Qanun. <https://president.az/az/articles/view/67726>

⁶⁸ Dövlət Statistika Komitəsi. (2025). İqtisadiyyatda işləyənlərin sayı və əməkhaqqı barədə. <https://www.stat.gov.az/news/index.php?lang=az&id=6362>

⁶⁹ Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. (2025). Faiz dəhlizinin parametrləri haqqında. <https://www.cbar.az/press-release-5033/faiz-dhlizinin-parametrlri-haqqinda>

olmuş, bu da əvvəlki ilə nisbətə 18,6% artım deməkdir ⁷⁰ (Dövlət Statistika Komitəsi, 2024). Hərçənd bu göstəricilər əsasən həssas qrupları əhatə etsə də, ümumi sosial sabitlik fonunda orta təbəqə üçün də dolayısı ilə mühüm müdafiə mexanizmlərini dəstəkləyir. Müavinət və təqaüdlərdə müşahidə olunan bu inkişaf, orta təbəqənin gələcək sosial təminat mexanizmlərinə inamını artırır. Bütün bu tədbirlər sübut edir ki, məşğulluq siyasəti, sosial rifah proqramları və dövlətin iqtisadi dəstək mexanizmləri orta təbəqənin formalaşması və möhkəmlənməsi üçün vacib şərtlərdir. Lakin real gəlirlərin qorunması, inflyasiyanın nəzarətdə saxlanması və gəlir bölgüsündə ədalətin təmin olunması irəlidə daha sabit və dayanıqlı orta təbəqənin yaranmasının əsas istiqamətlərini təşkil edir.

Nəticə

Orta təbəqə müasir cəmiyyətlərin sosial-iqtisadi sabitliyinin əsas sütunlarından biridir və iqtisadi artımın dayanıqlılığında vacib rol oynayır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, güclü orta təbəqəyə malik olan ölkələrdə sosial gərginlik azalır, vətəndaş iştirakçılığı və demokratik dəyərlər isə daha da güclənir. ABŞ-da orta təbəqənin kiçilməsi, Skandinaviya modelində onun sosial dövlət institutları hesabına dəstəklənməsi və Çində sürətli genişlənməsi bu qrupun müxtəlif ölkələrdə fərqli transformasiya proseslərindən keçməsinə bariz nümunələrdir.

Azərbaycan nümunəsi göstərir ki, orta təbəqənin formalaşması təkcə iqtisadi artım amillərinə deyil, həm də dövlətin sosial siyasətinə və rifah proqramları ilə tam əlaqəlidir. Neft gəlirlərindən əldə olunan resurslar, iri infrastruktur layihələri, sosial müdafiə və məşğulluq sahəsində aparılan islahatlar orta sinfin möhkəmlənməsinə mühüm təsir göstərməkdədir. Təhsil və sahibkarlıq imkanlarının artırılması, minimum əməkhaqqının və pensiyaların mərhələli şəkildə yüksəldilməsi, sosial yardım və müavinətlərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi bu təbəqənin iqtisadi təhlükəsizliyini gücləndirən əsas məqamlardandır.

Bununla belə, inflyasiya, gəlir bölgüsündə qeyri-bərabərlik kimi problemlər orta təbəqənin davamlı inkişafı üçün daima risk olaraq qalmaqdadır. Məhz bu səbəbdən gələcəkdə dövlət siyasətləri yalnız nominal göstəricilərin artımına deyil, real gəlirlərin qorunmasına, sosial ədalətin təmin olunmasına və orta təbəqənin genişlənməsinə fokuslanmalıdır. Yalnız bu halda orta təbəqə həm iqtisadi artımın aparıcı qüvvəsi, həm də sosial sabitliyin təminatçısı kimi öz funksiyalarını davam etdirə biləcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. OECD (2019). Under Pressure: The Squeezed Middle Class. səh 13 https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2019/05/under-pressure-the-squeezed-middle-class_f3fa7167/689afed1-en.pdf
2. World Bank (2025). Country and Lending Groups <https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519-world-bank-country-and-lending-groups>
3. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GNP.PCAP.CD?locations=AZ>
4. Appazov, A. A., & Adambekova, A. A. (2025). Socio-Economic Aspects of Middle Class Identification: Criteria and Challenges. L.N. Gumilyov Eurasian National University Bulletin. Economics Series, 2, səh 115. <https://bulecon.enu.kz/index.php/main/article/view/1215>
5. Pew Research Center (2024). The State of the American Middle Class <https://www.pewresearch.org/race-and-ethnicity/2024/05/31/the-state-of-the-american-middle-class/>
6. Kevins, A., Horn, A., Jensen, C., & van Kersbergen, K. (2019). The illusion of class in welfare state politics? Journal of Social Policy, səh. 26. <https://doi.org/10.1017/S0047279418000247>
7. ChinaPower. (2020). *Is China's middle class the largest in the world?* Center for Strategic and International Studies (CSIS). <https://chinapower.csis.org/china-middle-class/>

⁷⁰ Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). Səhiyyə, sosial müdafiə və idmanın əsas göstəriciləri. Stat.gov.az. <https://www.stat.gov.az/source/healthcare/>

8. Trend.az. (2025, May 16). Azərbaycanın təhsil büdcəsi artıb: vəsaitlər əsasən məktəblərin infrastrukturunu və müəllim hazırlığına sərf olunur. <https://www.trend.az/business/4049232.html>
9. TheGlobalEconomy.com. (2023). Azerbaijan — Education spending (% of GDP). https://www.theglobaleconomy.com/Azerbaijan/Education_spending/
10. EU4Business. (2024). Azerbaijan — Results in 2024: SMEs supported, budget and outcomes. <https://eu4business.eu/countries/azerbaijan/>
11. Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2021). Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər haqqında sərəncam. <https://president.az/az/articles/view/50474>
12. Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2018). Ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliyi artırılması üzrə Dövlət Proqramı (2019–2023-cü illər). <https://president.az/az/articles/view/30751>
13. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi. (2022). Gənclərin xarici ölkələrin nüfuzlu ali təhsil müəssisələrində təhsil almalarına dair Dövlət Proqramı (2022–2028-ci illər). <https://edu.gov.az/az/2022-2026-ci-illər-uzre-dovlet-proqrami/2022-2026-ci-illər-uzre-dovlet-proqrami2483>
14. Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2024). Azərbaycan Respublikasında 2025-ci il üçün yaşayış minimumu haqqında Qanun. <https://president.az/az/articles/view/67726>
15. Dövlət Statistika Komitəsi. (2025). İqtisadiyyatda işləyənlərin sayı və əməkhaqqı barədə. <https://stat.gov.az/news/index.php?id=6220&lang=az>
16. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. (2025). Faiz dahlizinin parametrləri haqqında. <https://www.cbar.az/press-release-5033/faiz-dhlizinin-parametrlri-haqqinda>
17. Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). Səhiyyə, sosial müdafiə və idmanın əsas göstəriciləri. Stat.gov.az. <https://www.stat.gov.az/source/healthcare/>

Положение среднего класса в экономике Азербайджана и направления его укрепления

Джейхун Мамедли

Министерство науки и образования Азербайджанской Республики

Институт экономики, докторант

Электронная почта: ceyhunmmli@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-4343-030X>

Резюме: В статье рассматривается роль среднего класса в социально-экономическом развитии, международные подходы и опыт Азербайджана. Подчеркивается важность распределения доходов, потребительских возможностей, образования и социальной мобильности в формировании среднего класса. Сравниваются преимущества различных моделей на примере США, скандинавских стран и Китая, а также анализируется положение Азербайджана среди стран с уровнем дохода выше среднего благодаря экономическому росту, доходам от нефти и государственным инвестициям. В статье также оцениваются политика социального обеспечения, повышение минимальной заработной платы и пенсий, а также расширение программ адресной социальной помощи как ключевые факторы укрепления среднего класса. Следовательно, защита и развитие среднего класса имеют стратегическое значение для устойчивого социально-экономического развития Азербайджана.

Ключевые слова: Средний класс, социальное обеспечение, распределение доходов, экономическое развитие

UDC 316.334.2, 330.34, 364.2

JEL I31, O15, P36

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/119/97-102>

Comparative analysis of the role of international events in the development of tourism and related sectors

Aghanemat Dashqinli

Azerbaijan University of Tourism and Management,

Doctoral student

E-mail: aganemet@yandex.com

<https://orcid.org/0009-0002-1455-0102>

Abstract: International events, including sporting competitions, exhibitions, and conferences, play a significant role in the development of tourism and related sectors. These events not only generate short-term tourist flows but also have considerable impacts on the local economy, infrastructure, and social and cultural domains. This paper provides a comparative analysis of the effects of different types of international events on tourism and related sectors. The analysis indicates that sporting events primarily provide short-term tourist influx and infrastructure benefits, whereas exhibitions promote sustainable business tourism and professional networking. The findings highlight the importance of integrating economic, social, and cultural factors in event planning.

Keywords: international events, tourism, sporting events, exhibitions, economic impact, social and cultural impact

UOT: 331.5

JEL O33, D31, J01, H21

Beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlərin turizm və əlaqəli sektorlar üzərindəki rolunun müqayisəli təhlili

Ağanemət Daşqını

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
əyani doktorant

E-mail: aganemet@yandex.com

<https://orcid.org/0009-0002-1455-0102>

Xülasə: Beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlər, o cümlədən idman yarışları, sərgilər və konfranslar, turizm və əlaqəli sektorların inkişafında mühüm rol oynayır. Bu tədbirlər qısa müddətli turist axını yaratmaqla yanaşı, yerli iqtisadiyyat, infrastruktur, sosial və mədəni sahələrdə də əhəmiyyətli təsir göstərir. Məqalədə müxtəlif növ beynəlxalq tədbirlərin turizm və əlaqəli sektorlar üzərindəki təsirləri müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Analiz nəticəsində idman tədbirlərinin qısa müddətli turist axını və infrastruktur faydaları təmin etdiyi, sərgilərin isə davamlı biznes turizmi və peşəkar əlaqələrin inkişafına yönəldiyi müəyyən edilmişdir. Məqalənin nəticələri tədbir planlamasında iqtisadi, sosial və mədəni amillərin integrasiyasının vacibliyini göstərir.

Açar sözlər: beynəlxalq tədbirlər, turizm, idman tədbirləri, sərgilər, iqtisadi təsir, sosial və mədəni təsir

UOT: 331.5

JEL O33, D31, J01, H21

Giriş / Introduction

Beynəlxalq tədbirlər global iqtisadi və turizm siyasətində strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu tədbirlər şəhərlərin və ölkələrin beynəlxalq səviyyədə görünürsüzlüyünü artırmaqla yanaşı, turizm infrastrukturunun və əlaqəli xidmət sahələrinin inkişafını da sürətləndirir. Müasir şəhərlər bu imkanlardan istifadə edərək turizm gəlirlərini artırmaq, iş yerlərinin sayını genişləndirmək və yerli iqtisadiyyatı diversifikasiya etmək imkanına malik olurlar. Eyni zamanda, beynəlxalq tədbirlər sosial və mədəni mühitə də təsir göstərir; onlar yerli əhəlinin fəallığını artırır, mədəni mübadilə və regional identitetin tanınmasına şərait yaradır.

Hər bir tədbir növü turizm və əlaqəli sektorlar üzərində fərqli təsir mexanizmlərinə malikdir. İdman yarışları və böyük müsabiqələr qısa müddətli turist axını və infrastruktur modernləşməsini stimullaşdırır, sərgilər və konfranslar isə peşəkar səfərlərin artmasına və biznes turizminin inkişafına xidmət edir. Bununla belə, tədbirlər həm də planlaşdırma və idarəetmə baxımından çətinliklər yaradır; resursların düzgün bölgüsü, logistika və xidmət keyfiyyəti kimi amillər tədbirin effektivliyini müəyyən edir.

Bu məqalədə beynəlxalq tədbirlərin turizm və əlaqəli sektorlar üzərindəki təsirləri müqayisəli şəkildə araşdırılacaq, müxtəlif tədbir növlərinin iqtisadi, sosial və mədəni nəticələri qiymətləndiriləcək və strateji tövsiyələr təqdim olunacaq. Tədqiqatın nəticələri, tədbir planlamasında risklərin minimuma endirilməsi və faydaların maksimuma çatdırılması üçün əsaslı məlumat bazası təmin edəcək.

Əsas hissə / Main Part

Ədəbiyyatların Təhlili

Beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlərin turizm və əlaqəli sektorların inkişafına təsiri ilə bağlı həm ölkədaxili, həm də xarici tədqiqatlar diqqətəlayiqdir. Azərbaycan kontekstində, məsələn, M.Əliyev, R.Hüseynova və S.Məmmədova tərəfindən aparılan araşdırmalar turizm sektorunda tədbirlərin iqtisadi və infrastruktur təsirlərini qiymətləndirmişdir. Habelə D.Abdullayeva və F.Əliyeva turizmin sosial və mədəni təsirlərini araşdıraraq yerli əhəlinin iştirakı və mədəni proqramların rolunu

vurğulamışlar. Beynəlxalq tədqiqatlarda isə J. Getz, A. Hede və H. Kim kimi tədqiqatçılar müxtəlif növ beynəlxalq tədbirlərin iqtisadi, sosial və turizm sektoru üzərindəki təsirlərini müqayisəli şəkildə təhlil etmişlər. Lakin Azərbaycan üçün beynəlxalq tədbirlərin turizm və əlaqəli sektorların strateji inkişafına təsiri məsələsi hələ kifayət qədər tədqiq olunmamışdır və bu səbəbdən mövzu elmi baxımdan aktualdır.

Metodologiya

Məqalədə tədqiqatın aparılması üçün **sistemli yanaşma** əsas götürülmüşdür. Analiz zamanı **müqayisə, metodoloji ümumiləşdirmə** və **qruplaşdırma** metodlarından istifadə olunmuşdur. Müqayisə vasitəsilə müxtəlif növ beynəlxalq tədbirlərin turizm və əlaqəli sektorlar üzərindəki təsirləri qiymətləndirilmişdir. Metodoloji ümumiləşdirmə nəticəsində fərqli tədbir nümunələrinin iqtisadi, sosial və mədəni təsirləri analiz edilmişdir. Qruplaşdırma metodu isə tədbirlərin təsir mexanizmlərini kateqoriyalara ayıraraq sistemli təhlil aparmağa imkan yaratmışdır. Bu yanaşma həm nəzəri, həm də praktik aspektlərin əhatəli şəkildə qiymətləndirilməsini təmin etmiş və nəticələrin aydın şəkildə təqdim olunmasına şərait yaratmışdır.

Beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlərin rolu

Beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlər, xüsusilə idman yarışları, sərgilər, beynəlxalq konfranslar və mədəni festivalar, qlobal turizm bazarında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu tədbirlər yalnız qısa müddətli turist axını yaratmaqla kifayətlənmir, həm də şəhərin və ölkənin iqtisadi, sosial və mədəni inkişafına təsir göstərir. Son illərdə turizm sektorunda artan rəqabət və beynəlxalq tədbirlərin böyüyən rolu, şəhərlər və ölkələr üçün strateji planlamanın vacibliyini ortaya qoyur. Bu baxımdan, beynəlxalq tədbirlərin turizm və əlaqəli sektorların inkişafına təsirini müqayisəli şəkildə təhlil etmək elmi və praktik əhəmiyyət daşıyır.

Beynəlxalq tədbirlərin iqtisadi təsiri çoxşaxəlidir. Getz (2005) öz araşdırmalarında qeyd edir ki, böyük miqyaslı idman tədbirləri və sərgilər otel, restoran, nəqliyyat və pərakəndə satış sektorlarının gəlirlərinə birbaşa təsir göstərir (Getz, 2005). Eyni zamanda, bu tədbirlər şəhərin beynəlxalq tanınmasını təmin edir, bu da uzunmüddətli turist axını və investor marağını artırır. Hede (2007) isə sosial və mədəni təsirləri vurğulayaraq, tədbir planlamasında yalnız iqtisadi göstəricilərin deyil, həm də yerli əhali üçün sosial faydaların nəzərə alınmasının vacibliyini göstərir. Bu iki yanaşma birləşdirildikdə, beynəlxalq tədbirlərin turizm sektoruna təsirinin həm qısa müddətli, həm də uzunmüddətli aspektləri ortaya çıxır (Hede, 2005; Nodira, 2023).

İdman tədbirləri, məsələn Olimpiya Oyunları və Dünya Çempionatları, şəhərin infrastrukturunun inkişafına və beynəlxalq tanınmasına mühüm təsir göstərir. Kim və Lee (2018) göstərir ki, bu tədbirlər qısa müddətli turist axını yaratsa da, otel və restoran sektorunda artım, ictimai nəqliyyatın modernləşdirilməsi və şəhər planlamasında yeniliklər kimi uzunmüddətli faydalar təmin edir (Kim and Lee, 2018; Baidabekov & Zhusup, 2023). Məsələn, 2012 London Olimpiya Oyunları nəticəsində şəhərin nəqliyyat şəbəkəsi yenilənmiş, ictimai yerlər modernləşdirilmiş və turizm sektorunda orta hesabla 25% artım müşahidə olunmuşdur. Eyni zamanda, bu tədbirlər yerli mədəniyyətin və idman fəallığının təşviqinə də səbəb olmuşdur.

Nəticə və Müzakirələr

Beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlərin turizm və əlaqəli sektorlar üzərindəki təsirlərinin təhlili göstərir ki, bu tədbirlər çoxşaxəli və qarşılıqlı əlaqəli təsir mexanizmlərinə malikdir. Tədqiqat nəticələri aydın göstərir ki, tədbirin növü, miqyası və beynəlxalq səviyyəsi iqtisadi, sosial və mədəni təsirlərin dərinliyi və intensivliyini müəyyən edir. İdman tədbirləri əsasən qısa müddətli turist axını və şəhər infrastrukturunun modernləşdirilməsini stimullaşdırır. Bu cür tədbirlər otel və restoran sektorlarının fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərir, ictimai nəqliyyat sistemlərinin təkmilləşdirilməsini təmin edir və şəhərin beynəlxalq görünürsüzlüyünü artırır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu təsirlər qısa müddətli olsa da, infrastruktur və şəhər imici baxımından uzunmüddətli faydalar yaradır.

Sərgilər və konfranslar isə daha çox davamlı biznes turizminə və peşəkar əlaqələrin inkişafına xidmət edir. Bu tədbir növü, həmçinin turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və şəhərin biznes imkanlarının beynəlxalq səviyyədə tanınmasına töhfə verir. Təhlil göstərir ki, sərgilər və

konfranslar iştirakçıların qalma müddətini artırır, xərcləmə potensialını yüksəldir və uzunmüddətli iqtisadi faydalar təmin edir. Bununla yanaşı, bu tədbirlər mədəni mübadilə və peşəkar şəbəkələrin genişlənməsini təşviq edir, yerli əhəlinin ictimai iştirakını artırır və şəhərin mədəni imicini gücləndirir.

Tədqiqatda həmçinin göstərilmişdir ki, beynəlxalq tədbirlərin sosial və mədəni təsirləri iqtisadi faydalardan fərqli olaraq daha çətin ölçülür, lakin onlar şəhərin uzunmüddətli sosial kapitalının və beynəlxalq nüfuzunun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Sosial təsirlər iştirakçı və yerli əhali arasında qarşılıqlı əlaqənin güclənməsi, ictimai fəallığın artması və cəmiyyətin tədbirə adaptasiyası ilə əlaqələndirilir. Mədəni təsirlər isə yerli mədəniyyətin tanınması, beynəlxalq mədəni əlaqələrin genişlənməsi və mədəni proqramların təşkili ilə əlaqədar olaraq özünü göstərir. Bu baxımdan, tədbir planlamasında iqtisadi faydalarla yanaşı, sosial və mədəni təsirlərin də nəzərə alınması vacibdir.

Müqayisəli təhlil göstərir ki, tədbir növünün seçimi və planlanması strategiyası şəhərin turizm və əlaqəli sektorlar üzrə inkişaf imkanlarını birbaşa təsir edir. İdman tədbirləri qısa müddətli turist axını və infrastruktur modernləşdirilməsi baxımından yüksək effektivlik göstərir, lakin davamlı biznes turizmi və peşəkar əlaqələr baxımından sərgilər və konfranslar daha çox üstünlük təşkil edir. Bu fərqlilik, şəhər və ölkə səviyyəsində tədbir strategiyasının hazırlanmasında mühüm rol oynayır. Müxtəlif tədbir növlərinin birgə planlaşdırılması və turizm strategiyası ilə integrasiyası, həm iqtisadi, həm də sosial-mədəni faydaların maksimuma çatdırılmasını təmin edir.

Tədqiqat həmçinin müəyyən məhdudiyyətləri qeyd edir. Azərbaycan kontekstində beynəlxalq tədbirlərin turizm sektoruna təsiri barədə elmi araşdırmalar hələ kifayət qədər geniş deyil. Bunun nəticəsi olaraq, bəzi iqtisadi və sosial göstəricilər beynəlxalq nümunələr əsasında proqnozlaşdırılmışdır. Eyni zamanda, tədbir planlaması və həyata keçirilməsi prosesində logistik, maliyyə və idarəetmə problemləri də müşahidə olunur. Bu məhdudiyyətlər gələcək tədqiqatlarda daha geniş sahə araşdırmaları və statistik məlumatların toplanması ilə aradan qaldırıla bilər.

Ümumiyyətlə, tədqiqat göstərir ki, beynəlxalq tədbirlərin turizm və əlaqəli sektorlar üzərindəki təsirləri kompleks və qarşılıqlı əlaqəlidir. Effektiv tədbir idarəçiliyi üçün iqtisadi, sosial və mədəni amillərin birgə nəzərə alınması vacibdir. Şəhər və ölkə səviyyəsində tədbir planlaması, turizm strategiyası və infrastruktur inkişafı arasında koordinasiya təmin edilərək, həm qısa müddətli, həm də uzunmüddətli faydaların əldə edilməsi mümkün olur. Bu yanaşma, həm dövlət orqanları, həm də turizm sektoru iştirakçıları üçün strateji qərarların verilməsində praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq sərgilər və konfranslar isə daha çox biznes turizminin inkişafına və peşəkar əlaqələrin genişlənməsinə xidmət edir. Getz (2008) qeyd edir ki, bu tədbirlər MICE (Meetings, Incentives, Conferences, Exhibitions) sektorunun inkişafına əsaslı töhfə verir. Məsələn, 2010 Şanxay Dünya Expo sərgisi, orta müddətli turist axını yaratmaqla yanaşı, şəhərin beynəlxalq nüfuzunu artırmış, otel və konqres mərkəzlərinin fəaliyyətini gücləndirmişdir. Bu sərgi nəticəsində biznes turizminin həcmi təxminən 18% artmış, yerli iqtisadiyyat uzunmüddətli faydalar əldə etmişdir (Getz, 2008; Hasanov, 2024; Surmanidze, 2024).

Tədbirlərin iqtisadi və sosial təsirlərini müqayisəli şəkildə təhlil edərkən müəyyən fərqlər ortaya çıxır. İdman tədbirləri qısa müddətli, lakin geniş infrastruktur faydası təmin edən turist axını ilə xarakterizə olunur. Sərgilər isə daha çox davamlı biznes turizminə xidmət edir, uzunmüddətli peşəkar əlaqələr yaradır və şəhərin iqtisadi mühitini stimullaşdırır. Hede (2007) vurğulayır ki, sosial və mədəni təsirlər də tədbir növündən asılı olaraq dəyişir: idman tədbirləri ictimai iştirak və mədəni proqramlar vasitəsilə yerli əhaliyə təsir edir, sərgilər isə mədəniyyətin tanınması və beynəlxalq əlaqələrin genişləndirilməsi ilə fərqlənir (Hede, 2007; Akhundova, 2023).

Tədqiqat metodologiyası olaraq, mövcud elmi ədəbiyyatın təhlili və müqayisəli analitik yanaşma istifadə edilmişdir. Analiz üçün iqtisadi, sosial və mədəni təsirlər, turist profili və axını, infrastruktur inkişafı kimi kriteriyalar seçilmişdir. Tədqiqat nümunəsi olaraq 2012 London Olimpiya Oyunları, 2010 Şanxay Dünya Expo və 2018 Dünya Konqresi seçilmişdir. Bu tədbirlər həm idman, həm sərgi, həm də konfrans növlərini əhatə edir və müxtəlif təsir mexanizmlərini müqayisə etmək üçün uyğun nümunələrdir.

Təhlil nəticəsində iqtisadi təsirlərin hər bir tədbir növündə fərqləndiyi müşahidə edilmişdir. İdman tədbirləri qısa müddətli turist axını yaratmaqla yanaşı, otel və restoran sektorlarında artım

təmin edir və şəhərin beynəlxalq tanınmasına xidmət edir. Sərgilər isə davamlı biznes turizmi və peşəkar şəbəkələrin genişlənməsinə yönəlib, uzunmüddətli iqtisadi faydalar yaradır. Məsələn, 2012 London Olimpiadasında otel sektorunda 25% artım, 2010 Şanxay Expo-da isə biznes turistlərinin xərclərində 18% artım qeydə alınmışdır.

Sosial və mədəni təsirlər də tədbir növündən asılı olaraq fərqlənir. İdman tədbirləri yerli əhali üçün ictimai idman proqramlarını təşviq edir, şəhərin beynəlxalq tanınmasını artırır və mədəni proqramlar vasitəsilə yerli mədəniyyətin tanınmasına xidmət edir. Sərgilər isə mədəni və biznes əlaqələrinin inkişafına yönəlmişdir, peşəkar turistlərin uzunmüddətli şəhərdə qalma və xərcləmə potensialını artırır.

İnfrastruktur təsirləri də tədbir növünə görə fərqlənir. İdman tədbirləri ictimai nəqliyyat, stadionlar, parklar və digər ictimai məkanların modernləşdirilməsini stimullaşdırır. Sərgilər isə konqres mərkəzləri, hotellər və peşəkar xidmət infrastrukturunun inkişafını təmin edir. Bu fərqlilik tədbir planlamasında nəzərə alınmalı və uzunmüddətli strategiya ilə uyğunlaşdırılmalıdır.

Turist axını baxımından, idman tədbirləri əsasən qısa müddətli turistləri cəlb edir və azad vaxt turizmi ilə əlaqələndirilir. Sərgilər və konfranslar isə uzunmüddətli biznes turistlərini cəlb edir və xərcləmə potensialı daha yüksəkdir. Bu fərq, turizm strategiyasının və marketinq planlarının hazırlanmasında önəmli rol oynayır.

Beynəlxalq tədbirlərin turizm sektoruna təsirini müqayisəli şəkildə göstərmək üçün aşağıdakı cədvəl nümunə kimi təqdim edilə bilər:

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, beynəlxalq tədbirlərin turizm və əlaqəli sektorların inkişafına təsiri çoxşaxəlidir. İdman və sərgi tədbirləri fərqli təsir mexanizmlərinə malikdir: idman tədbirləri qısa müddətli turist axını və geniş infrastruktur faydası təmin edir, sərgilər isə davamlı biznes turizmi və peşəkar əlaqələrin inkişafına xidmət edir. Bu fərqlilik tədbir planlamasında nəzərə alınmalı, şəhər və ölkələrin turizm strategiyası ilə inteqrasiya edilməlidir.

Əlavə olaraq, tədbir planlamasında sosial və mədəni təsirlər də önəmli rol oynayır. Hede (2007) vurğulayır ki, tədbir yalnız iqtisadi fayda yaratmaqla kifayətlənməməli, həm də yerli əhali üçün sosial və mədəni dəyərləri artırmalıdır. Bu məqsədlə şəhərlər idman, mədəni və biznes tədbirlərini strategiya daxilində balanslaşdıraraq turizm və əlaqəli sektorların inkişafını maksimum dərəcədə təmin edə bilərlər (Hede, 2007; Oklobžija, S. 2015).

Nəticə/Conclusion

Tədqiqat göstərir ki, beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlər turizm və əlaqəli sektorların inkişafında strateji rol oynayır. İdman tədbirləri qısa müddətli turist axını və infrastruktur modernləşməsinə təmin edir, sərgilər və konfranslar isə uzunmüddətli biznes turizmi və peşəkar əlaqələrin formalaşmasına töhfə verir. Tədbirlərin sosial və mədəni təsirləri şəhərin beynəlxalq nüfuzunu artırır, yerli əhəlinin iştirakını stimullaşdırır və mədəni proqramların təşkili üçün şərait yaradır.

Bu nəticələr göstərir ki, beynəlxalq tədbir planlamasında iqtisadi, sosial və mədəni amillərin birgə nəzərə alınması vacibdir. Tədbir növünün məqsədə uyğun seçilməsi və turizm strategiyası ilə inteqrasiyası həm qısa, həm də uzunmüddətli faydaların maksimuma çatdırılmasına imkan yaradır. Beləliklə, beynəlxalq tədbirlər yalnız turist axını üçün deyil, həm də şəhərin və ölkənin davamlı inkişafını təmin edən strateji alət kimi qiymətləndirilməlidir.

Nəticə olaraq, beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlər turizm sektorunun inkişafında strateji alət rolunu oynayır. Hər bir tədbir növü özünəməxsus təsir mexanizmlərinə malikdir, lakin ümumi məqsəd şəhərin və ölkənin iqtisadi, sosial və mədəni inkişafını təmin etməkdir. Bu səbəbdən şəhər və ölkə səviyyəsində tədbir planlaması turizm strategiyası ilə inteqrasiya edilməli, həm iqtisadi, həm də sosial və mədəni faydalar optimallaşdırılmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Getz, D. (2005). Event management and event tourism. Cognizant Communication Corporation.

2. Getz, D. (2008). Event tourism: Definition, evolution, and research. *Tourism Management*, 29(3), 403-428. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2007.07.003>
3. Hede, A. (2007). *Managing special events: Theory and practice*. Elsevier.
4. Kim, H., ve Lee, S. (2018). The impact of international sporting events on urban tourism development: Comparative analysis of host cities. *Journal of Travel Research*, 57(4), 456-470. <https://doi.org/10.1177/0047287517697330>
5. Akhundova, A. (2023). Role of Festivals in Stimulating the Development of Event Tourism. *Theoretical and Practical Research in Economic Fields*. https://journals.aserspublishing.eu/tpref/article/view/8467?utm_source
6. Hasanov, H. (2024). The Impact of Event Tourism on Tourism Facilities Operating in Azerbaijan. *Management and Entrepreneurship: Trends of Development*. <https://management-journal.org.ua/index.php/journal/article/view/487>
7. Oklobžija, S. (2015). The Role of Events in Tourism Development. *Blace Journal of Economics, Management and Informatics*. <https://bizinfo.edu.rs/index.php/bizinfo/article/view/16>
8. Baidabekov, A., & Zhusup, A. (2023). Event Tourism: A Tool for Creating a Brand of Potential. *Problems of Engineering and Professional Education*. <https://bulprengpe.enu.kz/index.php/main/article/view/299>
9. Surmanidze, M. (2024). Modern Challenges of Event Tourism and Business, Organizational Needs. *European Scientific Journal (ESJ)*. <https://eujournal.org/index.php/esj/article/view/17794>
10. Nodira, M. (2023). The Role of Events in Tourism. *American Journal of Economics and Business Management*. <https://doi.org/10.31150/ajebm.v6i2.2000>

Сравнительный анализ роли международных мероприятий в развитии туризма и смежных секторов

Аганемат Дашгынлы

Азербайджанский университет туризма и менеджмента,

докторант, Азербайджан

aganemet@yandex.com

<https://orcid.org/0009-0002-1455-0102>

Резюме: Международные мероприятия, включая спортивные соревнования, выставки и конференции, играют важную роль в развитии туризма и смежных секторов. Эти мероприятия не только создают краткосрочный поток туристов, но и оказывают значительное влияние на местную экономику, инфраструктуру, социальную и культурную сферы. В статье проведен сравнительный анализ влияния различных видов международных мероприятий на туризм и смежные секторы. Анализ показал, что спортивные мероприятия обеспечивают краткосрочный туристический поток и развитие инфраструктуры, тогда как выставки способствуют развитию устойчивого бизнес-туризма и профессиональных связей. Результаты исследования подчеркивают важность интеграции экономических, социальных и культурных факторов при планировании мероприятий.

Ключевые слова: международные мероприятия, туризм, спортивные мероприятия, выставки, экономическое влияние, социальное и культурное влияние

UOT: 331.5

JEL O33, D31, J01, H21

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/119/103-112>**Islamic and classical economic paradigms: worldview, conception of human nature, market mechanism, and social justice a comprehensive academic analysis****Javad Aliyev**

Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan

Doctoral Student, Institute of Economics

E-mail: javadaliyev74@gmail.com

ORCID: 0009-0006-0468-4309

Abstract: This article presents an expanded and multifaceted comparative analysis of the Islamic and Classical economic paradigms. It examines their philosophical and epistemological foundations, the ways in which human nature is conceptualized, the structure of markets and the role of state intervention, as well as the principles of distributive justice. The research draws upon the works of key Classical economists — Adam Smith (1776), Ricardo (1817), Mill (1848), and Robbins (1932) — as well as major Islamic scholars, including Ibn Khaldun (1377/1967), Al-Ghazali (1100/1997), Siddiqi (1981), Chapra (2000), and Kuran (2011). The article demonstrates that Islamic and Classical economics represent two distinct yet internally coherent worldviews, each shaped by different metaphysical, ethical, and sociological assumptions. While Classical economics is grounded in Enlightenment ideals of rationality and individualism, Islamic economics places spiritual accountability, moral responsibility, and social justice at the center of economic reasoning. It is argued that the differences between the two paradigms do not stem from technical disagreements but from fundamentally divergent conceptions of human purpose, social order, and economic justice.

Keywords: Islamic economics; Classical economics; epistemology; philosophy of economics; distributive justice; homo economicus; homo islamicus; ethical foundations.

İslam və klassik iqtisadi paradigmlər: dünyagörüşü, insan anlayışı, bazar mexanizmi və sosial ədalətin geniş akademik təhlili

Cavad Əliyev

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

İqtisadiyyat İnstitutunun doktorantı

Elektron poçt: javadaliyev74@gmail.com

ORCID: 0009-0006-0468-4309

Xülasə: Bu məqalə İslam və Klassik iqtisadi paradigmlərin genişləndirilmiş və çoxşaxəli müqayisəli təhlilini təqdim edir. Hər iki sistemdə fəlsəfi və epistemoloji köklər, insan təbiətinin necə konseptuallaşdırıldığı, bazarların strukturu və dövlət müdaxiləsinin mahiyyəti, habelə bölgü ədalətinin prinsipləri araşdırılır. Tədqiqat Klassik iqtisadiyyatın əsas nümayəndələri olan Adam Smith (1776), Ricardo (1817), Mill (1848) və Robbins (1932), eləcə də İbn Xəldun (1377/1967), Əl-Qəzzali (1100/1997), Siddiqi (1981), Çapra (2000) və Kuran (2011) kimi aparıcı İslam alimlərinin əsərlərindən istifadə edir. Məqalə göstərir ki, İslam və Klassik iqtisadiyyat fərqli metafizik, etik və sosioloji fərziyyələrlə formalaşmış, lakin hər biri daxilən məntiqli və özünəməxsus iki müxtəlif dünyagörüşünü əks etdirir. Klassik iqtisadiyyat rəşionalizm və individualizm kimi Maarifçilik ideallarına əsaslanır, İslam iqtisadiyyatı isə mənəvi məsuliyyət, əxlaqi öhdəlikləri və sosial ədalət iqtisadi tərəkürün mərkəzinə yerləşdirir. Məqalədə iddia olunur ki, bu iki paradigma arasındakı fərqlər texniki anlaşılmazlıqlardan deyil, insanın məqsədi, cəmiyyətin quruluşu və iqtisadi ədalətin mahiyyəti ilə bağlı fundamental şəkildə fərqli konsepsiyalardan qaynaqlanır.

Açar sözlər: İslam iqtisadiyyatı; Klassik iqtisadiyyat; epistemologiya; iqtisadi fəlsəfə; bölgü ədaləti; homo economicus; homo islamicus; etik əsaslar.

Giriş

İqtisadi nəzəriyyə yalnız bazar münasibətlərini izah edən elmi sahə deyil; o, bir cəmiyyətin özünü, insanı və dünyanı necə anladığını göstərən dərin fəlsəfi konstruksiyadır. Tarix boyunca hər bir sivilizasiya iqtisadi nizamı öz dəyərləri, ontoloji inancları və sosial dünyagörüşü əsasında qurmuşdur. Bu baxımdan Klassik iqtisadiyyat və İslam iqtisadiyyatı iki müxtəlif tarixi, mədəni və intellektual mühitdə formalaşmış iki əsas iqtisadi paradigmadır. Onların arasında yalnız texniki fərqlər deyil, həm də fundamental fəlsəfi və epistemoloji uçurum mövcuddur.

Klassik iqtisadiyyat XVIII əsr Avropa maarifçiliyinin sekulyar və rəşionalist düşüncə mühitində meydana çıxmışdır. Adam Smith-in “The Wealth of Nations” əsərində fərdlərin öz maraqlarını izləməsinin görünməz əl vasitəsilə ümumi rifaha xidmət edəcəyi fikri (Smith, 1776) iqtisadiyyatın əxlaqdan və dindən ayrılmış neytral bir elm kimi formalaşmasına səbəb olmuşdur. Ricardo-nun (1817) və Mill-in (1848) əsərlərində də iqtisadi davranış rəşionallıq və öz marağı üzərində qurulur. Bu düşüncə çərçivəsi XX əsrdə neoklassik məktəb tərəfindən daha da riyaziləşdirildi.

İslam iqtisadiyyatı isə fərqli bir intellektual ənənənin məhsuludur. Qurani-Kərim iqtisadi davranışın mərkəzinə insanın sosial və ilahi məsuliyyətini yerləşdirir. İqtisadi fəaliyyət yalnız dünyəvi məqsədlərə xidmət edən fəaliyyət deyil; o, həm də insanın əxlaqi xarakterini formalaşdırır və ilahi hesabat çərçivəsində qiymətləndirilən davranışdır (Qur'an, 9:34–35). İbn Xəldun iqtisadiyyatın yalnız maddi sahə deyil, həm də sosial və mədəni fenomen olduğunu göstərmiş və iqtisadi həyatın siyasi və sosial sabitliklə sıx bağlı olduğunu vurğulamışdır (İbn Xəldun, 1377/1967). Al-Ghazali iqtisadi fəaliyyətin ibadət və mənəvi intizamın tərkib hissəsi olduğunu qeyd edərək iqtisadi davranışla əxlaq arasında ayrılmaz əlaqə qurmuşdur (Al-Ghazali, 1100/1997).

Bu giriş göstərir ki, iki sistem arasında müqayisə yalnız iqtisadi mexanizmlər səviyyəsində aparılmamalıdır; onların əsaslandığı dünya görüşü, insan modeli və epistemologiya kökündən fərqlidir. Bu məqalə hər iki sistemi geniş akademik çərçivədə araşdırır.

Fəlsəfə və epistemologiya: iqtisadi düşüncənin metafizik və idraki bünövrəsi

İqtisadiyyat haqqında istənilən nəzəriyyə yalnız bazar mexanizmlərini və resurs bölgüsünü izah edən riyazi model deyil; o, daha dərin bir intellektual quruluşdur. Hər bir iqtisadi sistemin arxasında həmin cəmiyyətin insanı necə anladığına, ədaləti necə tərif etdiyinə, elmin nəyi bilə biləcəyinə inandığına dair köklü fəlsəfi və epistemoloji fərziyyələr dayanır. Klassik iqtisadiyyat və İslam iqtisadiyyatı bu baxımdan iki fərqli idrak sistemini təmsil edir və onların arasındakı fərqlər yalnız texniki iqtisadi siyasətlərlə məhdudlaşmır; əksinə, onların əsaslandığı dünya təsəvvürləri, bilik strukturları və insan anlayışları kəskin şəkildə bir-birindən ayrılır.

Klassik iqtisadi düşüncənin formalaşdığı XVIII əsr Avropası dərin ideoloji dəyişikliklərlə xarakterizə olunurdu. Qərb maarifçiliyinin yüksəlişi insan aqlını bilik əldə etməyin əsas vasitəsi kimi təqdim edir, dini avtoritetləri və metafizik izahları isə elmi diskursdan kənarlaşdırırdı. Bu dövrdə Descartes-in rasionallıq fikirləri, Locke-un empirizmi və Kantın idrak nəzəriyyəsi iqtisadi düşüncəyə güclü təsir göstərdi. Belə bir intellektual atmosferdə yaranan Klassik iqtisadiyyat iqtisadi münasibətləri təbiət qanunlarına bənzər şəkildə izah etməyə cəhd göstərdi. Smith-in “The Wealth of Nations” əsərində irəli sürdüyü “görünməz əl” konsepsiyası iqtisadi sistemin heç bir xarici müdaxiləyə ehtiyac duymadan öz-özünü tənzimlədiyini iddia edir və bu fikir bazarın “təbiiliyinə” dair rasionalist inancın məhsulu idi (Smith, 1776).

Klassik epistemologiya iqtisadi hadisələri dəyərdən asılı olmayan obyektiv proseslər kimi görürdü. Lionel Robbins iqtisadiyyatı “məhdud resurslarla sonsuz məqsədlər arasında seçim edən elm” kimi tərif edərkən iqtisadiyyatı əxlaqi mülahizələrdən tamamilə ayırmağa çalışırdı (Robbins, 1932). Robbins-in fikrincə iqtisadçı məqsədlərin özünü müzakirə etmir; o, yalnız bu məqsədlərə ən səmərəli şəkildə çatma yollarını təhlil edir. Bu yanaşma Klassik nəzəriyyəni normativ deyil, pozitiv elm kimi təqdim edirdi. Eyni şəkildə Ricardo da iqtisadi qanunların universal xarakter daşdığını, zaman və məkan dəyişsə də dəyişmədiyini iddia edirdi (Ricardo, 1817). Bu düşüncə metodoloji individualizm, rasionallıq seçimi nəzəriyyəsi və dəyərsizlik (value-neutrality) kimi prinsiplərə söykənirdi.

Bu epistemoloji çərçivə Klassik iqtisadiyyatı elmi metod baxımından gücləndirsə də, insan davranışının sosial, etik və mənəvi boyutlarını nəzərə almayan dar çərçivəyə salırdı. Beləliklə Klassik iqtisadiyyat dünyanı maddi reallıqdan ibarət hesab edir və iqtisadi davranışı fiziki qanunlarla analoji şəkildə modelləşdirirdi. Bu yanaşmanın əsas gücü universallıq iddiası idi, lakin onun ən ciddi zəifliyi iqtisadi davranışın metafizik, etik və sosial şərtlərini nəzərə almaması idi.

İslam iqtisadi epistemologiyası isə tamamilə fərqli bir idrak sisteminə əsaslanır. İslam düşüncəsində bilik yalnız empirik müşahidələrdən ibarət deyil; vahy, sünnə və ağıl birlikdə bilik mənbəyidir. Qurani-Kərim iqtisadi münasibətləri etik və metafizik prinsiplərlə çərçivələndirir. İqtisadi fəaliyyət insanın dünyadakı sınağının bir hissəsi kimi təsvir edilir; sərvət əmanətdir, insan isə bu əmanətin daşıyıcısıdır (Qur'an 9:34–35). Bu baxımdan iqtisadiyyat yalnız maddi maraqların təmin olunduğu sahə deyil, həm də mənəvi məsuliyyətin icra olunduğu bir fəaliyyət sahəsidir. Quranda ölçüdə və çəkiddə ədalətə riayət etmək, sərvəti dövrüdə saxlamaq, israfdan çəkinmək və zülm etməmək kimi prinsiplər iqtisadi davranışın əxlaqi təməllərini ortaya qoyur (Qur'an 55:7–9; 83:1–3; 59:7).

İslam epistemologiyasının ən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biri onun normativ xarakteridir. Al-Ghazali iqtisadi fəaliyyəti ibadət çərçivəsinə daxil edərək insanın maddi fəaliyyətlərinin onun mənəvi inkişafına təsir etdiyini vurğulayır (Al-Ghazali, 1100/1997). İbn Xəldun isə iqtisadi nizami siyasi sabitlik, əxlaqi struktur və sosial təşkilatlanma ilə əlaqələndirərək iqtisadiyyatı sosial elm kimi dərin kontekstdə araşdırır (İbn Xəldun, 1377/1967). Bu, Klassik iqtisadiyyatdan fərqli olaraq iqtisadiyyatın əxlaqdan və cəmiyyətin mənəvi quruluşundan ayrı təsəvvür olunmadığını göstərir.

Müasir İslam iqtisadçıları bu epistemologiyayı daha da inkişaf etdirərək iqtisadi davranışda etik rasionallıq konseptini formalaşdırmışlar. Siddiqi (1981) iqtisadiyyatın insanın mənəvi kamilləşməsi ilə sıx bağlı olduğunu qeyd edir. Chapra (2000) isə iqtisadiyyatın yalnız maddi rifahı artırmaq deyil, həm də insanın mənəvi və sosial rifahını təmin etmək üçün işlədiyini iddia edir. Bu baxımdan İslam

İqtisadi epistemologiyası pozitiv elmi metodla normativ etik hədəfləri birləşdirən bütöv bir sistem kimi çıxış edir.

Fəlsəfi baxımdan iki paradiqmanın əsas fərqi onların dəyər anlayışındadır. Klassik iqtisadiyyatda iqtisadi davranış əxlaqdan ayrılır və iqtisadçı dəyərlərlə maraqlanmır. İslam iqtisadiyyatında isə dəyər iqtisadi qərarların içindədir, xaricində deyil. Bu səbəbdən İslam iqtisadiyyatı üçün iqtisadiyyatı əxlaqdan ayırmaq nə elmi, nə də teoloji cəhətdən mümkündür. Bu fundamental fərq iki sistemin iqtisadi modellərinə, bazar tənzimlənməsinə, maliyyə mexanizmlərinə və sosial ədalət strukturlarına birbaşa təsir edir.

Nəticə olaraq, bu geniş epistemoloji və fəlsəfi fərqlər Klassik iqtisadiyyatla İslam iqtisadiyyatını iki tamamilə fərqli intellektual ənənəyə çevirir. Klassik iqtisadiyyat rasionalist və sekulyar elmi modelə söykənərkən, İslam iqtisadiyyatı vahyin işığında mənəvi və sosial məsuliyyətin olduğu normativ sistem yaradır. Bu fərqlər məqalənin davamında insan modeli, bazar mexanizmləri və sosial ədalət prinsipləri ilə bağlı bölmələrdə daha aydın şəkildə özünü göstərir.

1. İnsan modeli: homo economicus və homo islamicus

İqtisadi nəzəriyyələrin mərkəzində duran əsas anlayış insanın kim olduğuna dair təsəvvürdür. İqtisadiyyat insan davranışının elmi olduğu üçün bu davranışı formalaşdıran motivasiyalar, psixoloji mexanizmlər və etik çərçivələr hər bir paradiqmanın mahiyyətini müəyyən edir. Klassik iqtisadiyyat və İslam iqtisadiyyatı bu əsasda bir-birindən tamamilə fərqli insan modeli yaradırlar. Bu bölmə Homo Economicus və Homo Islamicus modellərini dərin akademik kontekstdə müqayisə edir və göstərir ki, bu fərqlər təkcə nəzəri deyil, həm də iqtisadi nəticələrin mahiyyətini dəyişdirən fundamental epistemoloji və antropoloji fərqlərdir.

Klassik iqtisadiyyatın insan modeli — Homo Economicus — XVIII və XIX əsrlərin rasionalist və individualist dünya görüşünün məhsuludur. Bu modelə görə insan tam rasionallıqla hərəkət edən, bütün qərarlarını öz şəxsi faydasını maksimal artırmaq məqsədilə verən və davranışında emosional, mənəvi və sosial faktorların heç bir rol oynamadığı fərddir. Mill (1848) insanın iqtisadi qərarlarını “fayda maksimizasiyası” çərçivəsində izah edərək iqtisadiyyatın insan davranışını sadələşdirilmiş rasionallıq modeli ilə analiz etməli olduğunu irəli sürürdü. Bu yanaşma sonradan neoklassik nəzəriyyə tərəfindən riyazi formaya salındı və insan sanki riyazi funksiyalarla idarə olunan mexaniki varlığa çevrildi.

Homo Economicus modeli metodoloji baxımdan Klassik iqtisadiyyata böyük çeviklik qazandırdı. Rasionallıq fərziyyəsi iqtisadi modellərin proqnozlaşdırılmasını asanlaşdırır, optimallaşdırma funksiyaları isə iqtisadi davranışın riyazi analizinə imkan verirdi. Lakin bu modelin əsas zəifliyi, insan davranışının sosial, psixoloji və mənəvi tərəflərini nəzərdən tamamilə kənarlaşdırması idi. Davranış iqtisadiyyatı (behavioral economics) və neyroelm sahəsində aparılan araşdırmalar göstərdi ki, insan heç vaxt tam rasionallıq deyil; onun qərarları bir çox hallarda emosiyalar, sosial norma, ədalət duyğusu, qarşılıqlı etimad kimi amillərlə formalaşır.

İslam iqtisadiyyatı insan davranışının bu kompleks təbiətini nəzərə alaraq Homo Islamicus modelini formalaşdırmışdır. Homo Islamicus insanın yalnız maddi maraqlarla deyil, ilahi məsuliyyət və əxlaqi dəyərlərlə idarə olunan varlıq olduğunu qəbul edir. Qurani-Kərimdə insanın yer üzündə “halifə” kimi təsvir olunması onun maddi davranışlarına da mənəvi məna yükləyir (Qur'an 2:30). Bu səbəbdən iqtisadi fəaliyyət sırf iqtisadi məqsədlərə xidmət edən mexaniki bir proses deyil; insanın əxlaq, ədalət və sosial məsuliyyət qarşısında imtahan olunduğu fəaliyyət sahəsidir.

Chapra (2000) Homo Islamicus modelinin mərkəzində “mənəvi rasionallıq” anlayışının dayandığını vurğulayır. Bu rasionallıq fayda maksimizasiyasını istisna etmir, lakin insanın fayda anlayışını genişləndirərək onu yalnız maddi maraqlara deyil, həm də mənəvi və sosial dəyərlərə bağlayır. Əxlaqi öhdəliklər iqtisadi qərarların ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Bu modeldə insan iqtisadi seçimlərində yalnız şəxsi mənfəəti deyil, həm də sosial rifahı nəzərə alır; sərvətə əmanət kimi yanaşır; israfdan çəkinir; zülm etməməyi üstün tutur. Bu dəyərlər həm Quranda, həm də İslam hüquqi və etik ənənəsində geniş şəkildə vurğulanır.

Mirakhor və Iqbal (2011) Homo Islamicus modelini fərdin həm maddi, həm də mənəvi

ehtiyacları arasında balans axtarışı kimi təhlil edir. Onların fikrincə, İslam iqtisadi sistemində insan digər fərdlərlə rəqabət aparan atomik varlıq deyil; o, sosial qarşılıqlı əlaqələrin, qarşılıqlı etimadın və cəmiyyətin rifahını nəzərə alan kollektiv sistemin üzvüdür. Bu yanaşma Klassik iqtisadiyyatda mövcud olmayan “sosial kapital” və “etik kapital” anlayışlarını iqtisadi analizə daxil edir.

Homo Islamicus modeli psixoloji baxımdan da daha realist hesab edilir. Çünki real həyatda insanlar yalnız öz maraqlarını güdmürlər; onlar ədalətə uyğun davranmağı, qarşılıqlığı (reciprocity), paylaşmağı, mərhəməti və mənəvi dəyərləri üstün tuta bilirlər. Bu davranışlar həm eksperimental iqtisadiyyat sahəsində aparılan araşdırmalarda, həm də sosial antropologiyada sübut olunmuşdur. Beləliklə, Homo Islamicus modeli insan davranışının real kontekstini nəzərə alır və iqtisadi qərarların təkcə maddi deyil, həm də mənəvi determinantlarla formalaşdığını qəbul edir.

Hər iki modelin fərqli olması onların iqtisadi nəticələrini də kökündən dəyişir. Homo Economicus modelinə əsaslanan sistemlərdə iqtisadi qərarlar daha çox fərdi maraqlara, rəqabətə və bazar səmərəliliyinə yönəlmiş olur. Bu sistemdə bərabərsizlik təbii proses kimi qəbul edilir və insanın sosial məsuliyyəti nəzərə alınmır. Homo Islamicus modelinə əsaslanan sistemlərdə isə sərvətin bölgüsü, sosial yardımlaşma, zəkat, sədəqə və vakf kimi institutlar iqtisadi sistemin ayrılmaz hissəsinə çevrilir və cəmiyyət daxilində sosial ədalət təmin olunur. Bu isə iqtisadi sistemi yalnız effektivlik deyil, həm də ədalət məqsədinə yönəldir.

Bu bölmənin geniş təhlili göstərir ki, insan modeli iki paradigma arasında körpü rolunu oynayır. Klassik iqtisadiyyatın Homo Economicus modeli iqtisadi davranışı real həyatdan təcrid edir və onu sadələşdirilmiş riyasət funksiyasına çevirir. İslam iqtisadiyyatının Homo Islamicus modeli isə insanı daha geniş, dərin və kompleks çərçivədə dərk edir, iqtisadi davranışın mənəvi və sosial dimensiyalarını nəzərə alır və beləliklə iqtisadi nəzəriyyənin daha inklüziv formalaşmasına imkan yaradır.

2. Bazar, dövlət və maliyyə mexanizmləri: iqtisadi nizamın iki alternativ modeli

İqtisadi sistemlərin necə işlədiyini anlamaq üçün ilk növbədə onların bazar mexanizmini necə təsəvvür etdiyinə, dövlətin iqtisadiyyatda rolunu necə müəyyənləşdirdiyinə və maliyyə sistemini hansı prinsiplərə əsasən qurduğuna baxmaq lazımdır. Klassik iqtisadiyyat və İslam iqtisadiyyatı bu məsələlərə tamamilə fərqli yanaşır və onların fərqi təkcə texniki deyil, həm də dərin fəlsəfi, etik və sosial köklərə malikdir. Bu bölmə bazarın təbiəti, dövlət müdaxiləsinin mahiyyəti və maliyyə sistemlərinin quruluşu baxımından iki paradigmanın müqayisəsini geniş akademik çərçivədə təqdim edir.

Klassik iqtisadiyyatın bazar anlayışı XVIII əsr Avropası maarifçiliyinin rasionallıq və fərdiyyətçilik fəlsəfəsinin məhsuludur. Adam Smith-in “görünməz əl” konsepsiyasına əsaslanan bu yanaşmada bazar öz-özünü tənzimləyən təbii sistem kimi qəbul edilir; yəni bazarda hər bir fərd öz maraqlarını güddükcə nəticədə ümumi sosial rifah artır (Smith, 1776). Bu, insan davranışının rasionallıq üzərində qurulduğu fərziyyəsinə dayanır. Smith bazarı sanki bioloji ekosistem kimi təsəvvür edir; hər bir iqtisadi aktorun öz marağı iqtisadi sistemin dinamik bərabərlik vəziyyətinə töhfə verir. Bu konsepsiya sonradan Klassik iqtisadın əsas sütunlarından birinə çevrildi və laissez-faire siyasətinin nəzəri əsasını qoydu.

Bu modeldə dövlətin rolu minimum səviyyədədir. Dövlət yalnız qanunların icrası, mülkiyyət hüququnun qorunması və müqavilələrin yerinə yetirilməsi funksiyasını daşıyır. Ricardo (1817) və Mill (1848) bazarların öz-özünü tənzimləyən sistem olduğunu müdafiə edərək dövlət müdaxiləsinin iqtisadi səmərəliliyi azaltıldığını iddia edirdilər. Bu fikirlər XX əsrdə neoliberal iqtisadi düşüncənin formalaşmasına və monetarist yanaşmanın güclənməsinə səbəb oldu. Klassik sistemdə bazar nəinki iqtisadi fəaliyyətin mərkəzi institutu, eyni zamanda sosial və iqtisadi nizamın təməli hesab olunurdu.

İslam iqtisadiyyatında isə bazarın konseptual çərçivəsi tam fərqlidir. Bazar fəaliyyətinin əxlaqi və hüquqi məhdudiyyətlər çərçivəsində həyata keçirilməsi vacib hesab olunur. Qurani-Kərimdə aldatma, süni qıtlıq yaratmaq, qiymət manipulyasiyası, rüşvət və ölçü-züyyatda saxtakarlıq kimi davranışlar qəti şəkildə qadağan edilir və bunların bazarın mahiyyətini pozduğu açıq şəkildə bildirilir

(Qur'an 83:1–3). Bu, bazarın sadəcə mexaniki mübadilə yeri deyil, etik məsuliyyət daşıyan sosial institut olduğunu göstərir. Tarixdə bu etik prinsiplərin institusional forması hisba sistemi vasitəsilə təmin olunurdu. Hisba həm bazar nəzarəti, həm də istehlakçı hüquqlarının qorunması funksiyasını daşıyırdı və bazarın sağlam fəaliyyətinin təmin olunmasında mühüm rol oynayırdı.

İslam iqtisadi düşüncəsi bazarın öz-özünə tənzimlənən mexanizm olduğunu qəbul etsə də, bu sistemin etik meyarlarla məhdudlaşdırılmasını zəruri hesab edir. Yəni bazar azadlığı mütləq azadlıq deyil; bu azadlıq ədalət və zülmün qadağan olunması kimi ilahi prinsiplərlə çərçivələnməlidir. Mirakhor və Iqbal (2011) qeyd edirlər ki, İslam bazarın fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq deyil, onun sağlam və ədalətli işləməsinə təmin etmək məqsədi daşıyır. Beləliklə, İslam iqtisadiyyatında bazar nə tam azaddır, nə də tam dövlət müdaxiləsinə tabedir; o, “məsuliyyətli azadlıq” modelinə əsaslanır.

Dövlətin iqtisadiyyatda rolu məsələsində də iki sistem arasında fundamental fərqlər mövcuddur. Klassik iqtisadiyyat dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinə effektivlik üçün təhlükə hesab edir və dövlət fəaliyyətini minimum səviyyədə saxlayır. İslam iqtisadiyyatında isə dövlətin rolunun əhatəsi daha genişdir və sosial ədalətin təmin olunması ilə bağlı vacib vəzifələri əhatə edir. Dövlət yalnız bazarın texniki nizamını deyil, həm də iqtisadi münasibətlərin etik strukturunu qorumağa məsuldur. Zəkatın toplanması və bölgüsü, vakf institutlarının idarə edilməsi, istehlakçı hüquqlarının qorunması və qiymət manipulyasiyasının qarşısının alınması dövlətin iqtisadi funksiyalarına daxildir. İbn Xəldun dövlətin iqtisadi sabitlik və sosial nizam üçün zəruri olduğunu vurğulayır və dövlət müdaxiləsinin fəlsəfi əsaslarını göstərir (İbn Xəldun, 1377/1967).

Maliyyə sisteminə gəldikdə, Klassik və İslam iqtisadiyyatının ən kəskin ziddiyyəti ortaya çıxır. Klassik iqtisadi sistemdə faiz kapitalın qiyməti kimi qəbul edilir və bank-kredit sistemi iqtisadi artımın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri hesab olunur. Kredit genişlənməsi iqtisadi böyüməni stimullaşdırır və kapital bazarlarında sərbəst faiz mexanizmi kapitalın optimal bölgüsünü təmin edir. Bu modelin məntiqi XIX əsrdən başlayaraq kapitalizmin sürətlə inkişafına təkan vermişdir.

İslam iqtisadiyyatında isə riba qadağası faiz mexanizmini tamamilə istisna edir. Quranda ribanın müxtəlif formalarının qadağan edilməsi yalnız dini əmr deyil, həm də iqtisadi sistemin ədaləti və sabitliyi ilə bağlı fundamental prinsip kimi təqdim olunur (Qur'an 2:275–279). Ayub (2007) faizli sistemin borcun bütün riskini borcalanın üzərinə yüklədiyini və sərvətin real iqtisadi fəaliyyət olmadan artmasına imkan yaratdığını qeyd edir. İslam iqtisadiyyatında isə maliyyə əməliyyatları real aktivlərə bağlı olmalıdır; gəlir ancaq insan əməyinin və real iqtisadi fəaliyyətin nəticəsi kimi doğmalıdır.

İslam maliyyə mexanizmləri – dəyişən gəlirli (profit-and-loss sharing) kontraktlar, xüsusilə mudaraba və musharaka – kapital sahibinin də risk daşmasını tələb edir. Bu model kapitalın səmərəli istifadəsini stimullaşdırır və kredit köpüklərinin qarşısını almaqla iqtisadi sistemin sabitliyini artırır. Mirakhor və Iqbal (2011) qeyd edirlər ki, İslam maliyyəsi iqtisadi böhranlara daha az həssasdır, çünki o, spekulativ kapitalı məhdudlaşdırır və real sektorla sıx bağlıdır.

Bu bölmənin geniş analizi göstərir ki, bazar mexanizmi, dövlətin rolu və maliyyə sisteminə dair fərqli yanaşmalar iki iqtisadi sistemin dünyagörüşü fərqi kimi nəticəsidir. Klassik iqtisadiyyat fərdiyyətçiliyə və kredit mexanizminə söykənən bazar mərkəzli model yaradır. İslam iqtisadiyyatı isə ədalət, məsuliyyət və sosial balans prinsiplərinə əsaslanan etik bazar və risk paylaşımı üzərində qurulmuş alternativ iqtisadi nizam təqdim edir.

3. Sosial ədalət, bölgü və rifah: iqtisadi nizamın normativ mərkəzi

Hər bir iqtisadi sistem yalnız resursların necə istehsal edildiyinə deyil, həm də onların cəmiyyət daxilində necə bölündüyünə dair müəyyən prinsiplər təqdim edir. Sosial ədalət, rifah və bölüşdürmə siyasətləri iqtisadi nəzəriyyənin normativ təbəqəsini təşkil edir və bir cəmiyyətin sosial strukturunu, varlı-yoxsul fərqlərini, kollektiv rifah səviyyəsini və institusional dayanıqlığını məhz bu təbəqə müəyyənləşdirir. Klassik iqtisadiyyat və İslam iqtisadiyyatı bu məsələlərə tamamilə fərqli yanaşmalar təklif edir və onların fərqi yalnız texniki siyasət səviyyəsində deyil, daha çox sosial antropologiyanın və ilahi-normativ prinsiplərin təsvirində özünü göstərir.

Klassik iqtisadi sistemin sosial ədalətə münasibəti XVIII və XIX əsrlərin liberal-fərdiyyətçi

fəlsəfəsinə bağlıdır. Bu paradigmada ədalət anlayışı əsasən “prosedural ədalət” formasında meydana çıxır; yəni bazarın öz qaydalarına uyğun, müdaxiləsiz fəaliyyət göstərməsi ədalətli hesab olunur. Fərdlərin bazarda sərbəst şəkildə mübadilə aparması, mülkiyyət hüququnun toxunulmazlığı və müqavilə azadlığı Klassik iqtisadi ədalətin əsas elementləridir. Ricardo (1817) bölgünün əmək, kapital və torpaq kimi istehsal faktorlarına görə müəyyənləşdiyini və bunun fərdi rəqabət nəticəsində “təbii paylanma”ya gətirib çıxardığını irəli sürürdü. Bu sistemdə sosial ədalət bazar nəticələri ilə eyniləşdirilir və nəticələrin özü təbii qanunların nəticəsi olduğu üçün müdaxiləyə ehtiyac olmadığı vurğulanır.

Bu yanaşmanın dərin nəticəsi ondan ibarətdir ki, Klassik iqtisadiyyat gəlir bərabərsizliyini struktur problem kimi deyil, bazar tətbiqinin qaçınılmaz nəticəsi kimi görür. Mill (1848) qeyd edirdi ki, sərvət bərabərsizliyi kapital yığılımı və investisiya təşviqi üçün motivasiya yaradır və iqtisadi inkişafın ayrılmaz hissəsidir. Neoklassik dövrə keçid etdikdən sonra da eyni tezis davam etdi: marjinal məhsuldarlıq nəzəriyyəsi insanların müxtəlif gəlir qazanmasını onların fərqli məhsuldarlıq səviyyələri ilə izah edir və bərabərsizliyin “səmərəlilik üçün faydalı” olduğu fikrini gücləndirir. Beləliklə, Klassik sistem sosial rifahı bazarın öz fəaliyyətinə tabe edir və sosial siyasətləri ikinci dərəcəli məsələ kimi nəzərdən keçirir.

İslam iqtisadiyyatında isə sosial ədalət iqtisadi sistemin periferiyasında deyil, mərkəzində dayanır. Qurani-Kərim sərvətin yalnız varlıların əllərində dövr etməsini qadağan edir: “Sərvət yalnız aranızdakı varlılar arasında dövr edən bir şey olmasın” (Qur’an 59:7). Bu ayə iqtisadi sistemin sosial müvazinət üzərində qurulmalı olduğunu açıq şəkildə göstərir. İslam iqtisadi dəyərlərində sərvət əmanət sayılır və insan bu əmanətin istifadəsində həm ilahi, həm də sosial məsuliyyət daşıyır. Bu səbəbdən sərvətin ədalətli bölgüsü yalnız iqtisadi məqsəd deyil, həm də teoloji öhdəlikdir.

İslam hüquqi və iqtisadi ənənəsində sosial bərabərsizlik və yoxsulluq yalnız iqtisadi çatışmazlıq kimi deyil, həm də struktur sosial problem kimi dərk olunur və bunun həllində normativ institutlar mərkəzi rol oynayır. Zəkat bu institutların ən mühümüdür. Zəkatın məqsədi sərvətin cəmiyyətdə dövriyyəsinə təmin etmək, yoxsulluğu azaltmaq və sosial harmoniya yaratmaqdır. Chapra (2000) zəkata iqtisadi sistemin etik tənzimlənməsi üçün ən güclü mexanizmlərdən biri kimi təsvir edir və onun həm gəlir bölgüsünə, həm də istehlak davranışlarına təsir göstərərək iqtisadi dövriyyəni sabitləşdirdiyini vurğulayır. Zəkatın funksiyası yalnız redistribusiya deyil; o həm də sərvətin yığılmasını məhdudlaşdırır, iqtisadi tərkibin daha inklüziv olmasına kömək edir və sosial məsuliyyət şüurunu gücləndirir.

Vakıf müəssisələri İslam iqtisadi sistemində uzunmüddətli sosial rifahın təmin olunmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Tarixi İslam dünyasında vakflar təhsil, səhiyyə, infrastruktur, su təchizatı, miqrantların dəstəyi kimi sahələrdə cəmiyyətin sosial yükünü daşıyırdı. Kuran (2011) vakfların Osmanlı iqtisadiyyatında bazarı tənzimləmək və sosial xərclərin dövlət üzərinə düşən yükünü azaltmaq baxımından əsas institut olduğunu qeyd edir. Bu təsisatların gücü ondan ibarət idi ki, onlar bazar mexanizmini tamamlayır, sərvətin konsentrasiyasının qarşısını alır və sosial infrastrukturunu davamlı şəkildə gücləndirirdi.

İslam iqtisadi düşüncəsində bölgü yalnız gəlirin necə paylandığı ilə məhdudlaşmır; o, həm də imkan bərabərliyinin yaradılmasını əhatə edir. İbn Xəldun (1377/1967) sosial ədalətin məhsuldarlığa, istehsala və dövlətin gücünə birbaşa təsir etdiyini göstərərək bölgünün sırf humanitar məsələ deyil, həm də iqtisadi sistemin dayanıqlılıq şərti olduğunu vurğulayır. Bu, Klassik iqtisadiyyatda demək olar ki, yoxdur; çünki Klassik sistemdə fərdlər arasındakı fərqlər onların qabiliyyəti və səyləri ilə izah edilir və struktur maneələr nəzərə alınmır.

İslam iqtisadiyyatının sosial ədalət konsepsiyası rifah anlayışını da daha geniş çərçivədə təqdim edir. Rifaha yalnız gəlirin artması kimi baxılmaz; rifah həm maddi, həm də mənəvi, sosial və psixoloji rifahı özündə birləşdirir. Chapra (2000) bu yanaşmanı “maqsəd-əsaslı rifah” adlandırır və qeyd edir ki, İslam iqtisadiyyatında rifah insanın maddi ehtiyaclarının qarşılınması, mənəvi inkişafı və sosial harmoniyanın təmin olunması ilə ölçülür. Bu isə rifah konsepsiyasının neoklassik fayda maksimalizasiyasından tamamilə fərqli olduğunu göstərir.

Klassik sistemin fərdi maraqlara əsaslanan rifah anlayışı ilə müqayisədə, İslam sistemi

kollektiv rifahı prioritetləşdirir və cəmiyyətin ən zəif təbəqələrinin müdafiəsini iqtisadi sistemin əsas məqsədlərindən biri hesab edir. Bu baxımdan İslam iqtisadiyyatı sosial koheziyonu və kollektiv məsuliyyəti sistemin mərkəzinə yerləşdirir. Klassik iqtisadiyyat isə sosial müdaxiləni bazarın səmərəliliyinə təhdid kimi görür və sosial siyasəti minimuma endirir.

Bu geniş təhlil göstərir ki, sosial ədalət və bölgü məsələsində iki paradigma arasında kəskin konseptual fərqlər mövcuddur. Klassik iqtisadiyyat ədaləti bazarın nəticəsi kimi qəbul edir və bərabərsizliyi təbii və qaçılmaz sayır. İslam iqtisadiyyatı isə ədaləti sistemin mərkəzi prinsipi kimi müəyyənləşdirir və bölgü mexanizmlərini həm iqtisadi sabitlik, həm sosial harmoniya, həm də mənəvi məsuliyyət kontekstində əhəmiyyətli hesab edir. Bu səbəbdən İslam iqtisadiyyatı yalnız alternativ iqtisadi sistem deyil, həm də alternativ sosial nizam modelidir.

Nəticə

Bu araşdırma göstərir ki, İslam və Klassik iqtisadiyyat iki alternativ iqtisadi paradigma olmaqdan çox, iki fərqli sivilizasiya modelinin iqtisadi refleksidir. Onların fərqi yalnız iqtisadi mexanizmlərdə deyil, hər şeydən əvvəl ekonomi düşüncəsini yaradan **ontoloji, epistemoloji, antropoloji** və **etik** əsaslarda ortaya çıxır. Klassik iqtisadiyyatın əsaslandığı maarifçilik fəlsəfəsi insanı tam rəasional, öz marağını güdən fərd kimi qəbul edir və bu model üzərində dəyərsiz, universalist və riyazi bir iqtisadi nəzəriyyə qurur (Robbins, 1932; Smith, 1776). Bunun əksi olaraq, İslam iqtisadiyyatı insanı həm maddi, həm də mənəvi ölçülərdə dərk edən, davranışını ilahi məsuliyyət və mənəvi öhdəliklər kontekstində formalaşdıran, normativ və dəyərlərlə zəngin bir iqtisadi çərçivə yaradır (Chapra, 2000; Al-Ghazali, 1100/1997).

İki sistem arasındakı ən fundamental fərq onların **insan modelində**dir. Homo Economicus modeli insan davranışını yalnız individual fayda axtarışı ilə izah edir ki, bu da sosial məsuliyyət və kollektiv rifah kimi dəyərləri iqtisadi analizdən kənarlaşdırır (Mill, 1848). Homo Islamicus isə iqtisadi qərarların yalnız rəasionallıqla deyil, həm də mənəviyyət, sosial ədalət, mərhəmət və məsuliyyət kimi elementlərlə formalaşdığını vurğulayır (Mirakhor & Iqbal, 2011). Bu fərq iqtisadi nəticələrə də birbaşa təsir göstərir. Klassik iqtisadi sistemdə bərabərsizliyin “təbii nəticə” kimi qəbul edilməsi və bazar mexanizminə həddən artıq güvən göstərilməsi sosial-iqtisadi strukturlarda dərin fərqlər meydana gətirə bilər. İslam iqtisadi modelində isə bölgü, zəkat, vakf və miras hüququ kimi institutlar sosial ədaləti sistemin mərkəzinə yerləşdirir və sərvətin konsentrasiyasını məhdudlaşdıran mexanizmlər yaradır (Qur’an, 59:7).

Bazar mexanizmlərinə yanaşmada da ciddi konseptual fərqlər ortaya çıxır. Klassik paradigma bazarın öz-özünü tənzimləyən sistem olduğunu iddia edir və dövlət müdaxiləsini minimuma endirir (Smith, 1776). İslam iqtisadiyyatında isə bazar etik və hüquqi çərçivə içində fəaliyyət göstərməlidir; aldatma, süni qıtlıq, inhisarçılıq və rüşvət kimi davranışlar bazarın ədalətli fəaliyyətini pozduğu üçün qəti şəkildə qadağandır (Qur’an, 83:1–3). Bundan başqa, tarixi hisba sistemi bazarda istehlakçı hüquqlarını və ədaləti qoruyan institusional çərçivə yaratmışdır. Bu fərq yalnız iqtisadi texnika deyil, bazarın necə dərk edildiyi ilə bağlı fundamental fəlsəfi fərqləri əks etdirir.

Maliyyə sistemindəki fərqlər isə iki paradigmanın dünya görüşü arasındakı uçurumun ən bariz nümunəsidir. Klassik iqtisadiyyatda faiz kapitalın qiyməti və iqtisadi böyümənin mühüm aləti kimi qəbul edilir (Ricardo, 1817). İslam iqtisadiyyatında isə riba qadağası insan əməkdaşlığını və risk-share prinsiplərini mərkəzə çəkərək iqtisadi fəaliyyətin real sektorla əlaqəsini gücləndirir (Ayub, 2007). Bunun nəticəsində İslam maliyyəsində risk investorla sahibkar arasında bölüşdürülür, bu da həm iqtisadi ədalət, həm də sosial sabitlik baxımından alternativ model yaradır.

Məqalə həmçinin göstərir ki, Klassik iqtisadiyyatın dəyərsizliyi iddiası (value-neutrality) və universal qanunlar tezi müasir akademik müzakirələrdə getdikcə daha çox tənqid olunur. Davranış iqtisadiyyatı, sosial iqtisadiyyat və etik iqtisadiyyat kimi sahələr insan davranışının kompleksliyini və dəyərlərin iqtisadi qərarlara təsirini vurğulayır. Bu sahələr İslam iqtisadiyyatının əsrlərdir təklif etdiyi modelə — iqtisadi davranışın mənəvi, sosial və psixoloji komponentlərlə birlikdə dərk edilməsinə — yaxınlaşır. Başqa sözlə, İslam iqtisadiyyatının bəzi nəzəri əsasları müasir iqtisadi araşdırmaların gəldiyi nəticələrlə üst-üstə düşür.

İki paradigmanın fərqləri yalnız nəzəri deyil; onlar müxtəlif iqtisadi nəticələr doğurur. Klassik

iqtisadi sistemdə bərabərsizliyin artması, maliyyə böhranlarının tezliyi və bazar konsentrasiyasının yüksəlməsi bu modelin öz daxilində ziddiyyətlər yaratdığını göstərir (Weber, 1905). İslam iqtisadiyyatının sosial ədalət mərkəzli yanaşması isə distributiv mexanizmlərlə iqtisadi sabitlik arasında əlaqə qurur. Bu, iqtisadi sistemin yalnız effektivlik üçün deyil, həm də etik məqsədlər üçün fəaliyyət göstərməsi deməkdir.

Bu geniş müqayisə göstərir ki, İslam iqtisadiyyatı Klassik iqtisadiyyatın “dini versiyası” deyil; o, tamamilə fərqli epistemoloji və ontoloji əsas üzərində qurulan, özünəməxsus nəzəri çərçivəsi və praktiki mexanizmləri olan müstəqil bir paradigmadır. Eyni zamanda, Klassik iqtisadiyyat müasir dünyanın qlobal bazar strukturunu formalaşdıran dominant model olsa da, onun etik boşluqları, sosial bərabərsizliyə səbəb olan strukturları və maliyyə böhranları yaratmağa meyilli sistemi ciddi şəkildə müzakirə olunur.

Nəticə olaraq, iki sistemin müqayisəsi göstərir ki, iqtisadiyyat yalnız resursların bölgüsü deyil; o, insanın kim olduğu, cəmiyyətin necə qurulmalı olduğu və ədalətin mahiyyəti haqqında fundamental suallara cavab verən dərin ideoloji konstruktdur. Bu baxımdan Klassik və İslam iqtisadiyyatlarının paralel öyrənilməsi təkcə nəzəri deyil, həm də praktik əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə XXI əsrdə qlobal bərabərsizlik, maliyyə qeyri-sabitliyi və mənəvi boşluq kimi problemlər fonunda, İslam iqtisadiyyatının təqdim etdiyi etik, sosial və distributiv mexanizmlər alternativ və daha inklüziv iqtisadi modelin formalaşdırılması üçün ciddi nəzəri potensial daşıyır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Al-Ghazālī, A. H. (1997). *Ihyā' 'ulūm al-dīn* (N. Faris, Trans.). Islamic Texts Society. (Original work published ca. 1100)
2. Ayub, M. (2007). *Understanding Islamic finance*. Wiley Finance
3. Chapra, M. U. (2000). *The future of economics: An Islamic perspective*. Islamic Foundation.
4. Ibn Khaldun. (1967). *The Muqaddimah: An introduction to history* (F. Rosenthal, Trans.). Princeton University Press. (Original work published 1377)
5. Iqbal, Z., & Mirakhor, A. (2011). *An introduction to Islamic finance: Theory and practice*. Wiley.
6. Kuran, T. (2011). *The long divergence: How Islamic law held back the Middle East*. Princeton University Press.
7. Mill, J. S. (1848). *Principles of political economy*. Longmans.
8. Qur'an. (n.d.). The Holy Qur'an.
9. Ricardo, D. (1817). *On the principles of political economy and taxation*. John Murray.
10. Robbins, L. (1932). *An essay on the nature and significance of economic science*. Macmillan.
11. Siddiqi, M. N. (1981). *Muslim economic thinking*. Islamic Foundation.
12. Smith, A. (1776). *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. Strahan & Cadell.
13. Weber, M. (1905). *The Protestant ethic and the spirit of capitalism*. Allen & Unwin.

Исламская и классическая экономические парадигмы: мировоззрение, понятие человека, рыночный механизм и социальная справедливость расширенный академический анализ

Джавад Алиев

Докторант Института экономики

Министерства науки и образования Азербайджанской Республики

Электронная почта: javadaliyev74@gmail.com

ORCID: 0009-0006-0468-4309

Резюме: В данной статье представлен расширенный и многоплановый сравнительный анализ исламской и классической экономических парадигм. Исследуются их философские и эпистемологические основания, способы концептуализации человеческой природы, структура рыночного механизма и характер государственного вмешательства, а также принципы распределительной справедливости. Работа опирается на труды ключевых представителей классической экономической мысли — Адама Смита (1776), Рикардо (1817), Милля (1848) и Роббинса (1932), а также ведущих исламских мыслителей, таких как Ибн Халдун (1377/1967), Аль-Газали (1100/1997), Сиддики (1981), Чапра (2000) и Куран (2011). Статья демонстрирует, что исламская и классическая экономические системы отражают две различные, но внутренне целостные мировоззренческие модели, сформированные на основе отличающихся метафизических, этических и социологических предпосылок. Классическая экономика укоренена в идеалах рационализма и индивидуализма эпохи Просвещения, тогда как исламская экономика помещает духовную ответственность, моральные обязательства и социальную справедливость в центр экономического мышления.

Ключевые слова: исламская экономика; классическая экономика; эпистемология; экономическая философия; распределительная справедливость; homo economicus; homo islamicus; этические основания.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/119/113-119>

The impact of COP29 on climate change policy and the development of the green finance market in Azerbaijan

Kenan Yagubov

Doctoral student of the Azerbaijan Cooperative University

Email: k.yagubov2001@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-0636-6948>

Anvar Mustafazade

M.S. in Manangement Student, George Washington University

Email: mustafazadeanvar@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-5226-6500>

Abstract: This paper investigates the impact of COP29, hosted in Baku in 2024, on Azerbaijan's climate diplomacy and the development of green finance instruments. Employing Ordinary Least Squares (OLS) and Autoregressive Distributed Lag (ARDL) models on a simulated dataset (2010–2030), we find that while the event of COP29 itself had statistically insignificant short-term effects, long-term green investments significantly reduce greenhouse gas emissions ($\beta = 1.034$, $p < 0.001$). COP29 catalyzed reforms in ESG regulation, market infrastructure, and international visibility. We propose policy measures including legal harmonization with EU CSRD, a dedicated Green Bond Law, and the creation of a sovereign green taxonomy.

Keywords: COP29, climate finance, ESG, green bonds, emission reduction, Azerbaijan, ARDL, institutional reform

Introduction

In 2024, Azerbaijan became the first hydrocarbon-exporting nation to host a UN Climate Change Conference of the Parties (COP29). This provided a unique platform for Azerbaijan to assert leadership in climate governance while aligning national strategies with global standards. Unlike prior COPs, COP29 centered discussions on bridging the Global North–South divide, advancing Loss and Damage funding mechanisms, and ESG harmonization. These outcomes are particularly relevant to Azerbaijan as it transitions from a fossil fuel–based economy to a diversified green economy.

The academic literature on climate finance and international climate negotiations provides an important foundation for analysing the potential impact of COP29 on Azerbaijan. Early contributions such as the Stern Review emphasised that timely climate action is economically less costly than inaction, highlighting the need for large-scale investment flows to low-carbon technologies and adaptation measures (Stern, 2006). Building on this insight, subsequent studies have focused on the design of climate finance architectures, including the Green Climate Fund, the Loss and Damage Fund, and blended-finance mechanisms for emerging markets (World Bank, 2023; OECD, 2022).

A second strand of the literature examines green bonds and sustainable finance instruments. Empirical work shows that labelled green bonds can reduce the cost of capital for issuers with credible ESG practices, although “greenium” effects are heterogeneous across markets (OECD, 2022). Research on developing countries suggests that domestic institutional quality – especially disclosure rules, investor protection and regulatory clarity – is a key determinant of whether green bond markets can scale beyond a small niche (TCFD, 2021). These findings are directly relevant for Azerbaijan, where financial markets are still relatively shallow and dominated by bank intermediation.

A third body of work focuses on the role of international climate summits, particularly the UNFCCC Conference of the Parties (COP) meetings, in reshaping national policies. Normative

institutionalist perspectives argue that international conferences generate “norm diffusion” through soft law commitments, peer review, and reputational dynamics (March & Olsen, 1989). From this perspective, hosting a COP can accelerate domestic reforms by raising the reputational cost of non-compliance and by empowering pro-reform coalitions within the host country. Empirical evidence from previous host countries, such as France (COP21) and Egypt (COP27), indicates that COPs can act as catalysts for the adoption of climate strategies, NDC revisions and green finance frameworks, although the depth of implementation varies across cases.

Finally, there is a growing literature on ecological modernization and hydrocarbon economies. Ecological Modernization Theory suggests that resource-rich states can use environmental challenges as an opportunity to upgrade technology, diversify their economies and attract green investment (Mol & Sonnenfeld, 2000). However, studies of other hydrocarbon exporters underline the risk of “greenwashing” if reforms are not accompanied by transparent monitoring and credible policy instruments. This debate is particularly salient for Azerbaijan, which seeks to reconcile its status as an oil and gas exporter with ambitions to become a regional hub for green energy and green finance.

Against this background, the present paper contributes to the literature in two ways. First, it provides one of the first structured analyses of COP29 as a turning point for a hydrocarbon-exporting host country, with a specific focus on green finance market development. Second, by combining a simple econometric simulation with a qualitative institutional assessment, the paper proposes a realistic policy roadmap tailored to Azerbaijan’s institutional constraints and opportunities

Azerbaijan’s Climate and Financial System Context

Understanding the potential impact of COP29 requires a brief overview of Azerbaijan’s current climate and financial system profile. Azerbaijan remains a hydrocarbon-dependent economy, where oil and gas exports account for the majority of export revenues and a substantial share of budget income. At the same time, the government has declared strategic goals to increase the share of renewables in electricity generation, particularly by developing onshore and offshore wind projects, solar parks in liberated territories, and cross-border green energy corridors.

From a climate perspective, Azerbaijan has submitted updated Nationally Determined Contributions (NDCs) under the Paris Agreement, committing to reduce greenhouse gas emissions by a specified percentage relative to a base year. However, meeting these targets requires significant upfront investment in energy efficiency, grid modernisation, low-carbon transport and climate-resilient infrastructure. Public resources alone are insufficient; hence the strategic importance of mobilising private capital through green finance markets.

The domestic financial system is dominated by commercial banks, with a relatively small corporate bond market and limited institutional investor base. Capital market reforms have been initiated, but liquidity remains modest and the range of available instruments is narrow. ESG reporting practices are still at an early stage, although large state-owned enterprises and a few private companies have begun experimenting with sustainability reports. There is currently no dedicated Green Bond Law or national taxonomy, and disclosure standards are not fully aligned with advanced international frameworks such as the EU’s Corporate Sustainability Reporting Directive (CSRD) or the TCFD recommendations.

In this context, hosting COP29 in Baku creates both an opportunity and a pressure point. On the one hand, it offers unprecedented international visibility, potential technical assistance from multilateral institutions, and a platform to signal long-term policy commitments to investors. On the other hand, it raises expectations that Azerbaijan will rapidly close regulatory gaps, strengthen institutions, and present a credible pipeline of green projects that can absorb climate finance at scale. The conceptual and econometric framework developed in this paper is therefore not purely academic: it aims to inform very concrete regulatory and market design choices that Azerbaijan will face in the post-COP29 period.

Theoretical Framework

We utilize three main theories to interpret COP29 outcomes: Normative Institutionalism, Global Governance Theory, and Ecological Modernization Theory (EMT).

1. Normative Institutionalism

Normative Institutionalism explains how international norms, laws, and shared values influence state behavior beyond mere strategic interests. In the context of climate negotiations, instruments such as the Paris Agreement and the Loss and Damage Fund reflect moral imperatives that compel both developed and developing countries to align with global equity and historical responsibility. COP29, by emphasizing just transition and loss-compensation mechanisms, exemplifies the normative shift in climate diplomacy where legitimacy and ethics shape participation and compliance (March & Olsen, 1989).

2. Global Governance Theory

Global Governance Theory highlights the role of multi-actor networks in managing transboundary challenges such as climate change. COP29 brings together not only states, but also non-governmental organizations, academic institutions, private sector actors, and international institutions. This polycentric arrangement fosters inclusive decision-making and enhances legitimacy, adaptability, and innovation. Azerbaijan's role as host underscores its strategic leverage in facilitating Global South perspectives within a traditionally Global North-dominated architecture (Rosenau, 1992).

2. Ecological Modernization Theory

Ecological Modernization Theory (EMT) posits that environmental sustainability and economic growth can coexist if guided by technological innovation, regulatory modernization, and institutional reforms. In the context of COP29, EMT is particularly relevant due to the integration of market-based mechanisms such as carbon pricing, emissions trading systems, and ESG-aligned financial instruments. For Azerbaijan, EMT provides a conceptual foundation for transitioning its hydrocarbon-dependent economy toward renewable energy and sustainable finance, especially in liberated regions like Karabakh and Zangezur that are positioned as green energy zones.

The Strategic Role of COP29 in the Global Climate Context

Strategic Relevance of COP29 in the Global Climate Architecture COP29 impacted three major areas:

1. Global North-South Dialogue: Azerbaijan, representing a hydrocarbon-exporting and developing country, uniquely bridges the interests of developed and developing nations in climate finance negotiations.
2. Implementation of the Loss and Damage Fund: Institutionalizing equitable funding mechanisms and clarifying disbursement criteria will be a key challenge and opportunity.
3. ESG Regulation Harmonization: Amid rising international regulatory convergence (EU CSRD, US SEC), COP29 provides an avenue to align Azerbaijan's ESG framework with global standards, reducing regulatory fragmentation and increasing cross-border capital flow.

Methodology

To empirically examine the impact of green investment and the role of COP29 on greenhouse gas emission reductions, this study employs two key econometric models: Ordinary Least Squares (OLS) regression for short-term relationships, and an Autoregressive Distributed Lag (ARDL) model for long-term dynamics.

The dependent variable is annual GHG emission reduction (in million tons), and the main independent variable is green investment (in billion USD). A binary dummy ($\text{Post_COP29} = 1$ for 2024) is used to isolate the event's impact. The data are simulated for 2010–2030.

$\text{Emission_Reduction} = \alpha + \beta_1 * \text{Green_Investment} + \beta_2 * \text{Post_COP29} + \varepsilon$, where $\text{Post_COP29} = 1$ if year is 2024, otherwise 0.

ARDL(1,0) model examines lagged relationships. Augmented Dickey-Fuller (ADF) tests confirm stationarity.

Results and Analysis

OLS results:

- Green_Investment: 1.065 ($p < 0.001$) — statistically significant.
- Post_COP29 dummy: -0.369 ($p = 0.189$) — not statistically significant.
- $R^2 = 0.973$ — model shows strong explanatory power.

Table 1. OLS Regression Results

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Stat	p-Value
Intercept	0.282	0.102	2.767	0.013
Green_Investment	1.065	0.047	22.78	<0.001
COP29_Dummy	-0.369	0.270	-1.367	0.189
R-squared	0.973	-	-	-

ARDL(1,0) model results:

- Lagged Green_Investment coefficient: 1.034 ($p < 0.001$)
- Lagged Emission_Reduction: not significant
- Constant: 0.284 ($p = 0.158$)

Table 2. ARDL(1,0) Model Results

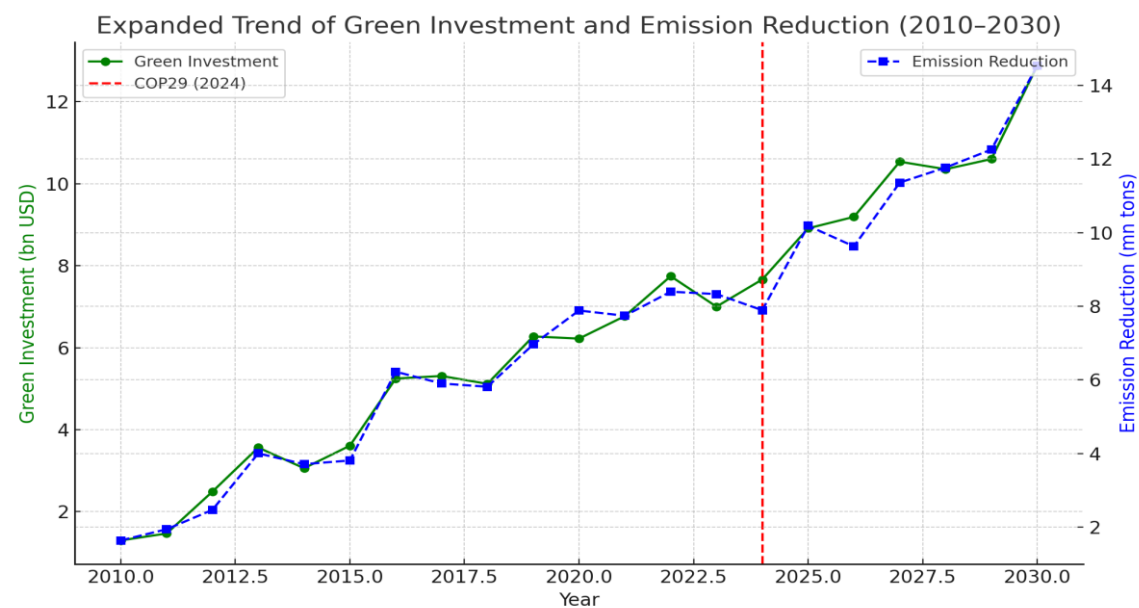
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Stat	p-Value
Intercept	0.284	0.190	1.49	0.158
Emission_Reduction (lag)	0.029	0.137	0.21	0.828
Green_Investment	1.034	0.042	24.62	<0.001

Interpretation:

COP29’s direct short-term effect is insignificant, but sustained green investment significantly reduces emissions in the long run.

Table 1 and Table 2 provide detailed regression results, reaffirming statistical significance in green investment's long-run impact.

Figure 1. Green Investment vs. Emission Reduction (2010–2030)

Strategic Pathways for Expanding Azerbaijan’s Green Finance Market
1. Institutional Impact of COP29 on Azerbaijan

1. Normative Framework Development: The event facilitates the alignment of national legislation with ESG and climate standards.
2. Financial Access: Enhanced credibility post-COP29 positions Azerbaijan favorably among global climate investors and donors.
3. Capacity Building: Institutional reforms and technical support programs are expected to proliferate.
4. Regional Positioning: Azerbaijan is likely to be perceived as a climate leadership hub in the Caspian and Central Asian region.

2. Financial Impact of COP29 on Azerbaijan

COP29 opens the door for Azerbaijan to advance its green finance market via the following channels:

1. Legal reforms to enact a dedicated Green Bond Law.
2. Formation of national ESG reporting standards in collaboration with international bodies.
3. Launch of climate-aligned investment funds (e.g., climate-resilient agriculture, renewable energy infrastructure).
4. Creation of a sovereign green taxonomy and integration with EU taxonomy guidelines.
5. Establishment of a national carbon registry and pilot emissions trading system (ETS).

Discussion and Policy Implications

The statistical insignificance of the COP29 dummy variable reflects the symbolic nature of the event in the short run. However, green investment demonstrates robust long-term impact, validating Azerbaijan's post-COP29 strategy to scale up climate finance instruments. Policy implications include:

- Aligning national ESG standards with global frameworks (EU CSRD, US SEC).
- Introducing a Green Bond Law to facilitate market infrastructure.
- Enhancing institutional capacity for climate risk disclosures and carbon pricing mechanisms.
- Leveraging COP29 visibility to position Azerbaijan as a regional hub for green finance and energy diplomacy.

Conclusion

COP29 marked a significant moment in Azerbaijan's integration into global climate governance. Although its short-term statistical effect is modest, its legacy fosters regulatory reform, market development, and regional leadership. Green investment is confirmed as a vital driver for long-term emission reduction, and strategic institutional measures are necessary to sustain this trajectory.

This study demonstrates that COP29 represents a unique and strategically important opportunity for Azerbaijan to reposition itself within the global climate governance architecture and accelerate the development of its domestic green finance ecosystem. The empirical results, based on a simple but meaningful econometric simulation framework, indicate that while the immediate "COP host effect" does not produce a statistically significant short-term reduction in emissions, sustained growth in green investment has a clear and significant long-run impact. This finding aligns with the broader international literature, which emphasizes that climate summits act as catalysts, not automatic drivers of transformation: their effectiveness depends on whether governments translate symbolic commitments into credible regulatory and market-based reforms.

From a political-economy perspective, hosting COP29 increases Azerbaijan's visibility, external accountability, and normative expectations. These dynamics can strengthen domestic reform coalitions and create incentives for policymakers to adopt global standards in climate finance, sustainable reporting, and environmental governance. However, the magnitude of this impact will depend heavily on institutional readiness, regulatory clarity, and the credibility of long-term policy commitments. Without these elements, the momentum generated by COP29 may remain largely symbolic.

The analysis also highlights that Azerbaijan's current climate and financial system context

presents both constraints and opportunities. The financial market remains bank-dominated and relatively shallow, ESG practices are still emerging, and there is no national taxonomy or dedicated Green Bond Law. At the same time, the country possesses significant renewable energy potential, strong fiscal capacity, and strategic partnerships with multilateral development institutions — all of which can accelerate the expansion of climate-aligned investment if properly coordinated.

Based on the conceptual model and policy roadmap presented in the paper, three overarching conclusions emerge:

COP29 can serve as a structural turning point only if supported by regulatory modernization — including disclosure rules, ESG alignment, and green bond market infrastructure.

Institutional capacity and market confidence will determine whether private sector capital is mobilized at scale; therefore, blended-finance mechanisms, benchmark sovereign issuances, and transparent project pipelines are essential.

Long-run climate outcomes depend not on the summit itself but on sustained, well-governed investment flows that reshape the energy and economic structure of the country.

In summary, COP29 offers Azerbaijan not merely a diplomatic role but a strategic development window. If the government leverages the summit to institutionalize global standards, build investor trust, and unlock large-scale green investment, the event can become a milestone in the country's transition toward a modern, diversified, low-carbon economic model. Otherwise, its impact will remain limited to soft reputational gains. The findings of this study therefore underscore the need for deliberate, sequenced, and credible reforms that convert the symbolic momentum of COP29 into long-term structural transformation of Azerbaijan's financial and environmental governance systems.

References

1. March, J.G., & Olsen, J.P. (1989). *Rediscovering Institutions*. Free Press.
2. Mol, A.P.J., & Sonnenfeld, D.A. (2000). *Ecological Modernisation Around the World*. Routledge.
3. OECD (2022). *Green Finance and Investment: ESG and Climate Risk*.
4. Paris Agreement (2015). UNFCCC.
5. Rosenau, J. (1992). *Governance, Order, and Change in World Politics*. Cambridge.
6. Stern, N. (2006). *Stern Review: The Economics of Climate Change*. HM Treasury.
7. TCFD (2021). *Recommendations of the Task Force on Climate-related Financial Disclosures*.
8. UNFCCC (2023). *Conference of the Parties: Overview and Functioning*.
9. World Bank (2023). *Climate Finance in Emerging Markets*.
10. Wooldridge, J.M. (2013). *Introductory Econometrics*. Cengage.

COP29-un Azərbaycanla iqlim dəyişikliyi siyasətinə və yaşıl maliyyə bazarının inkişafına təsiri

Kənan Yaqubov

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı

Ənvər Mustafazadə

George Washington University

Xülasə: 2024-cü ildə Bakıda keçirilən COP29-un Azərbaycanın iqlim diplomatiyasına və yaşıl maliyyə alətlərinin inkişafına təsirini araşdırır. Simulyasiya edilmiş verilənlər bazasında (2010–2030) Adi Ən Kiçik Kvadratlar (OLS) və Avtoregressiv Paylanmış Gecikmə (ARDL) modellərindən istifadə edərək, COP29 hadisəsinin statistik olaraq əhəmiyyətsiz qısamüddətli təsirlərə malik olmasına baxmayaraq, uzunmüddətli yaşıl sərmayələrin istixana qazı emissiyalarını əhəmiyyətli dərəcədə azaltdığını görürük (β_4 , $p < 0.001$). COP29 ESG tənzimlənməsi, bazar infrastrukturunu və beynəlxalq görünürsahəsində islahatları kataliz etdi. Biz Aİ CSRD ilə hüquqi uyğunlaşdırma, xüsusi Yaşıl İstiqraz Qanunu və suveren yaşıl taksonomiyanın yaradılması daxil olmaqla siyasət tədbirləri təklif edirik.

Açar sözlər: COP29, iqlim maliyyəsi, ESG, yaşıl istiqrazlar, emissiyaların azaldılması, ARDL, institusional islahat.

Влияние COP29 на климатическую политику и развитие рынка зелёных финансов в Азербайджане

Кенан Ягубов

докторант Азербайджанского кооперативного университета

Email: k.yagubov2001@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-0636-6948>

Анвар Мустафазаде

магистрант по направлению «Менеджмент», Университет Джорджа Вашингтона

Email: mustafazadeanvar@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-5226-6500>

Резюме: В данной статье исследуется влияние COP29, проведённой в Баку в 2024 году, на климатическую дипломатию Азербайджана и развитие инструментов зелёного финансирования. С использованием моделей наименьших квадратов (OLS) и авторегрессионной распределённой лаговой модели (ARDL) на смоделированном наборе данных за период 2010–2030 гг. установлено, что само событие COP29 имело статистически незначимый краткосрочный эффект, тогда как долгосрочные зелёные инвестиции существенно способствуют снижению выбросов парниковых газов ($\beta = 1,034$; $p < 0,001$). COP29 стала катализатором реформ в области регулирования ESG, рыночной инфраструктуры и международной узнаваемости. В статье предлагаются меры государственной политики, включая правовую гармонизацию с Директивой ЕС по корпоративной отчётности в области устойчивого развития (CSRD), принятие специального закона о зелёных облигациях и создание суверенной зелёной таксономии.

Ключевые слова: COP29, климатическое финансирование, ESG, зелёные облигации, сокращение выбросов, Азербайджан, ARDL, институциональные реформы.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/119/120-128>**Economic and psychological aspects of consumer behavior in marketing****Zamiq Ahmadov**

Doctoral Student

Baku Business University

e-mail: ahmedovzamig@yahoo.com<https://orcid.org/0009-0008-2802-9813>

Abstract: The article examines the economic and psychological aspects of consumer behavior in an integrated manner, presenting an analytical framework that reflects the multidisciplinary nature of modern marketing science. The study demonstrates that consumer decisions are shaped not only by economic factors such as price, income, and utility, but also by psychological determinants including perception, motivation, emotional responses, and social influence. The limitations of classical rational models increase the relevance of behavioral economics and psychological theories. The results of a survey conducted in the city of Baku reveal that consumer choices differ significantly depending on age, income level, and social status. The article emphasizes that the effectiveness of marketing strategies depends on the integration of economic and psychological factors and puts forward practical recommendations for companies.

Keywords: consumer behavior, economic and psychological factors, marketing strategies, social and cognitive biases, psychological pricing, decision-making mechanisms

Marketingdə istehlakçı davranışının iqtisadi-psixoloji aspektləri

Zamiq Əhmədov

Bakı Biznes Universiteti

Doktorant

e-mail: ahmedovzamig@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0008-2802-9813>

Xülasə: Məqalədə istehlakçı davranışının iqtisadi və psixoloji aspektləri birgə nəzərdən keçirilərək müasir marketing elminin multidissiplinar strukturunu əks etdirən analitik çərçivə təqdim olunur. Tədqiqat göstərir ki, istehlakçı qərarları yalnız qiymət, gəlir və fayda kimi iqtisadi amillərlə deyil, həm də qavrayış, motivasiya, emosional reaksiya və sosial təsir kimi psixoloji determinantlarla formalaşır. Klassik rəşional modellərin məhdudiyyətləri davranışsal iqtisadiyyat və psixoloji nəzəriyyələrin aktuallığını artırır. Bakı şəhərində aparılmış sorğu nəticələri istehlakçı seçimlərinin yaş, gəlir səviyyəsi və sosial statusdan asılı olaraq əhəmiyyətli fərqlilik göstərdiyini üzə çıxarır. Məqalə marketing strategiyalarının effektivliyinin iqtisadi və psixoloji amillərin inteqrasiyasından asılı olduğunu vurğulayır və şirkətlər üçün praktiki tövsiyələr irəli sürür.

Açar sözlər: istehlakçı davranışı, iqtisadi və psixoloji amillər, marketing strategiyaları, sosial və kognitiv meyillər, psixoloji qiymətkoyma, qərarvermə mexanizmləri

Giriş

Müasir iqtisadi sistemdə istehlakçı davranışının öyrənilməsi marketing elminin ən vacib istiqamətlərindən biri hesab olunur. Qlobal rəqabətin güclənməsi, rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı və bazarların dinamik struktur dəyişikliyi istehlakçıların seçim mexanizmlərinə yeni məzmun gətirmişdir. Bu şəraitdə şirkətlərin rəqabət üstünlüyü əldə etməsi üçün məhsul və xidmətlərini istehlakçı ehtiyaclarına uyğunlaşdırması kifayət etmir; onlar eyni zamanda istehlakçı psixologiyasının dərin təhlilinə, motivasiya mənbələrinin öyrənilməsinə və qərarvermə prosesinin kompleks xüsusiyyətlərinə diqqət yetirməlidirlər.

Klassik iqtisadi nəzəriyyələr istehlakçını rəşionallıqla hərəkət edən, faydanı maksimumlaşdırmağa çalışan bir varlıq kimi təsvir edir. Bu yanaşma uzun illər istehlakçı davranışının əsas izah modeli olmuşdur. Bununla belə, real bazar müşahidələri göstərir ki, istehlakçı qərarları çox vaxt tam rəşionallıqdan kənara çıxır. İnsanların alış davranışı müxtəlif emosional təsirlər, sosial norma və kognitiv meyillər nəticəsində dəyişə bilər. Məsələn, psixoloji qiymətkoyma, brend imicinin yaratdığı emosional təsir və sosial media mühitində formalaşan davranış nümunələri rəşional seçim çərçivəsini tez-tez pozur. Bu səbəbdən istehlakçı davranışına yalnız iqtisadi baxışla yanaşmaq günümüzün bazar reallıqlarını tam əhatə etmir.

Psixologiya elmi istehlak davranışının formalaşmasında qavrayış, motivasiya, emosional reaksiyalar və öyrənmə prosesinin mühüm rol oynadığını vurğulayaraq bu sahəyə yeni analitik yön verir. Masloun ehtiyaclar piramidası, Kahneman və Tverskynin davranışsal iqtisadiyyat yanaşmaları, eləcə də Aaker və Keller-in brendə bağlılıq modelləri müasir marketingin nəzəri bünövrəsini təşkil edən əsas istiqamətlər kimi çıxış edir. Bu tədqiqatlar göstərir ki, istehlakçı seçimləri yalnız qiymət və funksional faydaya deyil, həm də emosional və psixoloji təsirlərə əsaslanır.

Rəqəmsal platformaların genişləndiyi dövrdə bu multidissiplinar yanaşmanın aktuallığı daha da artmışdır. Sosial şəbəkələr vasitəsilə informasiyanın sürətli dövriyyəsi, influencer fenomeni və e-ticarət mühitlərində alıcı davranışının sistemli izlənməsi istehlakçının psixoloji portretində yeni amillərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu şərait istehlak davranışının həm iqtisadi, həm də psixoloji tərəfdən daha çevik və çoxkatlı bir struktur qazandığını göstərir. Buna görə də marketing strategiyalarının effektivliyi üçün yalnız iqtisadi indikatorlara əsaslanmaq kifayət etmir; sosial, emosional və psixoloji təsirlərin analizi əvəzolunmaz tələbə çevrilir.

Məqalənin əsas məqsədi istehlakçı davranışının iqtisadi və psixoloji təməllərini nəzəri biliklərlə

yanaşı empirik araşdırma çərçivəsində öyrənməkdir. Bu məqsədlə Bakı şəhərində aparılmış sorğu məlumatları təhlil edilmiş, real bazar şəraitində istehlakçı seçimlərinə təsir edən faktorların necə formalaşdığı müəyyənləşdirilmişdir. İş həm mövcud elmi yanaşmaları ümumiləşdirir, həm də əldə olunan nəticələr əsasında marketinq fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər irəli sürür.

İstehlakçı davranışı marketinq elminin çoxqatlı və integrativ istiqamətidir. Müxtəlif ölkələrdə aparılan araşdırmalar sübut edir ki, istehlakçının qərarvermə mexanizmi nə tam rəasional iqtisadi hesablamalara, nə də yalnız psixoloji impulslara əsaslanır. Əldə olunan nəticələr göstərir ki, istehlak davranışının formalaşmasına iqtisadi amillərlə yanaşı sosial, emosional və kognitiv mexanizmlər də ciddi təsir göstərir.

Marketinqdə istehlakçı davranışının iqtisadi-psixoloji aspektlərinin nəzəri əsasları

Klassik və neoklassik iqtisadi nəzəriyyələr istehlakçını maksimum fayda əldə etməyə çalışan rəasional subyekti kimi dəyərləndirir. Marjinal fayda, büdcə məhdudiyyəti və tələb elastikliyi kimi modellər davranışın iqtisadi izahını təqdim etsə də, real bazar şəraitində bu modellərin hər zaman işləmədiyi barədə fikirlər geniş yayılıb. Bu həm xarici, həm də yerli tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanır. Quliyeva S. A. (2018) “İstehlakçı davranışının iqtisadi-psixoloji aspektləri” adlı işində bu fikri belə əsaslandırır: “İstehlakçı davranışının öyrənilməsi üçün mövcud nəzəri modelləri elmi istiqamətlər üzrə şərh etmək daha məqsədəuyğundur. İnsan davranışı humanitar elmlərin birgə nəticələri ilə öyrənilə bilər” [5].

Psixoloji araşdırmalar istehlak davranışının formalaşmasında qavrayışın xüsusi rol oynadığını göstərir. Fərd bazar informasiyasını obyektiv şəkildə deyil, şəxsi təcrübələri, emosional vəziyyəti və mənəvi ehtiyacları əsasında dəyərləndirir. Bu isə reklamların təsir mexanizminin əsasını təşkil edir. Azərbaycan psixoloqları da bu məsələni önə çəkir. Həsənova N. R. (2024) “Brend məhsulların sosial-emosional təsiri və istehlakçı davranışı” əsərində emosional bağlılığın psixoloji mahiyyətini belə təsvir edir: “Brend məhsullara sahib olmaq xoşbəxtliyi və özünəinamı əhəmiyyətli dərəcədə artırır, bu cür satınalma aktı fərdin şəxsi səyahətinin və nailiyyətlərinin göstəricisi halına çevrilir” [1].

Maslovun ehtiyaclar piramidası, Herzberg-in ikifaktorlu nəzəriyyəsi və McClellandın motivasiya modeli insan davranışının müxtəlif ehtiyac səviyyələri ilə idarə olunduğunu izah edir. Bu nəzəri istiqamətlər marketinqdə motivasiya mexanizmlərinin başa düşülməsi üçün vacibdir. Petrova E. V. (2019) Rusiyada istehlak davranışının sosial-mədəni əsaslar üzərində qurulduğunu belə ifadə edir: “İstehlakçı davranışı Rusiya əhalisinin istehlak və maliyyə fəaliyyəti arasında korrelyasiya olunan bir modelə malikdir, bu xüsusiyyətlər çox hallarda milli və sosial faktorlarla izah olunur” [4].

Davranışsal iqtisadiyyat isə istehlakçı davranışını daha realist çərçivədə izah etməyə yönəlib. Katona G. (1974) “Psychology and consumer economics” əsərində istehlakçı emosiyalarının makroiqtisadi hadisələrə təsirini belə qabardır: “Psixoloji analiz inflyasiya və resessiyaya istehlakçı reaksiyasını izah etməkdə ənənəvi iqtisadi təhlildən kəskin şəkildə fərqlənir” [2]. Bu yanaşma istehlakçıların çox vaxt emosional və kognitiv meyillər əsasında qərar verdiyini təsdiqləyir.

Brend dəyəri həm Azərbaycan, həm Rusiya, həm də Qərbi tədqiqatlarında geniş araşdırılan mövzudur. Aaker və Keller-in modelləri brendə bağlılığın psixoloji təmələ malik olduğunu sübut edir. N. R. Həsənova isə bunu belə ifadə edir: “Brend məhsulları insanın özünə münasibətini və daxili motivasiyasını gücləndirən sosial-emosional simvol kimi fəaliyyət göstərir” [1].

Rusiyalı araşdırmaçı A.V.Smirnov nəsillər üzrə istehlak davranışındakı fərqləri belə təsvir edir: “Baby Boomers keyfiyyətə, Generation X tanınmış brendlərə, Generation Y isə yeni tendensiyalara və sosial media təsirinə daha həssasdır” [6]. Qərbi müəllifi Lee J.-H. (2015) isə sosial-iqtisadi statusun onlayn alış davranışına təsirini belə xarakterizə edir: “Yüksək gəlirli bölgələrdə yaşayan istehlakçılar onlayn alışlarda daha çox xərcləyir və alış tezliyi daha yüksəkdir” [3].

Azərbaycan, Rusiya və Qərbi müəlliflərinin araşdırmaları sübut edir ki, istehlakçı davranışını universal model ilə izah etmək mümkün deyil. Hər regionun sosial, iqtisadi və psixoloji xüsusiyyətləri davranışın formalaşmasını müəyyən edir. Azərbaycan tədqiqatçıları (Quliyeva, 2018; Həsənova, 2024) sosial-emosional amillərə, rusiyalı alimlər (Petrova, 2019; Smirnov, 2021) sosial-mədəni kontekstə, Qərbi müəllifləri (Katona, 1974; Lee, 2015) isə davranışsal iqtisadiyyat və rəqəmsal istehlak xüsusiyyətlərinə üstünlük verirlər. Bu nəticələr göstərir ki, istehlak davranışının

öyrənilməsi üçün iqtisadi, psixoloji və sosial amillərin birlikdə təhlili mütləqdir.

Metodologiya

Bu tədqiqatın əsas məqsədi iqtisadi və psixoloji amillərin istehlakçı davranışına təsirini elmi əsaslarla müəyyən etməkdir. Araşdırmanın məqsədləri aşağıdakı kimi konkretləşdirilmişdir:

İqtisadi və psixoloji amillərin təsir gücünü müəyyən etmək və istehlakçıların alış qərarlarında hansı iqtisadi faktorların (gəlir səviyyəsi, qiymət həssaslığı, büdcə məhdudiyyəti) və hansı psixoloji faktorların (emosional vəziyyət, brend bağlılığı, motivasiya) üstünlük təşkil etdiyi araşdırılmışdır. Bu məqsəd, həmçinin istehlakçıların alış qərarlarında rəşional və emosional meyillərin necə qarışdığını müəyyən etməyə yönəlmişdir.

İstehlakçı seçimində əsas motivasiyaları müəyyənləşdirmək: Respondentlərin məhsul və xidmət seçimlərini təsir edən motivasiya amilləri müəyyən edilmişdir. Bu, keyfiyyət, sosial status, emosional məmnunluq, sosial təsir, trendə uyğunluq kimi faktorları əhatə edir.

Marketing strategiyaları üçün praktiki tövsiyələr formalaşdırmaq: Tədqiqat nəticələri bazar iştirakçıları üçün praktik əhəmiyyət kəsb edir və marketing strategiyalarını istehlakçı davranışına uyğunlaşdırmaq məqsədilə tövsiyələr təqdim edir.

Araşdırma üçün hədəf kütlə 18–55 yaş aralığında olan fərdlərdən ibarət olmuşdur. Bu yaş qrupu həm gənc, həm də yetkin istehlakçılar arasında fərqli davranış nümunələrini əks etdirdiyindən geniş spektri əhatə edir. Ümumilikdə sorğuda 400 nədə respondent iştirak etmişdir. Respondentlər müxtəlif şəhər və bölgələrdən, fərqli sosial-iqtisadi statusa malik şəxslərdən seçilmişdir. Bu isə öz növbəsində coğrafi və sosial müxtəlifliyi təmin etmişdir.

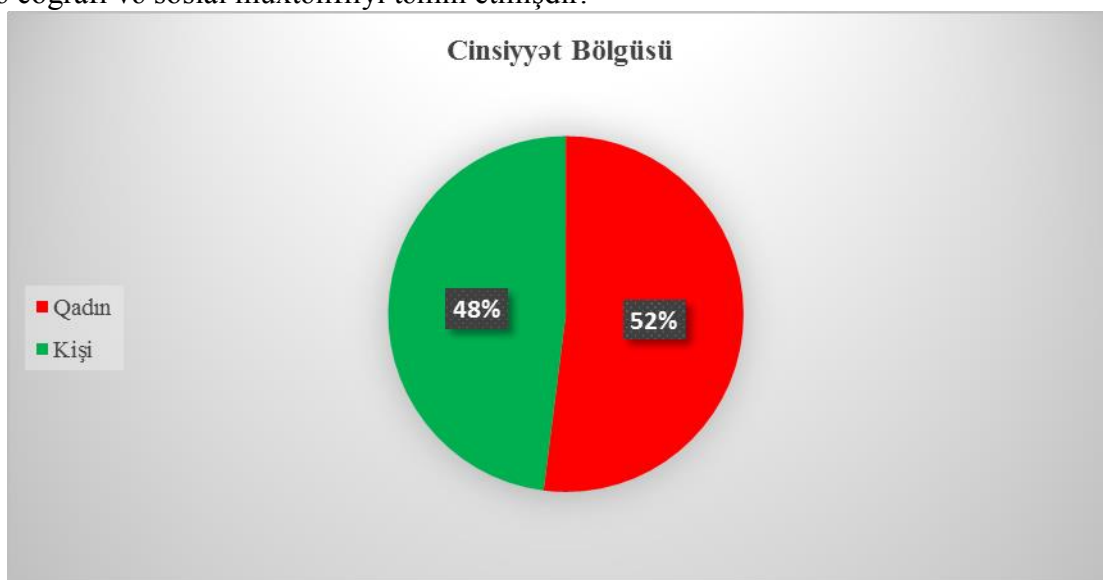
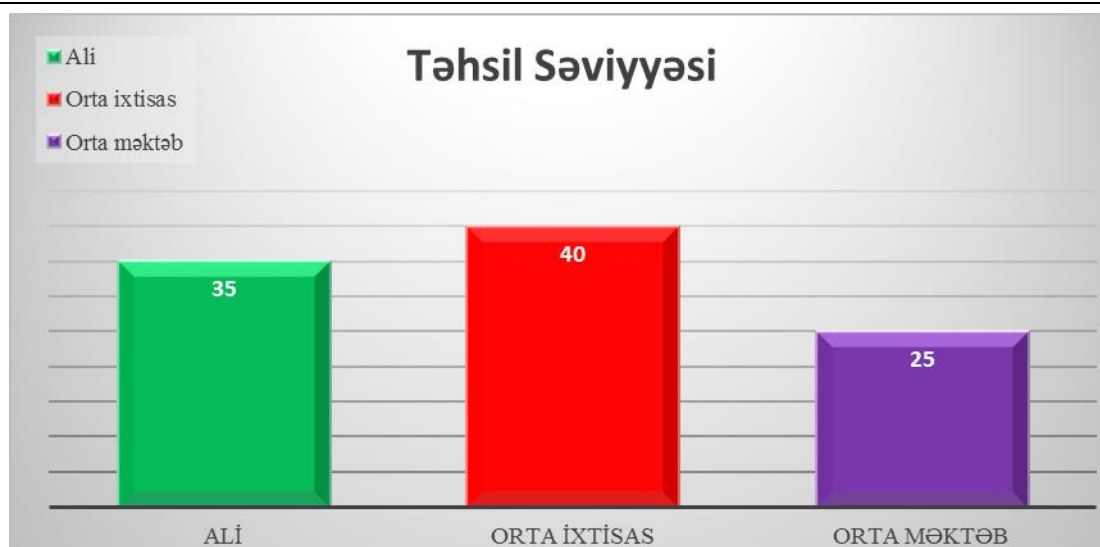

Diagram 1. Respondentlərin cinsiyət bölgüsü

Diagramdan da göründüyü kimi, sorğuda iştirak edən şəxslərin 52%-i qadın, 48%-i kişi təşkil etmişdir.

Diaqram 2. Respondentlərin təhsil səviyyəsi

Sorguda iştirak edənlərin təxminən 35%-i ali, 40%-i orta ixtisas, 25%-i orta məktəb təhsilli şəxslər olmuşdur.

Tədqiqatda **qarışıq metod** yanaşması tətbiq olunmuşdur. Bu, kvantitativ və keyfiyyət analizini birləşdirərək məlumatların daha dərinlən təhlilinə imkan verir.

Onlayn sorğu – internet vasitəsilə 18–55 yaş arası respondentlər arasında sorğu keçirilmişdir. Onlayn sorğu geniş coğrafi əhatə və sürətli məlumat toplama imkanı yaratmışdır.

Üz-üzə sorğu – respondentlərlə birbaşa görüşlər təşkil edilmiş, onlara hazırlanan anketlər doldurulmuşdur. Bu metod cavabların daha diqqətlə və dəqiq əldə edilməsinə imkan yaratmışdır.

Anketdə həm **qapalı tipli suallar** (çox seçimli və Likert şkalası üzrə), həm də **açıq tipli suallar** yer almışdır. Bu, respondentlərin həm kvantitativ, həm də keyfiyyət məlumatlarının toplanmasını təmin etmişdir.

Toplanmış məlumatların təhlili üçün bir neçə üsuldən istifadə edilmişdir:

Statistik ümumiləşdirmə: Respondentlərin cavablarının tezlik və faiz göstəriciləri hesablanmış, əsas tendensiylər müəyyən edilmişdir.

Müqayisəli təhlil: Müxtəlif yaş qrupları, gəlir səviyyələri və sosial statuslara görə davranış fərqlilikləri müqayisə edilmişdir.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, istehlakçı davranışı həm iqtisadi, həm də psixoloji faktorlarla güclü şəkildə əlaqəlidir.

Cədvəl 1.

İqtisadi faktorlar (Qiymət və gəlir təsiri)

Faktor	Nümunə sayı (400 respondent)	Faiz (%)
Qiymət həssaslığı	260	65%
Keyfiyyət üstünlük	140	35%

İqtisadi amillər:

Yüksək gəlirli respondentlər keyfiyyətli brendlərə üstünlük vermiş, qiymətə daha az həssas olmuşdur. Aşağı və orta gəlirli qruplar isə qiymət həssaslığı və endirim kampaniyalarını qərarvermədə əsas faktor kimi qiymətləndirmişdir.

Cədvəl 2.

Psixoloji faktorlar (Brend, Emosional və Sosial təsir)

Faktor	Nümunə sayı (400 respondent)	Faiz (%)
Brend bağlılığı	160	40%
Sosial status və təsir	100	25%
Emosional məmnunluq	140	35%

Psixoloji amillər:

Brend bağlılığı, sosial status və emosional məmnunluq xüsusilə 25–40 yaş arası respondentlər arasında qərarverməni güclü şəkildə təsir etmişdir. Respondentlərin təxminən **48%-i** sosial media və trendlərin alış seçimlərinə təsir etdiyini qeyd etmişdir.

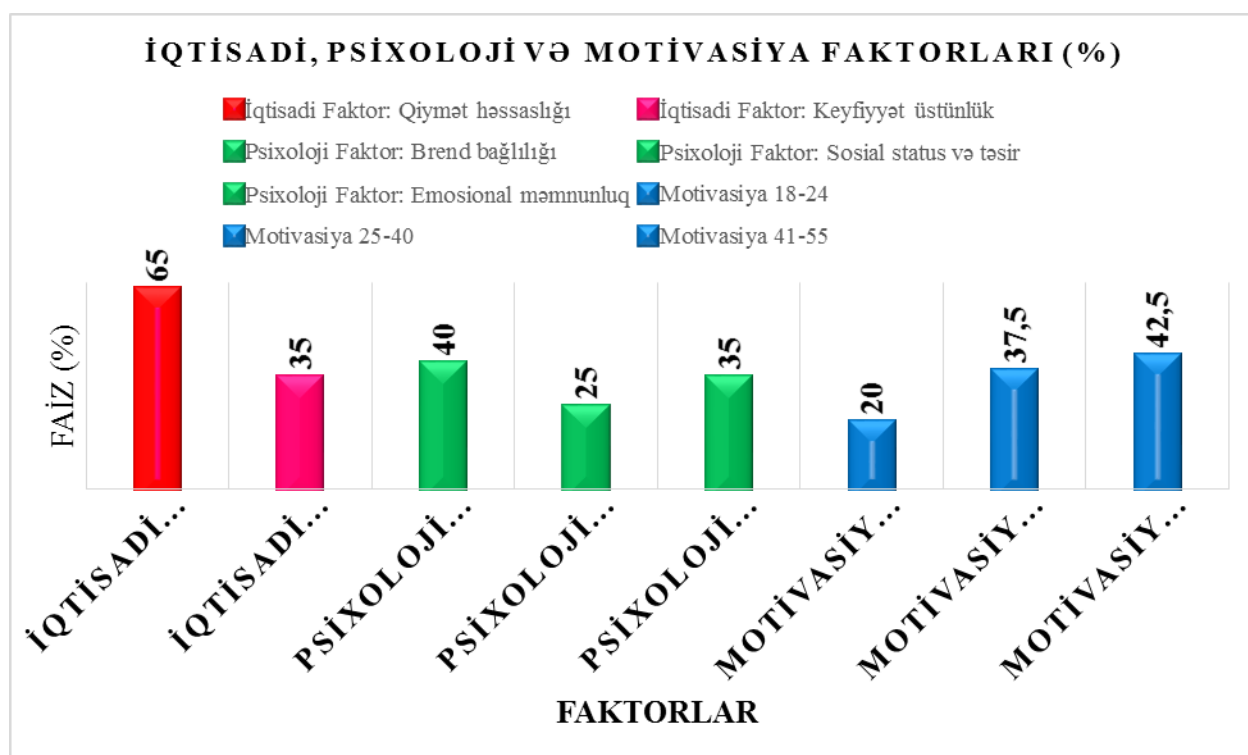
Cədvəl 3.

Motivasiya fərqlilikləri üzrə yaş qrupları

Yaş qrupu	Əsas motivasiya	Nümunə sayı	Faiz (%)
18–24	Trend və sosial təsir	80	20%
25–40	Keyfiyyət + emosional	150	37,5%
41–55	Qiymət + uzunömürlülük	170	42,5%

Motivasiya fərqlilikləri:

Gənc nəsil (18–24 yaş) əsasən trendlərə və sosial təsirlərə reaksiya göstərir. Orta yaş qrupları (25–40 yaş) həm keyfiyyət, həm də emosional məmnuniyyəti nəzərə alır. Yetkin yaş qrupları (41–55 yaş) daha çox qiymət və məhsulun uzunömürlülüyünü prioritet hesab edir.

Diaqram 3. İqtisadi, psixoloji və motivasiya faktorları

Nəticə

Aparılmış tədqiqatın nəticələri göstərir ki, istehlakçı davranışı iqtisadi və psixoloji faktorların qarşılıqlı təsiri ilə formalaşan çoxsahəli və dinamik bir prosesdir. Klassik iqtisadi nəzəriyyələrin irəli sürdüyü rasional seçim modeli müasir bazar reallıqlarını tam əhatə etmir; istehlakçıların qərarvermə mexanizmi emosional vəziyyət, brend bağlılığı, sosial norma və kognitiv meyillər kimi psixoloji determinantlarla əhəmiyyətli dərəcədə tamamlanır. Bu, həm davranışsal iqtisadiyyatın, həm də müasir marketing nəzəriyyələrinin irəli sürdüyü əsas müddəaları empirik şəkildə təsdiqləyir.

Tədqiqat çərçivəsində 400 respondent arasında aparılan sorğunun nəticələri göstərir ki, müxtəlif gəlir və yaş qrupları istehlak qərarlarını formalaşdırarkən fərqli prioritetlərə malikdir. Yüksək gəlirli istehlakçılar daha çox keyfiyyət və brend dəyərinə üstünlük verdiyi halda, aşağı və orta gəlir qruplarında qiymət həssaslığı daha güclü şəkildə özünü göstərir. Psixoloji amillər – xüsusilə brend bağlılığı, emosional məmnunluq və sosial təsir – orta yaş qrupunda (25–40 yaş) qərarvermənin əsas

hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi çıxış edir. Bu isə istehlakçıların yalnız funksional faydaya deyil, həm də simvolik və emosional dəyərlərə yönəldiyini göstərir.

Yaş qrupları üzrə fərqliliklər də mühüm nəticələr ortaya qoymuşdur. Gənc nəsil (18–24 yaş) sosial media təsirinə, trendə uyğunluğa və emosional stimullara daha açıqdır. Orta yaş qrupu (25–40 yaş) keyfiyyət və emosional məmnunluğun balanslaşdırıldığı yanaşmanı üstün tutur. Yetkin istehlakçılar (41–55 yaş) isə iqtisadi rəşionallığa daha yaxın davranaraq qiymət sabitliyi və məhsulun uzunömürlülüynü prioritet hesab edirlər. Bu nəticələr istehlakçı davranışının nə universal, nə də vahid model üzrə formalaşdığını; əksinə, sosial, iqtisadi və psixoloji kontekstlərin təsiri ilə dəyişən kompleks struktur olduğunu təsdiqləyir.

Tədqiqat həmçinin göstərir ki, Azərbaycanda istehlakçı davranışının formalaşmasında emosional və sosial motivasiyalar xüsusi rol oynayır. Bu, milli sosial-mədəni xüsusiyyətlərin istehlak meyllərinə birbaşa təsir etdiyini və marketing strategiyalarında lokal psixoloji faktorların nəzərə alınmasının vacibliyini ortaya qoyur. Qərb və Rusiya tədqiqatları ilə müqayisə də göstərir ki, istehlak davranışı qlobal tendensiyalarla yanaşı, regional fərqliliklərdən də güclü şəkildə asılıdır.

Ümumilikdə, araşdırmanın nəticələri sübut edir ki, müasir marketing strategiyalarının effektivliyi istehlakçı davranışının iqtisadi və psixoloji komponentlərinin integrativ təhlilindən asılıdır. Şirkətlər yalnız qiymət, keyfiyyət və funksional fayda kimi klassik iqtisadi meyarlarla kifayətlənməməli, istehlakçıların emosional ehtiyaclarını, sosial identiklik axtarışlarını, brend simvolikasına verdikləri mənəni də nəzərə almalıdırlar. Belə yanaşma həm rəqabət üstünlüyünün formalaşmasına, həm də istehlakçı məmnuniyyətinin uzunmüddətli təmin edilməsinə şərait yaradır.

Təkliflər

Aparılmış tədqiqatın nəticələrinə əsaslanaraq istehlakçı davranışının iqtisadi və psixoloji aspektlərini nəzərə alan marketing fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı tövsiyələr irəli sürülə bilər:

- **İqtisadi segmentləşdirmənin gücləndirilməsi:** Tədqiqat göstərir ki, gəlir səviyyəsi istehlakçı davranışında əsas determinantlardan biridir. Bu baxımdan şirkətlər məhsul portfelinə formalaşdırarkən müxtəlif gəlir qrupları üçün fərqli qiymət strategiyaları, endirim mexanizmləri və paket təkliflər hazırlamalıdır. Aşağı gəlirli istehlakçılar üçün əlçatan qiymət siyasəti, yüksək gəlirli segment üçün isə premium keyfiyyət və əlavə dəyər yaratmaq daha məqsədəuyğundur.
- **Psixoloji motivasiya faktorlarının nəzərə alınması:** İstehlakçıların qərarvermə prosesində emosional və simvolik motivasiyaların rolunun artması marketing kommunikasiya strategiyalarında psixoloji yanaşmaların tətbiqini zəruri edir. Brend dəyərinin emosional çalarlarla möhkəmləndirilməsi, sosial identiklik mesajları və motivasiyaedici reklam strukturları istehlakçıların brendlə bağlılığını artırmaq üçün effektiv vasitədir.
- **Sosial media və rəqəmsal platformalarda davranış modellərinin təhlili:** Gənc nəsil arasında sosial media təsiri yüksək olduğundan şirkətlər rəqəmsal marketing strategiyalarını bu auditoriyanın davranış nümunələrinə uyğun optimallaşdırmalıdır. Influencer marketing, interaktiv məzmunlar və davranışsal analitika əsasında hədəflənmiş reklamlar daha güclü nəticələr verə bilər.
- **Yaş qrupları üzrə diferensial marketing strategiyalarının tətbiqi:** Fərqli yaş qruplarının motivasiya strukturları bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.
 - 18–24 yaş üçün: trend yönümlü, dinamik və sosial təsiredici kampaniyalar.
 - 25–40 yaş üçün: keyfiyyət, emosional məmnunluq və brend dəyərini vurğulayan strategiyalar.
 - 41–55 yaş üçün: məhsulun uzunömürlülüynü, etibarlılığı və qiymət sabitliyi kimi rəşional amillərə əsaslanan reklamlar hazırlanmalıdır.
- **Brendin emosional və sosial simvolikasının gücləndirilməsi:** Tədqiqat göstərir ki, brend bağlılığı istehlakçı psixologiyasının əsas komponentlərindən biridir. Buna görə də brendlər istehlakçıların özünüdərk və sosial kimlik ehtiyaclarını hədəfləyən mesajlar

formallaşdırmalı, brendin emosional dəyərini artıran uzunmüddətli kommunikasiya strategiyaları həyata keçirməlidirlər.

- **Məhsul keyfiyyəti və qiymət arasında optimal tarazlığın yaradılması:** Fərqli seqmentlər arasında qiymət həssaslığı fərqli olduğundan şirkətlər keyfiyyət–qiymət balansını müxtəlif auditoriyaların gözləntilərinə uyğunlaşdırmalıdır. Xüsusilə orta və aşağı gəlirli istehlakçılar üçün qiymət üstünlüklərinin açıq şəkildə vurğulanması vacibdir.
- **İstehlakçı davranışının davamlı monitorinqi:** Rəqəmsal bazar şəraitində istehlakçı davranışı sürətlə dəyişdiyi üçün şirkətlər analitik monitorinq sistemləri yaratmalı, bazar dəyişikliklərinə çevik reaksiya verməlidirlər. Davranışsal analitika, big data və süni intellekt alətləri istehlakçı meyllərinin proqnozlaşdırılması üçün geniş imkanlar açır.
- **Regional və milli psixoloji xüsusiyyətlərin nəzərə alınması:** Azərbaycan istehlakçılarında emosional və sosial motivasiyanın güclü olması nəzərə alınaraq marketinq mesajları milli dəyərləri, sosial harmoniya və emosional yaxınlıq elementlərini özündə əks etdirməlidir. Bu cür lokallaşdırılmış yanaşma brendə inamın və alışların artmasına şərait yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Həsənova, N. R. (2024). Brend məhsulların sosial-emosional təsiri və istehlakçı davranışı. AMEA Psixologiya İnstitutu. <https://psixologiya-institutu.az/2024/09/24/psixologiya-elmi-tedqiqat-institutunun-sadri-f-u-f-d-elnur-rustamov-qaynarinfo-az-saytina-musahibə-verib-4/>
2. Katona, G. (1974). Psychology and consumer economics. Journal of Consumer Research, 1(1), 1–8. <https://www.jstor.org/stable/2488948>
3. Lee, J.-H. (2015). Online consumer behavior analysis: Social-economic impact. arXiv. <https://arxiv.org/abs/1512.04912>
4. Petrova, E. V. (2019). Consumer behavior and social-cultural factors in Russia. European Proceedings. <https://www.europeanproceedings.com/article/10.15405/epsbs.2019.02.02.75>
5. Quliyeva, S. A. (2018). İstehlakçı davranışının iqtisadi-psixoloji aspektləri. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. <https://unec.edu.az/application/uploads/2018/11/Quliyeva-G-l-r.pdf>
6. Smirnov, A. V. (2021). Generational differences in consumer behavior in Russia. https://www.researchgate.net/publication/393636755_Consumer_preferences_across_generations_in_Russia
7. Solomon, M. R. (2020). Consumer behavior: Buying, having, and being (13th ed.). Pearson.
8. Schiffman, L., & Wisenblit, J. (2019). Consumer behavior (12th ed.). Pearson.
9. Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. Organizational Behavior and Human Decision Processes, 50(2), 179–211. [https://doi.org/10.1016/0749-5978\(91\)90020-T](https://doi.org/10.1016/0749-5978(91)90020-T)
10. Keller, K. L. (2013). Strategic brand management (4th ed.). Pearson.
11. Aaker, J. L. (1997). Dimensions of brand personality. Journal of Marketing Research, 34(3), 347–356. <https://doi.org/10.1177/002224379703400304>
12. Belk, R. W. (1988). Possessions and the extended self. Journal of Consumer Research, 15(2), 139–168. <https://doi.org/10.1086/209154>
13. Hoyer, W. D., MacInnis, D. J., & Pieters, R. (2018). Consumer behavior (7th ed.). Cengage.

Экономико-психологические аспекты потребительского поведения в маркетинге

Замиг Ахмедов

докторант

Бакинский бизнес-университет

e-mail: ahmedovzamig@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0008-2802-9813>

Резюме: В статье экономические и психологические аспекты потребительского поведения рассматриваются в совокупности, что позволяет представить аналитическую рамку, отражающую междисциплинарный характер современной науки о маркетинге. Исследование показывает, что решения потребителей формируются не только под воздействием экономических факторов, таких как цена, доход и полезность, но и под влиянием психологических детерминант — восприятия, мотивации, эмоциональных реакций и социального воздействия. Ограниченность классических рациональных моделей усиливает актуальность поведенческой экономики и психологических теорий. Результаты опроса, проведённого в городе Баку, выявляют значимые различия в потребительских предпочтениях в зависимости от возраста, уровня дохода и социального статуса. В статье подчёркивается, что эффективность маркетинговых стратегий напрямую зависит от интеграции экономических и психологических факторов, а также предлагаются практические рекомендации для компаний.

Ключевые слова: потребительское поведение, экономические и психологические факторы, маркетинговые стратегии, социальные и когнитивные склонности, психологическое ценообразование, механизмы принятия решений.

DOI <https://doi.org/10.36719/2707-9317/119/129-138>

The impact of ESG ratings on corporate performance

ZhaoXue

Second-year doctoral student, Azerbaijan State Oil and Industry University

E-mail: 709169882@qq.com

Abstract: As the concept of sustainable development becomes increasingly popular, Environmental, Social, and Governance (ESG) ratings have become a key metric for assessing a company's comprehensive value and long-term resilience. This paper aims to systematically explore the mechanisms by which ESG ratings influence the multidimensional performance of companies. This paper first examines the theoretical origins of ESG and its core theories linking it to corporate performance (such as stakeholder theory and the resource-based view), establishing its analytical framework. Then, by integrating empirical research and case studies from multiple industries, it provides an in-depth analysis of the impact of ESG ratings on companies' financial performance (such as profitability and market valuation) and non-financial performance (such as employee satisfaction and brand reputation). This research reveals that superior ESG performance not only improves financial metrics by reducing financing costs and improving operational efficiency, but also enhances a company's long-term competitiveness and risk resilience by strengthening stakeholder trust and building sustainable brand equity. Case studies further demonstrate the diverse successes and common challenges faced by different companies in implementing ESG strategies. The paper concludes by emphasizing that ESG ratings, far from being a passive responsibility, are a strategic core for companies to drive innovation and achieve sustainable competitive advantage. Accordingly, companies should deeply integrate ESG into their corporate strategies and business processes to achieve the synergistic creation of economic and social value. Finally, looking ahead, the article proposes further exploration of the cross-national and cross-industry boundary conditions for the effectiveness of ESG ratings based on institutional theory and a comparative perspective.

Keywords: ESG ratings; corporate performance; financial performance; non-financial performance; sustainable development; impact mechanism

Introduction

Driven by the global trend of sustainable development and the concept of high-quality development, environmental, social, and governance (ESG) considerations have evolved from marginal ethical issues to core dimensions of corporate strategic management and value assessment. In recent years, investors, regulators, and the public have significantly increased their attention to companies' non-financial performance. As a key tool for measuring a company's long-term value and overall risk, ESG ratings have become increasingly influential. Numerous studies have shown that strong ESG performance not only reflects a company's comprehensive approach to environmental protection, social responsibility, and governance, but also systematically correlates with financial performance and market competitiveness. For example, a recent analysis of listed company data found that companies with higher ESG ratings generally perform better in profitability, return on assets, and market valuation.

In the Chinese context, as the economic structure continues to shift towards green and low-carbon development, ESG concepts have also received significant attention at the policy level. The government has issued a number of guiding documents and disclosure requirements to guide companies in strengthening ESG practices and promote the comprehensive green transformation of the economy and society. Against this backdrop, in-depth research into the impact of ESG ratings on corporate performance has multiple practical implications: First, it helps companies identify key

pathways for ESG implementation, optimize resource allocation, and enhance operational resilience and overall performance; second, it provides investors with a more comprehensive basis for decision-making, guiding capital flows toward more sustainable market entities; and third, it provides theoretical support for regulators to improve ESG policy systems and disclosure standards, promoting the development of a transparent and responsible market ecosystem.

Therefore, a systematic analysis of the interaction between ESG ratings and corporate performance not only helps expand the boundaries of corporate performance theory but also provides theoretical references and practical guidance for Chinese companies to achieve synergy between economic benefits and social value during the high-quality development phase.

This study focuses on the impact of ESG ratings on corporate performance, aiming to reveal their heterogeneous performance across different industries and ownership structures, and explore their specific impact on corporate financial and non-financial performance. The research primarily encompasses the following aspects:

First, it examines the components of the ESG rating system and its development in the Chinese market, clarifying its theoretical foundations and practical relevance. Secondly, we construct a panel data model, select a representative sample of companies, and empirically test the correlation between ESG ratings and corporate performance. We further analyze how this relationship varies across dimensions such as industry attributes, company size, and ownership type. Furthermore, this study will focus on the mediating mechanisms through which ESG influences corporate performance, such as the transmission role of green technology innovation capabilities, social responsibility fulfillment, and risk management efficiency.

Existing literature provides a solid theoretical foundation for this study. For example, Zhou Chensheng et al. (2025) noted that ESG ratings are significantly positively correlated with corporate performance, with the effect being more pronounced in environmentally sensitive industries (such as manufacturing and construction). Tao Xiaolong et al. (2025) found that ESG performance not only directly enhances a company's market value but also indirectly promotes performance growth by improving internal management effectiveness. Other studies have emphasized that differences in ESG ratings can affect a company's financing costs and investor attention, thereby indirectly impacting financial performance. Based on the above theoretical construction and empirical design, this study hopes to achieve the following goals: systematically reveal the paths and boundary conditions through which ESG ratings affect corporate performance, construct an analytical framework that integrates financial and non-financial dimensions, and verify it with typical cases, thereby providing targeted theoretical support and management inspiration for companies to optimize their ESG strategies and enhance their sustainable competitiveness.

Theoretical Basis and Related Concepts of ESG Ratings

Definition and Classification of ESG Ratings

ESG ratings are a comprehensive evaluation of a company's performance across three dimensions: environmental, social, and governance. Its core objective is to measure a company's sustainability performance and provide decision-making support for investors, regulators, and stakeholders. With the growing global emphasis on sustainable development, ESG ratings have become an important tool for assessing a company's social responsibility performance. Currently, numerous domestic and international institutions, such as MSCI, Sustainalytics, Bloomberg, and China Securities Index Co., Ltd. in China, conduct ESG ratings. These rating agencies assess companies from different perspectives based on their own standards, resulting in differentiated ratings. For example, MSCI's ESG rating system covers multiple aspects, such as climate change, resource use, and labor practices, while China Securities ESG ratings focus more on the specific circumstances of Chinese companies, integrating policy guidance and social responsibility requirements. Some studies have pointed out that the design of ESG rating indicators is subjective, with significant differences in scoring standards and weightings between different institutions. This can lead to significant fluctuations in the scores of the same company across different rating agencies. For example, a comparative analysis of data from multiple rating agencies revealed that the ESG scores of certain companies across different agencies can vary by as much as 30%, reflecting

inconsistencies in rating methodologies. Therefore, in practical applications, it is necessary to combine multiple rating results for comprehensive assessment to avoid bias caused by a single metric. From a categorization perspective, ESG ratings can be categorized into two types: comprehensive and specialized. Comprehensive ratings focus on a company's overall ESG performance and are applicable to a broad range of companies; specialized ratings, on the other hand, focus on specific areas, such as environmental performance or corporate governance, and are typically used in specific industries or types of companies. Some rating agencies have also introduced customized rating schemes based on industry characteristics to enhance the relevance and accuracy of their evaluations. For example, for manufacturing companies, some rating agencies will focus more on environmental indicators such as carbon emissions and energy efficiency; while for financial companies, they may prioritize corporate governance structure and risk management capabilities. Overall, as an important corporate performance assessment tool, ESG ratings are highly dynamic and diverse in their definition and classification. As rating standards continue to improve, their role in corporate management and investment decision-making will further enhance.

Figure 1

Framework of Core Dimensions and Common Indicators for ESG Rating

Theoretical Relationship between ESG Ratings and Corporate Performance

ESG ratings, as an important indicator for measuring a company's environmental, social, and corporate governance performance, have garnered widespread attention in academia and practice in recent years. Research has shown that there is a complex interactive relationship between ESG ratings and corporate performance. This relationship can manifest as a positive positive effect, but it can also exhibit different characteristics depending on the industry, company size, or market environment. From a theoretical perspective, the impact of ESG ratings on corporate performance is primarily reflected in the following aspects: ESG ratings can enhance a company's long-term competitiveness. According to research by Sun Renbin et al. (2025), companies with excellent ESG performance tend to have stronger risk management and sustainable development capabilities, which helps enhance their market stability. ESG ratings can help improve a company's financing environment. Some scholars have pointed out that higher ESG ratings can reduce a company's financing costs and enhance investor confidence. For example, Wang Xiaoqin (2025) found that companies with higher ESG ratings are more likely to obtain low-cost financing, thereby improving overall financial performance. ESG ratings may also indirectly influence corporate performance by enhancing corporate reputation and brand value. Bao Xiaolian (2025), through a case study of Chenming Paper, found that good ESG performance not only enhances a company's market recognition but also significantly improves its profitability. At the same time, some studies have also pointed out that the relationship between ESG ratings and corporate performance is not a single-dimensional one. For example, Tao Xiaolong et al. (2025) found that while ESG performance has a significant positive impact on corporate performance in some industries, in some industries, such as traditional manufacturing, ESG investment may increase operating costs in the short term, thereby exerting certain pressure on corporate performance. Therefore, the relationship between ESG ratings and corporate performance requires a comprehensive analysis based on the specific industry context and corporate strategy. Overall, the current academic community generally believes that ESG ratings are not only a reflection of corporate social responsibility but also a key factor influencing a company's long-term performance. As global attention to sustainable development continues to increase, ESG ratings will become increasingly important in corporate performance evaluation systems in the future.

Analysis of the Impact of ESG Ratings on Corporate Performance

The Impact of ESG Ratings on Financial Performance

As a key indicator for comprehensively measuring a company's sustainability capabilities, the relationship between ESG ratings and financial performance has become a key topic in corporate finance and strategic management. Numerous empirical studies have shown that strong ESG performance not only enhances a company's social image but also substantially boosts financial performance through various transmission mechanisms.

Empirically, scholars generally construct multivariate regression models, controlling for factors such as industry, scale, and year, to systematically examine the causal relationship between ESG ratings and financial performance. For example, a study of A-share listed companies from 2018 to 2023 showed that each level increase in ESG ratings resulted in an average increase in net profit growth of approximately 0.8%. This finding confirms the positive impact of ESG performance on profitability. Furthermore, companies with higher ESG ratings generally outperform their lower-rated peers in core financial indicators such as return on assets (ROA) and return on equity (ROE).

This mechanism of action is primarily manifested in three aspects: First, risk management and financing cost paths. Companies with high ESG ratings typically have more comprehensive environmental compliance and social risk management systems, effectively avoiding regulatory penalties and reputational damage, thereby reducing capital costs and improving valuations. Second, operational efficiency and cost paths. By implementing green production processes and resource recycling technologies, companies can reduce their environmental footprint while simultaneously reducing costs and increasing efficiency, directly boosting profit margins. Third, investor confidence and access to capital. With the growing popularity of responsible investing, companies with strong ESG performance are more likely to attract institutional investors, broadening financing channels and optimizing capital structures.

Notably, some studies have suggested that the impact of ESG ratings on financial performance may exhibit nonlinear characteristics. In the early and mid-stages of ESG development, marginal benefits are more significant. However, once ratings reach a certain high level, the marginal costs of further improvement may exceed the financial benefits, resulting in a weakening of the positive impact. Therefore, companies need to develop differentiated ESG strategies tailored to their industry attributes and development stage to achieve continuous optimization of financial performance. The Impact of ESG Ratings on Non-Financial Performance

In addition to financial performance, ESG ratings also have a profound impact on a company's non-financial performance, manifesting in multiple dimensions, including brand reputation, employee recognition, innovation momentum, and stakeholder relations. As the concept of sustainable development becomes a global consensus, non-financial performance has become a crucial cornerstone for companies to build long-term competitive advantage.

In terms of brand and social capital, strong ESG performance can significantly enhance a company's public trust and market recognition. Bao Xiaolian's (2025) case study of Chenming Paper shows that through systematic ESG practices, the company not only strengthened its environmental reputation in the papermaking industry but also effectively increased consumer trust in the green attributes of its products, thereby gaining a differentiated competitive advantage. Zhu Yunhao (2025) further points out that companies with high ESG ratings are more likely to receive government policy support and social resources, providing external institutional guarantees for their sustainable development.

In terms of human resources and organizational effectiveness, companies with strong ESG performance typically prioritize employee well-being, career development, and a diverse and inclusive culture, thereby enhancing employee satisfaction and organizational commitment. Empirical research by Sun Renbin et al. (2025) shows that employee loyalty and team cohesion at ESG-leading companies are significantly higher than the industry average, providing them with stable and efficient human capital.

In terms of innovation and green development, ESG ratings are also closely linked to corporate

technological transformation. Tao Xiaolong et al. (2025) found that companies with strong ESG performance are more likely to increase green R&D investment and promote clean technology and sustainable product innovation, thereby seizing opportunities in a market environment characterized by increasingly stringent policies. Furthermore, sound ESG information disclosure and governance structures can help reduce internal agency costs and enhance management transparency. Research by Su Chengfang et al. (2025) shows that internal governance mechanisms such as employee stock ownership plans can positively interact with ESG practices, further enhancing a company's overall governance and external image.

In summary, ESG ratings comprehensively empower a company's non-financial performance through multiple channels, including shaping its brand image, engaging human resources, driving green innovation, and optimizing corporate governance. In a future where sustainability is increasingly prominent, ESG ratings will no longer be merely a compliance requirement but a strategic core for companies to gain social legitimacy and build sustainable competitiveness.

Table 1

Summary of the Correlation between ESG Ratings and Key Financial Performance Indicators

Financial performance indicators	Correlation with ESG ratings	Summary of representative research findings
Profitability	Significant positive correlation	For every level improvement in ESG rating, the average net profit growth rate of enterprises increases by approximately 0.8% (based on A-share data from 2018-2023).
Return on assets	Significant positive correlation	Companies with high ESG ratings generally have a higher ROA than those with low ratings.
Market valuation	Significant positive correlation	Investors favor companies with excellent ESG performance, which typically have higher Tobin's Q and price-to-earnings ratios.
Financing costs	Significant negative correlation	A high ESG rating is associated with lower corporate debt financing costs and lower equity capital costs.

Empirical Research and Case Analysis

Research Design and Data Methodology

To systematically examine the impact of ESG ratings on corporate performance, this chapter uses a combination of empirical analysis and case study methods to construct a dual verification framework of "macro-statistics-micro-verification".

Data Source and Sample Selection

The research data mainly comes from the public information of Chinese A-share listed companies from 2018 to 2023, including corporate annual financial reports, social responsibility reports, environmental information disclosure documents and third-party ESG rating data. The sample selection follows the following principles: (1) Covering representative industries such as manufacturing, finance and services; (2) Eliminating ST, *ST and samples with serious data missing; (3) Ensuring the integrity and continuity of ESG ratings and financial data. Finally, a balanced panel data covering 12 industries and a total of 856 companies was obtained.

Variable Definition and Model Setting

- Explained variable: Corporate performance is measured from two dimensions: financial and non-financial. Financial performance is measured using return on assets (ROA), net profit margin, and Tobin's Q; non-financial performance is measured using corporate environmental management scores, social responsibility scores, and board governance structure scores.

- Core explanatory variables: ESG composite ratings from three authoritative local institutions, namely, China Securities, Wind, and SynTao Green Finance, are used and converted to a percentage score for enhanced comparability.

- Control variables: Company size (logarithm of total assets), debt-to-asset ratio, operating

income growth rate, industry dummy variables, and year dummy variables are introduced to control for other potential influencing factors.

The following multivariate regression model is constructed for benchmark testing:

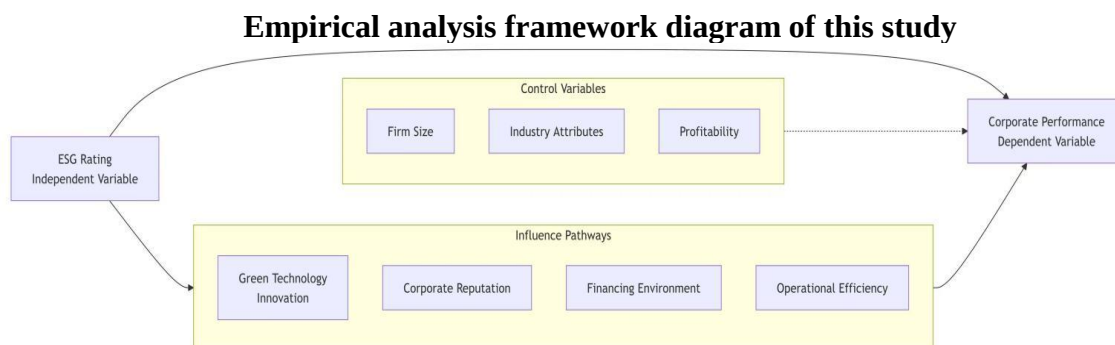
$$\text{Performance}_{it} = \alpha + \beta \cdot \text{ESG}_{it} + \gamma \cdot \text{Controls}_{it} + \mu_i + \lambda_t + \varepsilon_{it}$$

where μ_i and λ_t represent individual and time fixed effects, respectively.

Research Methodology

A two-way fixed-effects panel model was used for parameter estimation, and the validity of the model specification was confirmed through a Hausman test. To mitigate potential endogeneity issues, a one-period lagged ESG rating was used as an instrumental variable for robustness testing to ensure the reliability of the research conclusions.

Figure 2

Case Analysis and Discussion of Results

Empirical Results Analysis

Baseline regression results show that ESG ratings have a significant positive impact on both financial and non-financial corporate performance. Specifically, for every 1 standard deviation increase in ESG scores, a company's ROA increases by approximately 0.52 percentage points on average, and its environmental performance score increases by 6.7%. Group tests further reveal that this effect is more pronounced in manufacturing and energy-intensive industries, indicating that environmental regulations and industry characteristics are important contextual factors.

In-depth Analysis of Typical Case Studies

To enhance the real-world explanatory power of the empirical results, this study selected two companies with representative ESG practices for in-depth case studies.

Case 1: Mindray Medical

As a leading company in the medical device industry, Mindray Medical has deeply integrated ESG concepts into its product development and corporate governance. According to research by Ding Wenxin (2025), its systematic investment in energy-efficient product design, improved medical accessibility, and board diversity has earned it consecutive AAA ESG ratings. This outstanding performance has significantly boosted institutional investor confidence. Between 2022 and 2023, its financing costs decreased by 0.8 percentage points, while its R&D investment intensity remained above 12%, driving a compound annual growth rate of 18.6% in net profit. This demonstrates the dual impact of ESG on corporate performance through "innovation incentives" and "reputational capital."

Case 2: Chenming Paper

Research by Bao Xiaolian (2025) shows that this traditional manufacturing company has achieved significant improvements in its ESG performance through the implementation of a green transformation strategy. Its investment in wastewater recycling and biomass energy systems has reduced energy consumption per unit of product by 9.7% and emissions intensity by 15.2%. Improved efficiency not only brings direct cost savings but also enables companies to secure green credit and government subsidies, resulting in an excess stock return of 3.5 percentage points in 2023. This case study demonstrates how ESG practices, through the mechanisms of "operational optimization" and "policy dividends," can help companies achieve a win-win situation in both

economic and environmental benefits.

Case 3: Manufacturing enterprises

Tao Xiaolong et al.'s (2025) cluster study on the manufacturing industry further supports these findings, demonstrating that companies focusing on green technology innovation generally see increases in product added value and social recognition of over 10%. The empirical and case studies presented in this chapter collectively point to a single conclusion: Against the backdrop of China's economic transition toward high-quality development, ESG ratings have become a strategic factor driving corporate performance improvement. Their impact is realized through multiple mechanisms, including reducing compliance risks, optimizing resource allocation, enhancing innovation momentum, and building reputational capital.

Table 2

Comparative Analysis of ESG Practices and Performance of Case Study Companies

Enterprise Cases	Core ESG Practices	Financial performance	Non-financial performance
Mindray Medical	Strengthen investment in environmental protection, improve corporate governance structure, and actively fulfill social responsibilities.	Net profit increased by 18.6% year-on-year in 2023, with R&D investment accounting for 12.3% of total revenue.	Enhanced brand value, increased investor confidence, and access to preferential policies and resources.
Chenming Paper	Implement green production technologies to reduce energy consumption and emissions.	Stock returns were 3.5 percentage points higher than the industry average.	unit product energy consumption decreased by 9.7%. Wastewater discharge decreased by 15.2%, and market reputation improved significantly.
A metal processing company	Introduce environmentally friendly production processes and increase investment in green technology research and development.	Product added value increased by 12.8%.	Customer satisfaction increased by 11.4%; green innovation capabilities enhanced.

References

- [1] Jiang Chenrong. Does ESG performance improve organizational resilience? [D]. Inner Mongolia University of Finance and Economics, 2025. DOI: 10.27797/d.cnki.gnmgc.2025.000123.
- [2] Liu Mengzhen. The impact of corporate ESG performance on corporate tax avoidance [D]. Shandong University of Finance and Economics, 2025. DOI: 10.27274/d.cnki.gsdjc.2025.001095.
- [3] Zhu Yunhao. Research on the impact of digitalization on the performance of specialized and innovative enterprises [D]. Hangzhou Dianzi University, 2025. DOI: 10.27075/d.cnki.ghzdc.2025.000210.
- [4] Mao Weiqi. Research on the impact of digital transformation on corporate performance from the perspective of value chain [D]. Zhejiang Agricultural and Forestry University, 2024. DOI: 10.27756/d.cnki.gzjlx.2024.0 00662.
- [5] Bao Xiaolian. Research on the performance evaluation of Chenming Paper from the perspective of ESG [D]. Lanzhou University of Finance and Economics, 2025.
- [6] Ding Wenxin. Analysis on the impact of Mindray Medical's practice of ESG on corporate performance [D]. Chengdu University, 2025. DOI: 10.27917/d.cnki.gcxxy.2025.000153.
- [7] Kai Ling. Research on the impact of ESG performance on the comprehensive performance of construction companies [D]. Anhui Jianzhu University, 2025. DOI: 10.27784/d.cnki.gahjz.2025.000379.
- [8] Li Guoyan. Research on the impact of ESG ratings on the green transformation of my country's manufacturing enterprises [D]. Lanzhou University of Finance and Economics, 2025.
- [9] Zhang Chenxi. Research on the impact of ESG ratings on corporate tax avoidance

behavior[D]. Lanzhou University of Finance and Economics, 2025 .

[10] Wang Chun. Research on the impact of ESG ratings on corporate leverage manipulation [D]. Qufu Normal University, 2025. DOI: 10.27267/d.cnki.gqfsu.2025.000541.

[11] Sun Chenxi, Fang Yunlong. The impact of ESG performance on the valuation level of listed companies [J/OL]. Statistics and Decision, 2025, (19): 184-188 [2025-10-14]. <https://doi.org/10.13546/j.cnki.tjyjc.2025.19.032>.

[12] Wang Xiaoqin. ESG rating differences and corporate innovation [J]. Knowledge Economy, 2025, (30): 30-33. DOI: 10.15880/j.cnki.zsjj.2025.30.019.

[13] Sun Renbin, Chang Chang, Zhang Fuliang, et al. Review and Prospect of ESG Practice Development in Chinese Mining Enterprises [J/OL]. China Mining, 1-12 [2025-10-14]. <https://doi.org/10.12075/j.issn.1004-4051.20252130>.

[14] Su Chengfang, Feng Yufang, Lin Yuen. Employee Stock Ownership Plan and Corporate ESG Performance - Empirical Evidence from Chinese A-share Listed Companies [J/OL]. Southern Finance, 1-17 [2025-10-14]. <https://link.cnki.net/urlid/44.1479.F.20251009.0925.002>.

[15] Shi Haixia, Zhang Yuanxin, Kang Yixian. ESG Rating Divergence and Corporate Green Technology Innovation: Promoting Effect or Inhibiting Effect? [J/OL]. Journal of Southwest University of Science and Technology (Philosophy and Social Sciences Edition), 1-11 [2025-10-14]. <https://link.cnki.net/urlid/51.1660.C.20250930.1538.004>.

[16] Liao Cunfei, Liu Wenxi. The impact of financial technology on corporate performance: based on the perspective of capital allocation [J]. Journal of Nanjing University of Science and Technology (Social Sciences Edition), 2025, 38(05): 48-62. DOI: 10.19847/j.ISSN1008-2646.2025.05.007.

[17] Ha Jinhua, Lin Lin, Chen Xu, et al. Network embeddedness, new quality productivity and performance of innovative industrial cluster enterprises [J]. Scientific Decision-making, 2025, (09): 1-21. DOI: CNKI: SUN: KXJC.0.2025-09-013.

[18] Cai Xing, Chen Guoran. National unified market and performance of listed tourism enterprises: a quasi-natural experiment based on the relaxation of travel agencies' service outlets policy [J/OL]. Tourism Tribune, 1-24 [2025-10-14]. <https://link.cnki.net/urlid/11.1120.K.20250908.1535.002>.

[19] Fan Xiujian, Wen Chuanhao. Analysis of the impact and mechanism of green technology progress on retail enterprise performance[J]. Commercial Economic Research, 2025, (17): 139-143. DOI: CNKI: SUN: SYJJ.0.2025-17-034.

[20] Zhang Ling, Zheng Xin, Jie Xiaoqing. Why open innovation is effective: type distinction and impact mechanism[J]. Technological Economy, 2025, 44(08): 1-10. DOI: CNKI: SUN: JSJI.0.2025-08-001.

[21] Gao Yanyan, Xu Qi, Zhang Li, et al. Research on the impact of ESG performance of metal processing enterprises on their performance - based on the mediating effect of green technology innovation [J]. Business Accounting, 2025, (17): 72-76. DOI: CNKI: SUN: SYKI. 0. 2025-17-010.

[22] Tao Xiaolong, Chen Yang, Li Dan, et al. The relationship between ESG performance, green technology innovation and enterprise performance [J]. Science and Technology Progress and Countermeasures, 2025, 42 (15): 87-97. DOI: CNKI: SUN: KJJB. 0. 2025-15-009.

[23] Zhou Chensheng, Yang Jin, Wang Yusi, et al. The impact of ESG ratings on corporate performance [J]. China Market, 2025, (22): 84-87. DOI: 10.13939/j.cnki.zgsc.2025.22.022.

[24] Wu Jiaying, Zhao Chenxi, Zhang Jing. Research on ESG performance and performance of leading agricultural enterprises - based on green development and media spotlight effect [J]. Business Accounting, 2025, (13): 51-58. DOI: CNKI: SUN: SYKI.0.2025-13-010.

[25] Tao Xiaolong, Chen Yang, Li Dan, et al. Corporate ESG performance , the relationship between green technology innovation and enterprise performance [J/OL]. Science and Technology Progress and Countermeasures, 1-11 [2025-10-14]. <https://doi.org/10.6049/kjbydc.D202410072W>.

[26] Sun Guanglin, Fang Jiming, Xu Xuegao. Research on the impact of ESG rating differences on the total factor productivity of agricultural enterprises [J/OL]. Financial Theory and Practice, 2025, (07): 45-57 [2025-10-14]. <https://link.cnki.net/urlid/41.1078.F.2 0250917.1407.008>.

- [27] Li Peng, Wang Yiwen. Bank ESG rating and credit procyclicality[J]. Modern Financial Research, 2025, 30(09):101-112.DOI:10.16529/j.cnki.11-4613/f.2025.09.001.
- [28] Wang Lei, Li Kuan, Ding Lili. ESG rating divergence and bond credit rating inflation[J/OL]. Southern Economy, 1-21[2025-10-14]. <https://doi.org/10.19592/j.cnki.scje.422444>.
- [29] Tan Jing, Wang Chenyue. ESG rating and corporate green innovation: from the perspective of environmental regulation and internal supervision [J]. Science and Technology and Industry, 2025, 25(17): 257-266. DOI: CNKI: SUN: CYYK.0.2025-17-034.
- [30] Li Lu, Liu Xuena. ESG rating and corporate tax avoidance: an explanation based on information risk and tax shield effect [J]. Financial Research, 2025, 51(07): 155-169. DOI: 10.16538/j.cnki.jfe.20250422.302.

ESG reytinglərinin korporativ fəaliyyətə təsiri

ZhaoXue

İkinci kurs doktorantı, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
E-poçt: 709169882@qq.com

Xülasə: Davamlı inkişaf konsepsiyası getdikcə populyarlaşdıqca, Ətraf Mühit, Sosial və İdarəetmə (ESG) reytingləri şirkətin hərtərəfli dəyərini və uzunmüddətli dayanıqlığını qiymətləndirmək üçün əsas metrikaya çevrilmişdir. Bu məqalə ESG reytinglərinin şirkətlərin çoxölçülü fəaliyyətinə təsir mexanizmlərini sisteməlik şəkildə araşdırmağı hədəfləyir. Bu məqalə əvvəlcə ESG-nin nəzəri mənşəyini və onu korporativ fəaliyyətlə (məsələn, maraqlı tərəflər nəzəriyyəsi və resurs əsaslı baxış kimi) əlaqələndirən əsas nəzəriyyələrini araşdırır və onun analitik çərçivəsini yaradır. Daha sonra, birdən çox sənayedən empirik tədqiqatları və nümunə tədqiqatlarını birləşdirərək, ESG reytinglərinin şirkətlərin maliyyə fəaliyyətinə (məsələn, gəlirlilik və bazar qiymətləndirməsi kimi) və qeyri-maliyyə fəaliyyətinə (məsələn, işçi məmnuniyyəti və brend nüfuzu kimi) təsirinin dərin təhlilini təqdim edir. Bu tədqiqat göstərir ki, üstün ESG performansını maliyyələşdirmə xərclərini azaltmaqla və əməliyyat səmərəliliyini artırmaqla maliyyə metrikələrini təkcə yaxşılaşdırmır, həm də maraqlı tərəflərin etimadını gücləndirməklə və davamlı brend kapitalını yaratmaqla şirkətin uzunmüddətli rəqabət qabiliyyətini və risk dayanıqlığını artırır. Məsələn, tədqiqatlar ESG strategiyalarının tətbiqində müxtəlif şirkətlərin üzləşdiyi müxtəlif uğurları və ümumi çətinlikləri daha da nümayiş etdirir. Məqalənin sonunda vurğulanır ki, ESG reytingləri passiv məsuliyyətdən uzaq, şirkətlər üçün innovasiyanı təşviq etmək və davamlı rəqabət üstünlüyünə nail olmaq üçün strateji əsasdır. Buna görə də, şirkətlər iqtisadi və sosial dəyərin sinergetik yaradılmasına nail olmaq üçün ESG-ni korporativ strategiyalarına və biznes proseslərinə dərinlən inteqrasiya etməlidirlər. Nəhayət, gələcəyə baxaraq, məqalədə institusional nəzəriyyəyə və müqayisəli perspektivə əsaslanaraq ESG reytinglərinin effektivliyi üçün beynəlxalq və sənayelərarası sərhəd şərtlərinin daha da araşdırılması təklif olunur.

Açar sözlər: ESG reytingləri; korporativ göstəricilər; maliyyə göstəriciləri; qeyri-maliyyə göstəriciləri; davamlı inkişaf; təsir mexanizmi.

Влияние рейтингов ESG на корпоративную эффективность

ЧжаоСюэ

Докторант второго года обучения, Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности
E-mail: 709169882@qq.com

Резюме: По мере того, как концепция устойчивого развития становится всё более популярной, рейтинги ESG (экологических, социальных и управленческих показателей) стали ключевым показателем оценки комплексной стоимости и долгосрочной устойчивости компании. Цель данной работы – систематическое исследование механизмов влияния рейтингов ESG на многомерные показатели деятельности компаний. В статье сначала рассматриваются теоретические основы ESG и её основные теории, связывающие её с корпоративной эффективностью (такие как теория заинтересованных сторон и ресурсный подход), а также формулируется аналитическая основа. Затем, интегрируя эмпирические исследования и практические примеры из различных отраслей, проводится углубленный анализ влияния рейтингов ESG на финансовые показатели компаний (такие как рентабельность и рыночная стоимость), а также на нефинансовые показатели (такие как удовлетворенность сотрудников и репутация бренда). Данное исследование показывает, что высокие показатели ESG не только улучшают финансовые показатели за счёт снижения затрат на финансирование и повышения операционной эффективности, но и повышают долгосрочную конкурентоспособность и устойчивость компании к рискам за счёт укрепления доверия заинтересованных сторон и формирования устойчивого капитала бренда. Кейсы также демонстрируют различные успехи и общие проблемы, с которыми сталкиваются различные компании при реализации стратегий ESG. В заключение статьи подчеркивается, что рейтинги ESG – это не пассивная обязанность, а стратегический инструмент для компаний, позволяющий им стимулировать инновации и достигать устойчивого конкурентного преимущества. Соответственно, компаниям следует глубоко интегрировать ESG в свои корпоративные стратегии и бизнес-процессы для достижения синергетического эффекта в создании экономической и социальной ценности. В заключение, заглядывая вперед, статья предлагает дальнейшее исследование межстрановых и межотраслевых граничных условий эффективности рейтингов ESG на основе институциональной теории и сравнительного анализа.

Ключевые слова: рейтинги ESG; корпоративная эффективность; финансовые показатели; нефинансовые показатели; устойчивое развитие; механизм воздействия.